

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

ВІСНИК

**Східноукраїнського
національного університету
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

**№ 5 (246)
2018**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Сєверодонецьк 2018

ВІСНИК

СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

№ 5 (246) 2018

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНО У 1996 РОЦІ

ВИХІД З ДРУКУ - ВІСІМНАДЦЯТЬ РАЗІВ НА РІК

Засновник

Східноукраїнський національний університет

імені Володимира Даля

Журнал зареєстровано

в Міністерстві юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію

серія КВ № 15607-4079ПР

від 18.08.2009 р.

VISNIK

OF THE VOLODYMYR DAHL EAST
UKRAINIAN NATIONAL UNIVERSITY

№ 5 (246) 2018

THE SCIENTIFIC JOURNAL

WAS FOUNDED IN 1996

IT IS ISSUED EIGHTEEN TIMES A YEAR

Founder

Volodymyr Dahl East Ukrainian National

University

Registered by the Ministry

of Justice of Ukraine

Registration Certificate

KB № 15607-4079ПР

dated 18.08.2009

Журнал включено до Переліків наукових фахових видань України (Наказ МОН №1328 21.12.2015 р.), (Наказ МОН №515 16.05.2016 р.), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з технічних, економічних та історичних наук відповідно.

Журнал включено до Міжнародної наукометричної бази даних Index Copernicus International (ICV 2017: 48.35).

ISSN 1998-7927

Головна редакційна колегія:

Поркуян О.В., докт. техн. наук (головний редактор),
Голубенко О.Л., член-кор. Академії педагогічних наук,
докт. техн. наук (заступник головного редактора),
Марченко Д.М., докт. техн. наук (заступник головного
редактора),
Бузько І.Р., докт. екон. наук, (заступник головного
редактора),

Архипов О.Г., докт. техн. наук,
Глікін М.А., докт. техн. наук,
Горбунов М.І., докт. техн. наук,
Рач В.А., докт. техн. наук,
Рязанцев О.І., докт. техн. наук,
Смолій В.М., докт. техн. наук,
Соколов В.І., докт. техн. наук,
Стенцель Й.І., докт. техн. наук,
Суворін О.В., докт. техн. наук,
Татарченко Г.О., докт. техн. наук,
Чернецька-Білецька Н.Б., докт. техн. наук,
Харламов Ю.О., докт. техн. наук,
Даніч В.М., докт. екон. наук,
Заблудська І.В., докт. екон. наук,
Костирко Л.А., докт. екон. наук,
Рамазанов С.К., докт. техн. наук, докт. екон. наук,
Чернявська Є.І., докт. екон. наук,
Овчаренко Є. І., докт. екон. наук,

Д'яченко Ю.Ю., докт. екон. наук,
Koško A., zw., dr. hab,
Бровендер Ю.М., докт. іст. наук,
Бут О.М., докт. іст. наук,
Дацків І.Б., докт. іст. наук,
Дефорж Г.В., докт. іст. наук,
Довжук І.В., докт. іст. наук,
Залізняка Л.Л., докт. іст. наук,
Запорожченко Ю.В., докт. іст. наук,
Коропченко А.А., докт. іст. наук,
Кривоконь О.Г., докт. іст. наук,
Литвиненко Р.О., докт. іст. наук,
Михайлюк В.П., докт. іст. наук,
Моця О.П., член-кор. НАН України, докт. іст. наук,
Отрощенко В.В., докт. іст. наук,
Пекарчук В.М., докт. іст. наук,
Пилипчук О.Я., докт. біол. наук,
Тригуб О.П., докт. іст. наук,
Сапицька О.М., канд. іст. наук,
Фомін А.В., канд. іст. наук,
Новіков В.П., докт. хім. наук,
Кондратов С.О., докт. хім. наук,
Галстян Г.А., докт. хім. наук,
Галстян А.Г., докт. хім. наук,
Потапенко Е.В., докт. хім. наук,
Голосман Є.З., докт. хім. наук

Відповідальний за випуск: д.іст.н., професор Михайлюк В.П.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Протокол № 3 від 30 листопада 2018 р.)

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2018

© Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, 2018

ЗМІСТ

Аносова В. С. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ФОРТИФІКАЦІЙНОГО БУДІВНИЦТВА ЗАМКІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (XV –XVI ст.)	5
Бровендер Ю.М. МЕТАЛЛОПРОИЗВОДСТВО ПОКРОВСКО-МОСОЛОВСКОЙ СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ ДОНО-ДОНЕЦКОГО РЕГИОНА	11
Бутовська М.М. ЕКОЛОГІЧНА РІВНОВАГА У ПРИРОДІ ЯК ПЕРЕДУМОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО РАЙОНУ ПОДІЛЛЯ	22
Галай К.Б. ОСОБЛИВОСТІ ТЕХНОЛОГІЙ ПРИГОТУВАННЯ ЇЖИ СЕЛЯНАМИ КИЇВСЬКОЇ ТА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ: ЕТНОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ (1861 – 1913 рр.)	26
Деркач С. С. НАСЛІДКИ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ ДЛЯ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	32
Довжук І. В. З'ЇЗДИ ГІРНИЧОПРОМИСЛІВЦІВ ПІВДНЯ РОСІЇ	38
Korotkova O.O. THE TRANSFORMATION OF RELIGIONS AND CHURCHES INFLUENCE ON THE SOCIAL LIFE OF UKRAINIAN PEASANTRY IN THE XIX th - EARLY XX th CENTURY	43
Михайлюк В.В., Михайлюк В.П. УКРАЇНСЬКО-КАНАДСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО: ПРИОРІТЕТИ ХХІ СТОЛІТТЯ	47
Пилипчук О.О. ПРАВА ЖІНОК НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА МІСЦЕВИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ (друга половина ХІХ століття).....	51
Сапицька О.М., Фоменко В.С. ДО ІСТОРІЇ ПЕРШОГО СВІТОВОГО КОНГРЕСУ БАПТИСТІВ У ЛОНДОНІ У 1905 р.	58
Теміров В.І. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО У КУЛЬТУРНІЙ ТА РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРАХ	66
Устяк Н.В. ФОРМУВАННЯ ПЕРШОГО ВАГОННОГО ПАРКУ: АНАЛІЗ ТЕХНІЧНИХ РІШЕНЬ ПРОФЕСОРОМ М.В.ВИНОКУРОВИМ	71

CONTENTS

Anosova V. S.	THE MAIN TRENDS OF FORTIFICATION CONSTRUCTION OF CASTLES IN WESTERN UKRAINE (XV-XVI centuries).....	5
Brovender Yu.M.	METAL PRODUKTION OF THE POKROVSKO-MOSOLOVSKAYA SRUBNAYA CALTURE OF THE LATE BRONZE AGE IN THE DON-DONETS REGION	11
Butowska M. M.	THE ECOLOGICAL EQUILIBRUM IN THE WILD AS PRE-CONDITION OF STEADY DEVELOPMENT OF TEREBOVLJANSKOGO OF DISTRICT OF PODOLIA	22
Galai K.B.	FEATURES OF PREPARATION TECHNOLOGY OF FOOD OF PEASANTS OF THE KYIV AND POLTAVA GOVERNORSHIP: ETNOGRAPHIC STUDY (in the period of 1861 – 1913).....	26
Derkach S.	CHERNOBYL DISASTER CONSEQUENCES FOR KYIV REGION	32
Dovzhuk I.V.	CONGRESSES OF MINING-INDUSTRIALISTS OF THE SOUTH OF RUSSIA	38
Korotkova O.O.	THE TRANSFORMATION OF RELIGIONS AND CHURCHES INFLUENCE ON THE SOCIAL LIFE OF UKRAINIAN PEASANTRY IN THE XIX th - EARLY XX th CENTURY	43
Mykhaylyuk V.V., Mykhaylyuk V.P.	UKRAINIAN-CANADIAN COOPERATION: THE PRIORITIES OF THE XXI CENTURY	47
Pylypchuk O.O.	THE WOMEN`S RIGHTS ON UKRAINIAN LANDS BY THE LOCAL LEGISLATION (second half of the XIX century)	51
Sapytska O.M., Fomenko V.S.	TO THE HISTORY OF THE FIRST WORLD BAPTIST CONGRESS IN LONDON IN 1905	58
Temirov V.I.	HISTORIOGRAPHICAL ASPECT OF RESEARCH OF THE POLITICS OF PAVLO SKOROPADSKY UKRAINIAN STATE IN THE CULTURAL AND RELIGIOUS SPHERES	66
Ustiak N.V.	DEVELOPMENT OF THE FIRST ROLLING-STOCK: ANALYSIS OF TECHNICAL SOLUTIONS BY M.V. VYNOKUROV	71

УДК 93/94

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ФОРТИФІКАЦІЙНОГО БУДІВНИЦТВА ЗАМКІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (XV–XVI ст.)

Аносова В. С.

THE MAIN TRENDS OF FORTIFICATION CONSTRUCTION OF CASTLES IN WESTERN UKRAINE (XV-XVI centuries)

Anosova V. S.

В статті, на прикладі ряду замкових комплексів Західної України муроване будівництво яких датоване періодом XV-XVI століть, автором простежені основні тенденції, що були характерні в розбудові замків як об'єктів фортифікаційного значення. Висвітлені основні фактори, що сприяли поширенню кам'яного зодчества в будівництві стратегічно важливих об'єктів регіону.

Ключові слова: аркада, артилерія, бійниці, будівництво, вежі, війна, дерево, замок, Західна Україна, камінь, оборона, стратегія, укріплення, фортифікація, цегла.

Вступ. У XV-XVI століттях будівництво з каменю та цегли набуває все більшого поширення, але дерево залишається основним будівельним матеріалом. Основними причинами переходу до кам'яного будівництва фортифікації стали розвиток та поширення вогнепальної зброї, зростання турецької загрози в XV столітті і наступні за ним захопленням турками Константинополя у 1453 році, Кафи у 1454 році та кількома татарськими і турецькими нападами на Подільське, Руське і Волинське воєводства. Вже існуючі на той час фортифікаційні споруди піддавалися реконструкції та перебудові, а ті, що заново будували мали значні відмінності від оборонних споруд минулих часів. Прикладом нової фортифікації можуть слугувати замки в Олесько, Свіржі, Добромилі, в Острозі, Кам'янці – Подільським, Меджибожі, Чорткові та інших.

Постановка проблеми. З огляду на те, що замкові комплекси західноукраїнського регіону є свідомством багатовікової історії нашої країни та мають значний вплив на формування історичної самосвідомості українського народу, вважається доцільним більш детальне дослідження етапів будівництва замків в регіоні

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню давньоруських укріплених поселень, а також особливостей дерев'яних та кам'яних укріплень присвячені праці М. Бевза; А. Буніна та Т. Саварецької; Н. Вороніна; В. Довженка; В. Косточкіна; Н. Крадіна; А. Куза; М. Кучери; О. Мацюка; О. Оконченка; О. Пламенецької; С. Планишка; Л. Прибеги; П. Раппопорта; П. Сіреджука.

Регіональні особливості давньоруських міст, міст-фортець та їх укріплень розглядалися у працях П. Диренка; І. Качора; О. Мацюка; Р. Могитича; О. Оконченка; Б. Омельчука; Я. Пастернака; Р. Підставки; Л. Прибеги; В. Пшика; П. Раппопорта та В. Косточкіна; З. Федунківа.

Проблеми дослідження замкових комплексів, особливостей їх розташування та будівництва висвітлені в працях О. Берлача, О. Бойко та В. Слободяна, М. Буджака, В. Вечірського, А. Гоцинського, В. Грабовецького, І. Діда, О. Жукової, Г. Казакова, І. Качора, М. Каші, Е. Килимника, Ф. Ковальчука, Б. Колоска, О. Лесика, Г. Логвіна, Д. Лонкевича, Ю. Лукомського, М. Максим'юка, О. Мацюка та інших.

Мета. На прикладі ряду замкових комплексів муроване будівництво яких датується XV-XVI століттями простежити основні тенденції фортифікаційного будівництва в регіоні.

Матеріали і результати дослідження.

Олеський замок згадується в документах є одним з найдавніших оборонних споруд України. Перша письмова згадка про Олеський замок датується 1327 роком і пов'язана з правлінням галицько-волинського князя Юрія, один з синів якого, на думку істориків, звів споруду. Замок Олесько цікавий тим, що поєднував в собі функції фортифікаційної споруди та палацу. Відомо, що замок тут існував все на початку XIV століття і часто піддавався нападам

татар, які бажали заволодіти замком. Середину XIV століття можна охарактеризувати як час, коли відбувається перерозподіл сфер впливу на українських землях. Замок опинився на кордоні між Литвою та Польщею, саме тому битви за Олеський замок мали важливе стратегічне значення і давав переможцю ключ до Червоної Русі (давня назва Галичини) та Волині. У 1340 році замок переходить у володіння литовського князя Любарта. З цього часу починається новий період володарями замку стають Король Казимир Великий, рід Яна з Сенни, нащадки якого почали називатися Олеськими; Кам'янецькі, Жолкевські, Гербурти, Даниловичі, Конєцпольські, Жевуські та інші.

Станіслав Жолкевський відбудував замок після татарської навали. Пізніше Іван Данилович - представник давньоруського шляхетського роду Даниловичів, магнат та державний діяч Речі Посполитої, дід майбутнього короля Яна III Собеського, перебудував середньовічний замок, де тепер переважали житлові функції будівлі. Для цього спеціально був запрошений архітектор з Італії, який перетворив колишню фортифікаційну споруду на ренесансний палац. На кошти жителів навколишніх сіл тут утримували костел, були відкриті перші школа і лікарня. Магнат підтримував добрі стосунки з козацтвом і був представником королівських інтересів в Запорізькій Січі. Батько відомого українського гетьмана Богдана Хмельницького - Михайло Хміль був на службі в Даниловича. У зв'язку з цим Богдан провів в Олеському замку значну частину свого життя. За часів правління Яна III Собеського, замок отримує статус королівської резиденції. Дружина короля Марія Казимира Луїза Гранж д'Аркйон особисто опікувалася замком і займалася його оформленням [8].

Унікальний за формою, овальний в плані замок має два крила — західне і східне, що поєднуються триповерховою в'їзною вежею і прибудованим до неї двоповерховим корпусом. В'їзну браму прикрашає масивний барельєф із портретами польських королів, символічними постатями та химерами. Довкола фортеці розкинувся надзвичайно красивий пейзажний парк, алеї якого прикрашають скульптури сучасних скульпторів. Поблизу замку збереглися монастирські будівлі капуцинів, які датовані 1737 роком і є відображенням класичної архітектури бароко, в центрі яких розташований костел, до якого прибудовані монастирські келії з глухими двориками і триметровим парканом [10].

Замковий комплекс в Острозі поєднував в собі оборонні функції, церкву та обнесене стіною місто. Перша згадка про місто Острог датується 1100 роком. В Іпатіївському літописі зустрічаються побіжні згадки про місто при описі Острозького замку. Перші укріплення міста були знищені приблизно у 1241 році. У XIV столітті князь Данило Острозький відновив знищені оборонні споруди, побудував вежу-донжон, яку зараз називають Кам'яною. У подальші віки зазначена оборонна споруда піддавалася

змінам та перебудовам. Протягом XIV-XVI століть був родовим гніздом князів Острозьких - найбагатших магнатів Речі Посполитої того часу. Розквіт замку припав на час володіння Костянтина Івановича Острозького. Протягом століть замок неодноразово перебудовувався і модернізувався. В даний час ансамбль замку становлять Вежа Мурована (XIV століття), Кругла вежа (XVI століття), Богоявленський собор (XV-XVI століття), надбрамна дзвіниця (1905 рік) і фрагменти стін. Богоявленська церква була побудована близько 1521 року, тривалий час лежала в руїнах та була відновлена лише в XIX столітті. Храм також виконував роль оборонної споруди. У його нижній частині є бійниці, а у верхній - уступ для вартових. Ширина стін сягає 3 метрів. Чотирикутні та округлі вежі багато декоровані, частиною замкових стін пристосованих для оборони є одна із стін церкви, укріплена та потовщена, в ній добре збереглися амбразури для стрільби. Дім під назвою «Мурований» прямокутної форми триповерховий с підвалом також призначений для оборони, має потовщені стіни до будинку примикає вежа та церква [5].

На території сучасного міста Острог, окрім замку збереглися кілька фрагментів міських укріплень. До них відноситься Луцька надбрамна вежа і Татарська надбрамна вежа. Обидві вежі були побудовані у другій половині XV початку XVI століть. Триярусні в плані споруди представляють собою поєднання овалу з прямокутником. Татарська вежа збереглася гірше, втрачена значна частина еліптичної частини будівлі [3].

Замок в Кам'янець-Подільськiм розташований у закруті річки Смотрич. Розташований на обриві півострова утвореного річкою, замок був надійно захищений з усіх сторін і мав важливе стратегічне значення. Завдяки цьому Кам'янець став столицею краю і «крайнім бастионом християнства», що робило його бажаним об'єктом для багатьох країн. Спочатку замок підпадав під володіння Литви (в цей час і був побудований), пізніше Польщі, Османської та Російської імперій. За деякими історичними даними, фортеця існувала вже в X столітті. Спочатку це була давньоруська дерев'яна фортеця. Хоча заснування фортеці проходило ще в дописемний період історії, ця місцевість була заселена ще за часів Київської Русі, назва Кам'янець-Подільський вперше згадується в 1374 році в історичних записах. Кам'яний замок був побудований литовськими княжичами з роду Коріатовичів. За час свого існування фортеця зазнала незліченних змін і сьогодні неможливо відтворити її первісний вигляд

У XV столітті Кам'янець-Подільський стає важливим оборонним пунктом Речі Посполитої, дерев'яну фортецю замінили на кам'яну. Замок є неправильної в плані форми, майже всі його вежі циліндричної форми і лише Чорна вежа - п'ятикутна та Кармелюкова вежа чотирикутна, яка на рівні третього ярусу переходить у восьмикутник. Усі вежі замку були поштукатурені. Замкові укріплення будувалися та посилювалися протягом XV-XVII століть [13].

Замок в Меджибожі є яскравим прикладом перехідного типу від фортифікаційних споруд до замків-палаців. Перша згадка про місто датується 1146 роком, коли поселення згадується під назвою Межибоже в Іпатіївському літописі. Джерела повідомляють, що в XIII столітті Меджибіж мав дерев'яну фортецю, яку оточували земляні вали. У 1241 році її було знищено під час боротьби Данила Галицького з монголо-татарами. Після перемоги литовського князя Ольгерда над монголо-татарами Меджибіж входить до складу Великого князівства Литовського. В той час ставленики Ольгерда брати Коріатовичі відбудовують та розширюють замок. Оскільки твердиня розташовувалась на перехресті Чорного і Кучманського шляхів, то в той час фортеця була одним з основних оборонних форпостів для навколишніх земель. Перша згадка про Меджибізький замок датується 1362 роком. У тому ж році князі Коріатовичі розпочали будівництво фортеці. В подальші століття кожний володар розширював і укріплював споруду на власний розсуд, що було необхідним з точки зору оборони від набігів татар [9].

Замок розташовано на мисі між річками Південний Буг и Бужок. Фортеця має досить вільну забудову, має чотири вежі: п'ятикутна вежа захищає в'їзну браму, з півночі – восьмикутна вежа, південна частина замку захищена рікою Буг, тому має лише дві кутові вежі з яких східна вежа значних розмірів і має своєрідну конфігурацію. Східна вежа в плані має вигляд ромбу, який назовні видається загостреною стороною, до зовнішніх стін східної вежі приликають чотири округлі вежі по дві з кожної сторони. В середині замкового двору збудовано каплицю, біля стін – житлові корпуси, на фоні яких яскраво вирізняються два палаци. Така забудова є не типовою для фортифікаційних споруд того часу і не зустрічається серед замків [7].

У XV столітті замок в Меджибожі переходить до польських королівських володінь. Дослідники вважають, що саме в цей час з'явилися перші кам'яні укріплення. Стрімкий розвиток замку розпочався у XVI столітті, коли у 1540 році фортеця відійшла у володіння коронного гетьмана Миколи Сенявського. В зазначений період твердиня набула готико-ренесансних рис, на замковому подвір'ї з'явився двоповерховий палац. За часів володіння замком роду Синявських ці землі мало не щороку зазнавали татарських нападів, проте дуже рідко нападники зважувались на штурм фортеці.

В роки польсько-козацьких війн замком по чергово володіли козаки, поляки і татари. У 1672 році за Бучацьким договором твердиню передали у володіння туркам. У 1726 році Меджибіж стає власністю родини Чарторийських, які володіли замком до 1831 року. Пізніше, після польського повстання, твердиня перейшла в підпорядкування російського царського уряду. З того часу тут розмішувались військові частини. В середині XIX століття замкові стіни покрили білим вапняним розчином, що дало твердині нову назву - Білий Лебідь [12].

Розвиток оборонного будівництва можна простежити на прикладі замку в Бережанах, побудованому в 1534-1554 роках на острові річки Золота Липа, що робило його зовсім не приступним.

Перша письмова згадка про Бережани відноситься до 1375 році. У 1530 польський король Сигізмунд I дозволив коронному хорунжому Миколі Сенявському, що володів цією місцевістю, на місці невеликого поселення заснувати місто з Магдебурзьким правом. У 1534 році на острові, оточеному річкою Золота Липа було закладено замок з тесаного каменю, будівництво замку було завершено в 1554 році. Твердиня стала родовою резиденцією роду Сенявських. Пізніше, у 1620 році було побудовано з тесаного каменю костел, який був укріплений стінами з бійницями. З того часу набіги татар значно зрідли. У 1630 році в зв'язку з розростанням міста стінами були обнесені Нове місто і частина Адамівки, а в замку був збудовано арсенал.

З огляду на характер забудови та архітектурні деталі сучасні дослідники приходять до висновку, що замок будували місцеві майстри. Перш за все було зведено стіни з огороднями, що характерно для фортифікаційних споруд більш ранньої епохи, пізніше замість огородей по периметру стін було збудовано п'ять корпусів, зовнішні стіни корпусів мають бійниці, а внутрішні – великі вікна і великі двоюрисні аркади - галереї. Стіни замку різної товщини: з північної - 2 метри, а з південно-західної – 6 метрів. По кутах замку зведено чотири великі вежі, чотирикутна, кругла, квадратна та багатогранна [4].

У Добромилі на високій горі розташований замок, будівництво якого датується XVI століттям. Вперше це поселення згадується як село у 1374 році, коли князь Владислав Опольський надав родові Гербуртів маєтки по річках Вирві і Стрв'язку, серед яких був і Добромиль. Близько 1450 року львівський ловчий Микола Гербурт побудував на Сліпій горі біля Добромиля дерев'яний замок. Будівля замку згоріла під час нападу татар у 1497 році. Будівництво мурованого замку почав Станіслав Гербурт у 1566 році після того, як польський король Сигізмунд II Август надав місту Добромилю магдебурзьке право [11].

Споруда замку розташована на високій крутій горі - 556 метрів над рівнем моря, яка є одним із відрогів Бескидів. В плані фортеця мала овальну в плані форму, повторюючи обриси гори. «В композиції сооруження доминирует масса надвратной восьмиугольной четырехъярусной башни, которая завершается аркадой». Вежу із бійницями і прямокутними віконними отворами завершує аттик з декоративною аркадою, який почали широко застосовувати в оборонних спорудах приблизно з XVI століття [3].

У 1614 році Ян Щасний Гербурт завершив і перебудував твердиню, надавши їй ренесансного вигляду.

З XVIII століття твердиня втрачає своє значення і поступово перетворюється в руїни. На відміну

від багатьох замків палацового типу Добромильський комплекс мав винятково оборонні функції, а його житлові корпуси, як зазначалося вище, використовувались лише для тимчасового мешкання.

Замок в Чорткові споруджено у XVI столітті, в плані представляє собою п'ятикутник з вежами, що є прикладом перехідного типу фортифікаційних споруд. Навколо двору розміщено корпуси та господарські будови. Характерним для цього типу є бійниці на зовнішніх стінах, внутрішні великі вікна і аркади галерей. Навідміну від більшості фортифікаційних споруд замок розташований не на горі, а під горою. Таке дивне розташування під горою *Вигнанка* на лівому березі річки *Серет* мало негативні наслідки з точки зору обороноздатності фортеці - твердиня щоразу піддавалася ворожій навалі і була захоплена.

Перші дерев'яні укріплення в Чорткові наприкінці XIV столітті звів перший власник поселення - Єжи Чартковський. Кам'яний замок в 1610 році почав будувати шляхтич Станіслав Гольський, частиною володінь якого у 1597 році став Чортків. Новий власник реконструював старі укріплення і звів у замковому дворі ренесансний палац з аркадними галереями.

У 1648 та 1649 роках замок двічі брали штурмом козацькі полки. В ході польсько-турецької війни у 1672 році твердинею оволоділи турки і тримали до 1683 року. В самому замку була резиденція субпаші Подільського пашалику.

В кінці XVII століття представники роду Потоцьких, яким на той момент вже належав Чортків, відновили замок. Останні приватні власники - Садовські, наприкінці XIX - початку XX століття використовували замок як складські приміщення. До сьогодні замок зберігся завдяки тому, що у 20-х роках XX століття Подільським туристично-краєзнавчим товариством була проведена його наукова консервація. В період радянської влади та на початку незалежності на території замкового комплексу розташовувалась заправна газова станція [16].

Поселення Коливань згадується у «Повісті временних літ з XII століття. Серед наукової спільноти маються певні сумніви, стосовно того, чи про цей населений пункт йдеться мова у вищезгаданому джерелі. Офіційною датою заснування поселення вважається 1458 рік. Кам'яні укріплення замку з'явилися за часів володіння роду Чарторійських, представники якого володіли цими землями протягом чотирьохсот років.

Кам'яний замок князів Чарторійських в Клевані побудовано у XV столітті. Михайло Чарторійський отримав Клевань за грамотою від Великого князя Литовського Свидригайла, яка до 1914 року зберігалась у клеванському храмі. У 1475 році Чарторійський на місці спустошеного замковища розпочав забудову, яку завершує вже його син - Федір. Замок розташований на пагорбі річки Стубли і був оточений глибокими ровами. В плані будівля

повторює риси існуючого раніше дерев'яного замку. Біля в'їзду у замок височить велика п'ятикутна вежа, товщина стін якої сягає чотирьох метрів, інша, також п'ятикутна вежа розташована в протилежній частині замку, по периметру замкових стін розбудовано двоповерхові житлові будинки. Неподалік від замку розташована церква XVIII століття з дзвіницею, та великий костел [14].

Замок в Квасові має статусу одного з найбільш ранніх кам'яних фортифікаційних об'єктів не лише Закарпаття, а й України в цілому. Починаючи з XI століття, південно-західні закарпатські землі були включені до складу Угорського королівства, і на території нових володінь корони активізується будівництво форпостів. Питання про час заснування замку до сьогодні залишається відкритим. На основі аналізу замкових руїн та згадок в письмових джерелах, деякі дослідники вважають, що час зведення замку припав на XII-XIII століття. Замок контролював вихід із Боржавської долини. Це було типове для свого часу «гніздо» приватного феодала, що не грає загальнодержавної стратегічної ролі.

Твердиня розташована на скелі яка здіймається на 15 метрів зі сторони річки Боржава. Замок представляє собою невеличку трикутну в плані споруду, стіни якої побудовані з каменю та цегли і мають товщину близько півтора метри. Матеріалом для будівництва укріплень став необроблений камінь. Виявлені в кам'яній кладці вкраплення цегли, ймовірно, належать до більш пізнього часу, цеглою могли доповнити первісну кладку в ході чергового ремонту замку. Можливо, на першому етапі будівництва, в разі якщо версія про будівництво замку в XII - XIII століттях, першою була зведена вежа-донжон - найбільш давня споруда замкового комплексу. Це кругла в плані споруда з діаметром близько дванадцяти метрів і стінами двометрової товщини в південно-західній частині замчища. Квасівський замок був невеличким укріпленням - його найдовша (південно-східна) стіна була завдовжки близько сорока метрів, а дві інші сторони замкового трикутника були довжиною приблизно тридцять метрів. Площа центральної частини замку сягала 450 квадратних метрів .

Згадка про стан замку на 1889 рік зустрічається у газеті «Берег», де наводиться опис Замку у селі Квасові. Автор статті, журналіст Бейла Лукач, разом з художником Степаном Гогучи відвідали замок, зробивши дуже цінний опис його будівель та стану. Бейла зазначив, що перший поверх замку зберігся майже повністю, в його стінах були прорізані вікна, закриті металевими ґратами, а дахи були перекриті гонтом. На замковому дворі вони знайшли напівзруйнований колодязь з кам'яним дахом. На колодязі була висічена дата «1794» - ймовірно, дата останнього ремонту. Художник Степан Гогучи мав замалювати замок для «Ілюстрованого календаря Березької жупи», але про долю його малюнків поки нічого не відомо [10].

Замок в селі Пневі відноситься до XVI століття, збудований на високому пагорбі на річці Бистриця. Споруду зведено з цегли та вапняку. Замок чотирикутний в плані укріплений по кутах чотирма вежами – округлими та шестигранними. До замку можна було потрапити лише через міст яким було перекинуто через рів. Потужний оборонний Пнівський замок зведений в передгір'ях Карпат в кінці XVI століття на древньому транскарпатському торговельному шляху з Галичини в Угорщину. Служив резиденцією магнатам польського (за іншими даними – угорського чи молдавського) роду Куропатів. Виконував роль митного пункту. П'ятигранна споруда з чотирма кутовими і однією надбрамною вежами, була свого часу наймогутнішою фортецею Прикарпаття. У центрі розташовувався житловий палац Куропатів. Через своє розташування та укріплення ровом замок вважався найбільш укріпленим на той час в Україні. Після завершення Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького власникам довелося відновлювати замок з руїн, та незабаром він втратив значення і прийшов в занепад. У XIX і XX століттях були спроби реставрувати замок, але обидва рази роботи були призупинені на невизначений термін [8].

Замок в Токах було побудована українськими князичами Збараськими в кінці XVI століття. За типом побудови замок схожий з замком в Зінькові, але «его башни наклонены в середину и кажутся более массивными. Башни замка в Зинькове как бы вырастают из подножия скал и выглядят более величественно». Токівський замок, побудований на високому кам'яному острові. Побудований в кінці XVI століття на кошти брацлавського воєводи Януша Збараського і мав стримувати набіги татар. Замок мав форму неправильного трикутника з вежами по кутах. Потрапити до фортеці можна було лише через підйомний міст, який охороняла надбрамна вежа. Історики припускають, що раніше замок в Токах стояв на острові посеред річки Збруч і успішно стримувала ворожі набіги. Згодом річка змінила своє русло. Зараз фортеця стоїть на півострові, який з трьох сторін оточений озером. У 1648 році твердиню захопили і розграбували козаки. У 1675 році замок у Токах зруйнували турки. Пізніше, у першій половині XVIII замок було відбудовано, до кінця століття твердиня виконувала суто оборонні функції. Коли Токівський замок втратив своє оборонне значення, його почали потроху розбирати. Особливо фортеця постраждала під час Першої світової війни: її стали розбирати для будівництва дороги [13].

Сутковецький замок розташовано на краю нагір'я, його двір оточували товсті стіни з чотирма вежами по кутах. На сьогодні - це єдина збережена оборонна вежа укріпленої резиденції роду Сутковецьких (Сутківських). Будівництво регулярного баштового замку було розпочато в XV столітті, на основі укріпленого кам'яною стіною городища XIV століття. Він став опорною точкою південної оборонної лінії на Кучманському шляху - одному з шляхів вто-

ргнення татар. Прямокутний в плані замок мав 4 кутові вежі, вхід здійснювався через надбрамну вежу, від якої перекидався підйомний міст через рів. У 1567 році споруда сильно постраждала під час одного з татарських штурмів. У 1623 році новий господар винницький староста Олександр Балабан провів реконструкцію, але до кінця XVII століття замок втратив оборонне значення і почав поступово руйнуватися. До наших днів збереглася п'ятигранна східна вежа, фрагменти стін і валів. Навпроти замку в XV столітті збудовано церков-фортецю, яка була класичним взірцем храму оборонного типу. Будівля церкви має два поверхи, кожен з яких призначений і пристосований до оборони, сама будівля укріплена чотирма вежами і завдяки цьому нагадує невеличкий замок [6].

Висновки. Таким чином, зрозуміло, що XV-XVI століття є перехідним етапом в історії замкового будівництва на теренах Західної України. Поширення мурованого будівництва фортифікаційних споруд викликане стратегічним значенням регіону, як наслідок – постійною загрозою нападу ворогів та поширенням вогнепальної зброї. На прикладі ряду замкових комплексів, будівництво яких датується означеним проміжком часу, простежені основні тенденції будівництва фортифікаційних споруд, а саме замкових комплексів. Варто зазначити, що цей час замкові комплекси вже відокремились від загальної системи фортифікації міста і поступово набувають рис, які були характерні для замків Західної Європи - де замок був власністю феодала і був призначений для захисту його родини та сюзеренів.

Л і т е р а т у р а

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС. – Москва, 1901., Т.1. – с 1-133.
2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – Київ, 1982. – 267 с.
3. Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. – Варшава, 1885. – С.10-179.
4. Яковлев В. В. История крепостей. – Москва: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2000. – 400 с., ил.
5. Щербатюк В. Історія регіонів України: Лисянщина. К.: Логос, 2002. 427 с.
6. Чортківський замок - Замки і храми України. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://www.castles.com.ua/chortkiv-zamok.html>
7. Федунків З. Еволюція оборонительних сооружений бастионных регулярных замков Западной Украины / З. Б. Федунків // Вопросы истории фортификации. – 2015. – № 5. – С. 15-28.
8. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Т. 7 / ред.: Я. Ісаєвич; НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича. - Л., 2000. - 602 с.
9. Трубочанінов С. Країна замків і фортець / С. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. – 54 с.
10. Троневиц П. О. Волинь в сутінках української історії XIV - XVI ст. / П. О. Троневиц. - Луцьк: Християн. життя, 2003. - 110 с.

11. Федунків З. Фортеці, замки та інкастельовані споруди Прикарпаття на картах Гійома Левассера Боплана // Военна історія України. Галичина та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної заочної конференції 5-6 червня 2014 р. – Київ, 2014. – С. 69-75.
12. Собчук В. Д. Замки князів Несвіцьких та похідних від них князів Збаразьких, Вишневецьких і Порицьких на Волині (XV - перша половина XVII ст.) / В. Д. Собчук // Вісн. Нац. ун-ту "Львів. політехніка". - 2006. - № 571. - С. 134-143. - Бібліогр.: 39 назв. - укр.
13. Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII-XVIII ст. Каталог-інформатор / В. Пшик. – Львів, 2008. – 358 с.
14. Раппопорт П. А. Вольские башни / П. А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 31. – Москва, 1952. – С. 202-231.- 265 с.
15. Пустиннікова І. С. Середньовічні замки Європи. Ілюстрована енциклопедія / Пустиннікова І. С., Безпалова Н. Ю. – Харків : «Mikko-Servis», 2010. – 160 с.
16. Прибєга Л. В. Замки та фортеці / Л. В. Прибєга. – Київ : «Мистецтво», 2007. – 352 с.
- kovoyi vijs'kovo-istory'chnoyi zaochnoyi konferenciyi 5-6 chervnya 2014 r. – Ky'yiv, 2014. – S. 69-75.
12. Sobchuk V. D. Zamky' knyaziv Nesvizh'ky'x ta poxidny'x vid ny'x knyaziv Zbaraz'ky'x, Vy'shnevecz'ky'x i Pory'cz'ky'x na Voly'ni (XV - persha polovy'na XVII st.) / V. D. Sobchuk // Visn. Nacz. un-tu "L'viv. politexnika". - 2006. - # 571. - S. 134-143. - Bibliogr.: 39 nazv. - ukr.
13. Pshy'k V. Ukripleni mista, zamky', oboronni dvory' ta inkastel'ovani sakral'ni sporudy' L'vivshhy'ny' XIII-XVIII st. Katalog-informator / V. Pshy'k. – L'viv, 2008. – 358 s.
14. Rappoport P. A. Voly'nsky'e bashny' / P. A. Rappoport // Matery'aly y' y'ssledovany'ya po arxeology'y' SSSR. – # 31. – Moskva, 1952. – S. 202-231.- 265 s.
15. Pusty'nnikova I. S. Seredn'ovichni zamky' Yevropy'. Il'yustrovana ency'klopediya / Pusty'nnikova I. S., Bezpalova N. Yu. – Xarkiv : «Mikko-Servis», 2010. – 160 s.
16. Pry'byega L. V. Zamky' ta forteci / L. V. Pry'byega. – Ky'yiv : «My'stecztv», 2007. – 352 s.

Reference

1. Antonovy'ch V.B. Arxeology'cheskaya karta Voly'nskoj guberny'y' // Trudy XI AS. – Moskva, 1901., T.1. – s 1-133.
2. Arxeologichni pam'yatky' Pry'karpattya i Voly'ni rann'oslov'yans'kogo i davn'orus'kogo periodiv. – Ky'yiv, 1982. – 267 s.
3. Barsov N.P. Ocherky' russkoj y'story'cheskoj geografyy'. – Varshava, 1885. – S.10-179.
4. Yakovlev V. V. Y'story'ya krepostej. – Moskva: OOO «Fy'rma «Y'zdatel'stvo AST», 2000. – 400 s., y'l.
5. Shherbatyuk V. Istoriya regioniv Ukrayiny': Ly'syanshhy'na. K.: Logos, 2002. 427 s.
6. Chortkivs'ky'j zamok - Zamky' i xramy' Ukrayiny'. [Elektronny'j resurs] // Rezhy'm dostupu: <https://www.castles.com.ua/chortkiv-zamok.html>
7. Fedunky'v Z. Эволюция обороны'тел'ных сооружений' basty'онных регулярных замков Западной Укра'ны / Z. B. Fedunky'v // Voprosy y'story'y' forty'fy'kacy'y'. – 2015. – # 5. – S. 15-28.
8. Ukrayina: kul'turna spadshhy'na, nacional'na svidomist', derzhavnist'. T. 7 / red.: Ya. Isayevy'ch; NAN Ukrayiny'. In-t ukrayinoznnav. im. I.Kry'p'yakevy'cha. - L., 2000. - 602 s.
9. Trubchaninov S. Krayina zamkiv i fortecz' / S. Trubchaninov. – Kam'yanecz'-Podil's'ky'j: Oiyum, 2007. – 54 s.
10. Tronevy'ch P. O. Voly'n' v sutinkax ukrayins'koyi istoriyi XIV - XVI st. / P. O. Tronevy'ch. - Lucz'k: Xry'sty'yan. zhy'ttya, 2003. - 110 c.
11. Fedunkiv Z. Forteci, zamky' ta inkastel'ovani sporudy' Pry'karpattya na kartax Gijoma Levassera Boplana // Voyenna istoriya Ukrayiny'. Galy'chy'na ta Zakarpattya. Naukovy'j zbirny'k. Materialy' vseukrayins'koyi nau-

Аносова В.С. Основные тенденции фортификационного строительства замков Западной Украины (XV-XVI вв.)

В статье, на примере ряда замковых комплексов Западной Украины, каменное строительство которых датируется периодом XV-XVI веков, автором прослежены основные тенденции, которые были характерны для строительства замков как объектов фортификационного значения. Обозначены основные факторы, способствовавшие распространению каменного зодчества в строительстве стратегически важных объектов региона.

Ключевые слова: аркада, артиллерия, бойницы, строительство, башни, война, дерево, замок, Западная Украина, камень, оборона, стратегия, укрепления, фортификация, кирпич.

Anosova V.S. The main trends of fortification construction of castles in Western Ukraine (XV-XVI centuries)

In the article, for example of a number of castle complexes in Western Ukraine, the stone construction of which dates from the XV-XVI centuries, the author traces the main trends that were characteristic of the construction of castles as objects of fortification value. The main factors that contributed to the spread of stone architecture in the construction of strategically important objects in the region were identified.

Keywords: arcade, artillery, building, towers, war, tree, castle, Western Ukraine, stone, defense, strategy, fortifications, fortification, brick.

Аносова В. С. – асистент кафедри історії та археології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, e-mail: anosovaV91@gmail.com

Рецензент: д.і.н., проф **Довжук І.В.**

Стаття подана 29.09.2018.

УДК 669.002.2:94](477.6)«6377»

**МЕТАЛЛОПРОИЗВОДСТВО ПОКРОВСКО-МОСОЛОВСКОЙ
СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ
ДОНО-ДОНЕЦКОГО РЕГИОНА**

Бровендер Ю.М.

**METAL PRODUKTION OF THE POKROVSKO-MOSOLOVSKAYA
SRUBNAYA CULTURE OF THE
LATE BRONZE AGE IN THE DON-DONETS REGION**

Brovender Yu.M.

Статья посвящена проблеме металлопроизводственной деятельности населения покровско-мосоловской срубной культуры эпохи поздней бронзы в юго-западном сегменте ее ареала – Днепро-Донецком регионе. Автором использованы материалы как поселенческих, так и погребальных памятников региона всего их хронологического диапазона. Анализ многочисленной источниковой базы по исследуемой проблеме позволил автору определить номенклатуру металлических изделий, а также основные тенденции развития металлопроизводства носителей покровско-мосоловской срубной традиции Доно-Донецкого региона.

Ключевые слова: Доно-Донецкий регион, поселение Капитаново-1, металлопроизводство, металлические изделия, погребальные памятники, покровско-мосоловская срубная культура, поселенческие памятники.

Введение. Существенно увеличившийся, особенно в последние десятилетия, объем источниковой базы по металлопроизводству эпохи поздней бронзы, появление новых перспективных в изучении проблем позднебронзового века научных концепций [24-26; 22; 38-41;], уже в настоящее время настоятельно требуют приведения их в полное соответствие между собой. При всем многообразии подходов к анализу металлопроизводства срубной культурной общности наиболее перспективным автору представляется современный комплексный подход с позиций его культурной неоднородности.

Ареал памятников покровско-мосоловской срубной культуры и их хронология. Сформировавшись в Доно-Волжском лесостепном междуречье [28], покровско-мосоловская срубная культура распространилась, преимущественно, на пространствах лесостепной зоны восточноевропейской лесостепи [24, с. 14 рис. 1]. По общей выборке проанализиро-

ванных В.В. Отрошенко погребальных памятников покровско-мосоловской срубной культуры (ПМСК) (3891), их основное количество сосредоточено на территории РФ (3646/93,5%). В Украине, расположенные преимущественно в Северскодонецком Левобережье, они немногочисленны (217/5,5%) [28, с. 42-43] и представляют юго-западный сегмент ее ареала. Несмотря на отсутствие статистики по бытовым памятникам ПМСК на всей территории ее обитания, нет сомнений в том, что и в их распространении, в случае учета, будет прослеживаться аналогичная ситуация.

Охватывая территорию лесостепной части Доно-Донецкого междуречья и узкую полосу вдоль правого берега Северского Донца, ПМСК представлена поселенческими и погребальными памятниками всего ее хронологического диапазона – первым (XIX - XVIII вв. до н.э.) и вторым (XVII - XV вв. до н.э.) периодами. В определении абсолютной хронологии автор ориентируется на данные радиоуглеродного датирования ПМСК Донецко-Доно-Волжского региона, создающие интервал 1900 - 1410 BC cal. [30, с. 9; 46], а также днепро-донской бабинской культуры (ДДБК) [22] и бережновско-маевской срубной культуры (БМСК) Днепро-Донского региона [13; 17, с. 205; 21; 50-51], с которыми ПМСК, на определенном этапе своего развития, имела хронологическое соответствие.

Общие сведения о памятниках Доно-Донецкой производственной зоны ПМСК. Всего в исследуемом регионе, по выборке автора, раскопками исследовано 48 поселений ПМСК. За редким исключением (Желтое) [10], практически все они расположены в левобережной части Северского Донца,

в пределах Доно-Донецкого ареала Днепро-Донского региона. Общая, исследованная раскопками площадь на этих памятниках превышает 27000 м². На 23/48% памятниках выявлены свидетельства металлопроизводства. Еще 11 поселений, но исследованные лишь разведками, также дали свидетельства металлопроизводства. Таким образом, общая выборка анализируемых автором бытовых памятников ПМСК Доно-Донецкого региона составляет 59 поселений. Из них 34/57,6% памятников имели свидетельства металлопроизводства.

Поселение Капитаново-I как эталонный памятник в изучении металлопроизводства ПМСК Доно-Донецкого региона. Признанная специалистами уникальность поселения Капитаново-I (Новоайдарский р-н Луганской обл.) заключается в многоуровневой стратифицированности, а также в гомогенности напластований срубной культурной общности (СКО), представленных ПМСК [8-9, 15, 34]. В отличие от поселения Усово озеро, давшего материалы двух культур срубной общности с многочисленными свидетельствами металлопроизводства, но обработанными без дифференциации культурных напластований СКО [3], материалы поселения Капитаново-I, с привлечением данных других однокультурных поселений Доно-Донецкого региона дают уникальную возможность проследить тенденции развития производства, исключительно ПМСК на протяжении всего периода ее существования.

В отличие от Усовоозерского поселения, металлопроизводство поселения ПМСК Капитаново-I носило мелкомасштабный характер. Однако данное обстоятельство ни сколько не снижает его значимости. Помимо выразительных свидетельств металлопроизводства ПМСК, находящихся в стратифицированных условиях, уникальность поселения Капитаново-I определяется и его месторасположением в системе активно функционирующих в эпоху поздней бронзы обменных путей [23], игравших ключевую роль в возникновении СКО и ее развитии на протяжении столетий.

Являясь одним из девяти плотно расположенных на площади 1 км² поселений ПМСК, образующих крупную агломерацию в окрестностях с. Капитаново Новоайдарского района Луганской области [34, с. 5 рис. 1], среди которых исследованное раскопками поселение Капитаново-II также имело свидетельства металлопроизводства, поселение Капитаново-I, кроме того, дало максимальное, среди бытовых памятников Восточной Европы, количество костяных псалиев (4) [15; 47; 48, с. 211 рис. 56]. Такой комплекс выявленных свидетельств дает основание предполагать нахождение Капитановской агломерации у торгового пути. Расположенная в междуречье Северского Донца и Айдара, Капитановская агломерация занимала стратегическую позицию, контролируя путь в Подонье [18]. По этому пути,

вполне вероятно, могла осуществляться транспортировка как сырья (концентрированной руды) из Донецкого горно-металлургического центра (ДГМЦ), так и транспортировка металлопродукции (слитков, изделий) специализированных на крупномасштабном производстве поселений типа Усово озеро [3, с. 73], а также Мосоловское [32, с. 124-125]. Можно допустить, что сама же Капитановская агломерация была своего рода факторией [15]. Кроме того, есть основания предполагать, что проходящие здесь торжища насыщались и продукцией (металлическими изделиями) отдельно работающих, в т.ч. и на капитановских поселениях, в рамках мелкомасштабного производства, мастеров-универсалов, где учитывались запросы потребителей готовой продукции.

Всего, на исследованной площади поселения Капитаново-I (2180 м²) выявлены остатки 19 построек ПМСК. Раскопками исследована примерно треть памятника, в пределах которой удалось проследить 28 случаев стратиграфической последовательности [15]. Данные стратиграфических наблюдений, а также характер выявленного материала позволили в истории поселения ПМСК Капитаново-I выделить четыре периода, каждый из которых имеет ряд особенностей, в т.ч. отразившиеся и в металлопроизводстве.

I период ПМСК в истории поселения Капитаново-I. Из пяти построек этого периода, на поселении Капитаново-I свидетельства металлопроизводства выявлены в четырех постройках (3, 4, 8, 22). Они насчитывают пять предметов и все связаны с металлообработкой. Два изделия – нож с намечающимся перекрестием и обломок литейной формы происходят из постройки 3, обломок керамической литейной формы найден в постройке 22, капля бронзового слеска – в постройке 4, бронзовое шило – в постройке 8.

Интересными, а в определенной степени и информативными в изучении проблемы металлопроизводства Доно-Донецкого региона являются находки в постройке 3 двух желобчатых псалиев [15, с. 225; 49]. Важно заметить, что эта же постройка (3) дала наибольшее количество свидетельств металлопроизводства первого периода существования поселка, соответствующего I периоду ПМСК [15, с. 227 табл. 1]. В этой связи обращает на себя внимание и стратифицированное поселение ПМСК Проказино (Подгоровка) на р. Айдар, где также был найден желобчатый псалий I периода ПМСК. Его первоначальное отнесение к бабинской культурной общности (культуре многоваликовой керамики) ошибочно [1, с. 127 рис. 40.3, с. 193 рис. 77.9; 2, с. 24; 7, с. 151; 29, с. 83 рис. 13]. Бронзовый нож с намечающимся ромбическим перекрестием-упором (Капитаново-I) [15, с. 226 рис. 1.13], а также костяные желобчатые псалии (Капитаново-I [15, с. 226 рис. 1.1-2], Проказино [2, с. 25 рис. 7.11]) являются

хронологически диагностичными изделиями [9; 15]. Они дают возможность, в свете современных подходов к абсолютной хронологии, ориентированной на радиоуглеродные методы датирования, определить абсолютную хронологию первого периода существования поселения ПМСК Капитаново-I в рамках XIX - XVIII вв. до н.э. [22; 46].

Таким образом, культурные напластования первого периода ПМСК Капитаново-I дали свидетельства исключительно металлообработки.

Бытовые памятники I периода ПМСК в исследуемом регионе немногочисленны. Раскопками исследовано 19 поселений. На восьми из них (42,1%) (Александрия, Алешин Ручей, Ильичевка, Капитаново-I, Поляны, Проказино, Черниково озеро, Янохино) выявлены изделия из металла (меди / бронзы) (18), в т.ч. серп (1), нож (4), заготовка ножа (1), шило (4), пластина-оковка (2), наконечник стрелы (1), браслет (1), слитки меди (4).

На десяти памятниках (55,6%) (Алешин Ручей; Ильичевка; Капитаново-I, II; Надтерасное; Озеро Клешни Второе 1; Перебойное озеро; Черниково озеро-1; Шмелевое; Яровое-Западное-II) выявлены свидетельства местного металлопроизводства. Среди производственного инструментария выделяются: литейные формы (7), а также каменные орудия для послелитейной обработки металлических изделий, в т.ч. каменные песты (2), наковальни (8), а также многочисленные абразивы. Обращает на себя внимание единичные находки в наслоениях I периода ПМСК шлака (Озеро Клешни Второе-1; Яровое-Западное-I) [19, 45], однако, связь его с I периодом ПМСК не безусловна.

Литейные формы выявлены на пяти поселениях I периода ПМСК (Алешин Ручей (1), Ильичевка (1), Капитаново-I (2), Надтерасное (1), Озеро Клешни Второе (1)). Практически все они (6) изготовлены из керамики. Лишь одна литейная форма, представляющая негатив дисковидного украшения (Алешин Ручей), выполнена из песчаника [42, с. 91-92]. По негативам литейных форм, выявленных в культурных напластованиях I периода ПМСК Доно-Донецкого региона определяются исключительно украшения. Среди них: подвески (ромбовидные, дисковидные, треугольные, крестовидные), а также бусины (конусовидные). Керамическая литейная форма с негативом ромбовидной подвески известна на Туровском культовом комплексе в Донском Правобережье [43, с. 109 рис. 3]. Неопределенными в силу своей фрагментированности явились негативы на двух фрагментах литейных форм с поселения Капитаново-I.

Погребальные памятники I периода ПМСК, как и поселения этого времени, немногочисленны. В исследуемом регионе, по учтенной автором выборке в 47 погребений они составляют 20,3%. Аналогичный показатель рассматриваемой группы погребений ранее получен В.В. Отрощенко, проанализиро-

вавший ее массив во всей ойкумене ПМСК. В соответствии с подсчетами исследователя он составил 20,8% [28, с. 43]. Близкими являются и результаты подсчетов металлосодержащих погребений I периода ПМСК в пределах Левобережной Украины (58/25,9%) [28, с. 44] и проведенных нами подсчетов в пределах Днепро-Донского региона (12/25,5%). Однако, относительно среднестатистического показателя всего массива металлосодержащих погребений I периода ПМСК на всей территории ее существования (241/29,6%) [28, с. 44], погребения ПМСК Днепро-Донского региона этого периода несколько малочисленнее.

Ассортимент металлических изделий в погребениях I периода ПМСК не отличается разнообразием. Он представлен тремя группами изделий: орудиями труда (нож, шило) (Дмухайловка к. 1 п. 1; Заречье к. 22 п. 1; Затишное к.3 п. 2; Николаевка к. 1 п.14), украшениями (височная подвеска) (Миньковка, к. гр. II к.8 п.3; Пришиб II к. 1 п. 16; Славяногорск к. 1 п. 2) и прочими изделиями (пластина-оковка, скоба) (Бахмутовка к.4 п. 9; Николаевка к. 1 п. 14).

Номенклатура металлических изделий I периода ПМСК. Таким образом, по совокупности свидетельств, представленных бытовыми и погребальными памятниками, металлические изделия I периода ПМСК Днепро-Донского региона насчитывают 10 наименований. Среди них орудия труда/оружие (4/40%): серп, нож (в т.ч. заготовка ножа), шило, наконечник стрелы; украшения 3(30%): браслет, подвеска, бусина; прочие изделия (3/30%): пластина-оковка, скоба, медные слитки. С учетом типологического разнообразия украшений, в частности подвесок, номенклатура металлических изделий несколько расширяется.

II период ПМСК в истории поселения Капитаново-I представлен тремя хронологическими горизонтами (периодами) (2-4) [8-9; 15]. Все они содержат свидетельства металлопроизводства, однако наибольшее их количество зафиксировано во втором горизонте (периоде). Из четырех построек этого периода (2, 6, 10, 18/20) выделяются постройки 2 и 18/20 [9, с. 172 рис. 1, с. 177 рис. 3]. Они дают основное количество источников, представляющих как металлообрабатывающий, так и явно выраженный металлургический цикл [15, с. 227 табл. 1]. Здесь найдены и костяные псалии [9, с. 177 рис. 3; 15, с. 226 рис. 1. 3-4; 47]. А если к сказанному добавить находку в постройке 18/20 хлорит-талковой литейной формы с изображением (знаком) колесницы [15, с. 226 рис. 1.7], выявленная нами закономерность, заключающаяся в нахождении всех псалиев СКО (в большей степени ПМСК) в Днепро-Донском регионе исключительно на поселениях с выразительными следами металлопроизводства (Ильичевка, Капитаново-I, Проказино (Подгоровка), Усово озеро, Червонэ озеро-3), проявляется более рельеф-

но. Ранее нами была отмечена их концентрация в Среднем Подонцовье, в правобережной части которого (в Бахмутской котловине Донбасса) в начале II периода ПМСК и I периода БМСК по периодизации В.В. Отрошенко [25] уже оформился и активно действовал функционирующий в системе БМСК ДГМЦ [12; 15; 24; 26].

К свидетельствам металлопроизводства II периода ПМСК, выявленным в постройке 2 поселения ПМСК Капитаново-I относятся: слиток бронзы весом 100 г [15, с. 226 рис. 1.11], фрагмент плавильной чаши, обломок керамической литейной формы. В постройке 18/20, давшей наибольшее количество этой группы находок, выделяются кусочки шлака (4), обломки литейных форм (5), ранее упомянутая створка хлорит-тальковой литейной формы с изображением (знаком) колесницы, медная пластина, возможно, оковка деревянной чаши. Есть основания говорить об особом статусе обитателей постройки 18/20 поселения Капитаново-I. Кроме многочисленных находок, связанных с металлопроизводством, а также псалием, орнаментированным в карпато-микенском стиле [18, с. 54 рис. 2], здесь найдены редко встречаемые на памятниках СКО костяные изделия – навершие клейнода и бляха, украшенные тем же орнаментальным стилем [15, с. 226 рис. 1.5-6]. Еще две постройки второго стратиграфического горизонта – периода (6, 10) также дали свидетельства металлопроизводства. Однако в отличие от постройки 18/20 они малочисленны и связаны исключительно с металлообрабатывающим циклом [15, с. 227 табл. 1]. В постройке 6 это бронзовая капля сплеска, бронзовое шило, а в постройке 10 – обломок керамической литейной формы. На одной литейной форме, найденной среди материалов второго периода, прослеживается негатив ножа. Определить вид отливаемых изделий в остальных литейных формах, в силу их фрагментированности, невозможно.

Итак, металлопроизводство второго периода поселения ПМСК Капитаново-I представлено преимущественно свидетельствами металлообрабатывающего цикла (70,6% находок) [15, с. 227 табл. 1]. Следы металлургического цикла (29,4% находок) зафиксированы лишь в постройках 2 и 18/20. Последние, в рамках второго периода функционирования поселка, отличаются от остальных большей выраженностью металлопроизводственной специализации, а также найденными здесь свидетельствами колесного транспорта. Среди хронологически диагностичных вещей, найденных в постройках второго периода поселения ПМСК Капитаново-I выделяются четыре костяные изделия – два псалия, навершие клейнода и бляха. Основываясь на результатах их типологических сопоставлений [9; 15], аналогий среди хорошо датированных материалов бронзового века Центральной Европы и Малой Азии время существования второго периода поселения ПМСК Ка-

питаново-I, в свете современных тенденций [46], можно определить второй половиной XVI в. до н.э., с возможным его удревнением [21].

Третий период в развитии поселения ПМСК Капитаново-I представляют четыре постройки (5, 7, 9, 11) [8-10; 15]. Все они дали свидетельства металлопроизводства, однако, по сравнению с предшествующим периодом, они малочисленны. Основное количество находок этой группы связано с металлообработкой (75%) [15, с. 227 табл. 1]. Среди них – две хлорит-тальковые литейные формы и бронзовое шило. Следы металлургического цикла (25%) могут быть представлены небольшим фрагментом керамического изделия, напоминающим сопло (?).

Для установления абсолютной хронологии третьего периода ПМСК Капитаново-I в его материалах отсутствуют достаточные критерии. В этой ситуации возможным представляется сопоставление материалов третьего горизонта поселения Капитаново-I с соответствующим ему горизонтом, масштабно исследованного Мосоловского поселения [30; 32], имеющего радиоуглеродные даты.

Типологическая близость керамики Капитановского и Мосоловского поселений, обработанная по единой методике [6; 8; 9], позволяет синхронизировать третий период Капитаново-I со средним периодом Мосоловки. Данные радиоуглеродного датирования, полученные на основе анализа дерева, происходящего из основания и заполнения котлована 10 Мосоловского поселения, относимого А.Д. Пряхиным [30, с. 71] и В.И. Бесединым [6, с. 96] к среднему периоду существования поселка, показали соответственно даты 1530 ± 40 и 1370 ± 40 [30, с. 91]. Приведенные даты соответствуют хронологии второго периода ПМСК [15]. Источником для хронологии этого периода в какой-то степени может служить створка хлорит-тальковой литейной формы с незавершенным негативом ножа-бритвы [9, 15]. Она позволяет синхронизировать третий период поселения ПМСК Капитаново-I с I периодом БМСК (конец XVIII - XV вв. до н.э.). Таким образом, есть основание датировать третий период поселения ПМСК Капитаново-I рамками XV в. до н.э.

Четвертый период является завершающим в истории поселения ПМСК Капитаново-I. Он представлен постройками 1А, 15 и 16 [8-9; 15]. Здесь практически отсутствуют свидетельства металлопроизводства. Лишь среди материалов постройки 16 выявлен кусочек медного шлака.

Абсолютная хронология четвертого (заключительного) периода поселения ПМСК Капитаново-I, несмотря на отсутствие диагностичных, в этом отношении, свидетельств, может быть определена на основе стратиграфического положения построек этого периода на рассматриваемом поселении и верхней даты существования ПМСК. Перекрывая постройки предшествующего (третьего) периода поселения ПМСК Капитаново-I [8, с. 18 табл. 1.а; 11, с.

318 рис. 3.5.2], постройки четвертого периода, с учетом разработанной хронологии СКО, могут быть датированы также XV вв. до н.э., но несколько более поздним временем, по сравнению с постройками третьего периода.

Из слоя II периода ПМСК происходят еще 16 предметов, связанных с металлопроизводством, однако, отнести их к конкретному периоду в истории поселения Капитаново-I, к сожалению, не представляется возможным. Среди свидетельств металлургического цикла – кусочек медной руды, медный шлак (3) и небольшой фрагмент керамического изделия, возможно, сопла (?). Находки, связанные с металлообработкой, представлены обломками плавильных чаш (9), керамической (1) и хлорит-талковой (1) литейными формами [15, с. 227].

Таким образом, свидетельства металлопроизводства 2 - 4 периодов поселения ПМСК Капитаново-I (II период ПМСК по В.В. Отрощенко) [25-26], демонстрируют активный процесс его развития в Северскодонецком регионе. По сравнению с I периодом ПМСК количество свидетельств металлопроизводства во II периоде ПМСК увеличилось почти в восемь раз [15, с. 227 табл. 1]. Особенно активно этот процесс прослеживается во втором периоде поселения ПМСК Капитаново-I. Появляются свидетельства, указывающие на существование металлургического цикла (плавильные чаши с ошлакованной поверхностью, металлургический шлак, слитки меди). Однако в общем балансе источников, связанных с металлопроизводством, они значительно уступают свидетельствам металлообрабатывающего цикла (70,6%) и составляют 29,4% [15, с. 227 табл. 1]. Уже во втором периоде поселения ПМСК Капитаново-I расширяется сырьевая база для изготовления литейных форм. Появляются хлорит-талковые литейные формы, имеющие широкое распространение в западном ареале Днепро-Донского региона, а так же на памятниках БМСК Донецкого края [4, с. 464; 14-16; 44].

Прослеженная на поселении ПМСК Капитаново-I тенденция развития металлопроизводства, обусловленная активностью возникшей в начале II периода ПМСК такой организованной на базе медных руд Бахмутской котловины производственной структуры БМСК как ДГМЦ, имеет место и на других памятниках ПМСК исследуемого региона.

Поселения II периода ПМСК. В Доно-Донецком регионе поселений II периода ПМСК значительно больше, нежели поселений предшествующего периода. Раскопки проведены на 32 бытовых памятниках рассматриваемого периода. На пяти поселениях (15,6%) (Капитаново-I, Лебедовка, Сухая Гомольша, Таранцево, Усово озеро) выявлены металлические (медь/бронза) изделия (16), в т.ч. плоское тесло (1), долото (1), шило (7), игла (1), пластина-оковка (1), наконечник дротики (1), рыболовный крючок (1), слиток меди (3). На девяти памятниках

(28,1%) (Глубокое озеро-2; Лиманское озеро-2; Капитаново-I, II; Лиман; Озеро Клешни Второе-1; Терновка; Таранцево; Усово озеро) обнаружены свидетельства местного металлопроизводства. Инструменты для металлопроизводства представлены: дробильными/терочными плитами, терочными камнями, обломками плавильных чаш, литейными формами (около 130), наковальнями, молотами, молотками, чеканами, пестами, абразивами. Кроме того, среди материалов бытовых памятников II периода ПМСК, исследованных раскопками, встречены кусочки медной руды (Усово озеро) и металлургического шлака (Капитаново-I, II; Лиман; Лиманское озеро-2; Озеро Клешни Второе-1; Усово озеро).

Литейные формы (более 100), являющиеся выразительными свидетельствами местной металлообработки, найдены на семи исследованных раскопках поселениях II периода ПМСК (Глубокое озеро-2 (2), Капитаново-I (12), Капитаново-II (6), Таранцево (3), Терновка (1); Лиманское озеро-2 (3); Усово озеро). В качестве сырья для их изготовления использовалась глина, песчаник и хлорит-талковая порода. Коллекция глиняных литейных форм насчитывает более 120 изделий (95,2%) (Капитаново-I (8), Капитаново-II (6), Таранцево (3), Терновка (1), Лиманское озеро-2 (3), Усово озеро (более 100)). Песчаниковые формы представлены двумя изделиями (1,6%) (Глубокое озеро-2). Литейные формы, изготовленные из хлорит-талковой породы представляют четыре изделия (3,2%) (Капитаново-I). По их негативам определяются втульчатые топоры (Лиманское озеро-2, Таранцево, Усово озеро), косари-серпы (Капитаново-I, II; Усово озеро), тесла-долота (Капитаново-II, Таранцево, Терновка, Усово озеро), ножи (Таранцево; Терновка; Капитаново-I, II; Усово озеро), наконечники копий (Усово озеро), прутки (Капитаново-I, Терновка). Фиксируемые на литейном инструментарии литники, а также находки крышек, связанных с литейным делом, свидетельствуют об использовании как двусторчатых, так и комбинированных литейных форм. Среди массива литейных форм выделяются однопредметные и многопредметные формы. Обращает на себя внимание большое количество обломков литейных форм, которые в силу фрагментированности не позволяют определить вид отливаемых изделий. Так, из массива литейных форм и крышек для них с поселения Усово озеро, только 19/19% позволили определить негатив отливаемых изделий [3, с. 60].

Сведения о металлопроизводстве населения ПМСК II периода Доно-Донецкого региона, полученные в результате анализа материалов поселенческих памятников, исследованных раскопками, дополняются данными бытовых памятников, исследованных разведками. Реестр таких объектов насчитывает девять пунктов (Белосветовка, Войтово-5, Макаровское-II, Монастырщина, Новоайдар-1, Новоп-

сков-7, Передельск, Сиротино, Среднетеплое). На четырех памятниках выявлены литейные формы (3) (Монастырщина (1), Сиротино (1), Среднетеплое (1) и крышка литейной формы (1) (Новоайдар-1) [11]. Две литейные формы и крышка – керамические, а одна форма (Среднетеплое), изготовлена из хлоритальной породы. Лишь две литейные формы сохранили очертания негативов отливаемых изделий – вислобушный топор (1) (Монастырщина) и кольцевидное украшение (1) (Среднетеплое). Свидетельства металлургии среди данной группы памятников дополняются находками шлака, собранного на четырех памятниках (Войтово-5, Макаровское, Новосков-7, Передельск) [11].

Таким образом, общее количество поселений II периода ПМСК Доно-Донецкого региона, давшие свидетельства металлопроизводства составляет 18/56,3% памятников. Напомним, что практически такой же показатель (55,6%) прослеживается и по материалам бытовых памятников предшествующего (первого) периода ПМСК исследуемого региона.

Используя метод статистического анализа, нам удалось проследить и некоторые общие отличия в характере металлопроизводства двух периодов ПМСК. Из девяти исследованных в регионе раскопками поселений II периода ПМСК, шесть поселений (66,7%) дали свидетельства металлургического и металлообрабатывающего цикла. Остальные 3/33,3%, представили материалы исключительно металлообрабатывающего цикла. Напомним, иная ситуация прослеживалась по материалам поселений I периода ПМСК. Из десяти исследованных раскопками поселений ПМСК этого периода в Доно-Донецком регионе, 8/80% памятников имели исключительно свидетельства металлообработки. И лишь два из них (Озеро Клешни Второе 1, Яровое-Западное-II) [19, 45] (2/20%) дали свидетельства (шлак) металлургического цикла, к чему в данном случае, автор относится с определенной долей осторожности в силу многослойности поселений.

Погребальные памятники II периода ПМСК. Определенное место в изучении проблемы металлопроизводства ПМСК Днепро-Донецкого региона занимают погребальные памятники. В отличие от поселений ПМСК, расположенных исключительно в лесостепи Доно-Донецкого региона, их погребения, хотя и единичные, известны и в степной зоне Днепро-Донецкого междуречья (Ясиноватое-I, II; Днепровка-III и др.) [27]. По сравнению с предшествующим (I) периодом ПМСК количество погребений II периода в исследуемом регионе, по учтенной автором выборке, увеличилось почти в четыре раза и составила 185/79,7% относительно общего количества исследованных в регионе погребений ПМСК. Аналогичный показатель (79,2%), но базирующийся на более масштабной источниковой базе (3088 погребений) получен В.В. Отрошенко при анализе однокультурных погребений этого пе-

риода, исследованных на всей территории существования ПМСК [28].

Совершенно противоположная тенденция наблюдается при анализе металлосодержащих погребений ПМСК. Погребальные комплексы с металлом (14) второго периода ПМСК в Днепро-Донецком регионе сокращаются более чем в три раза и составляют 7,2%. Аналогичная тенденция, в т.ч. и в количественном отношении (287/9,3%), прослеживается во всей ойкумене ПМСК [28]. Номенклатура металлических изделий в погребениях II периода ПМСК Днепро-Донецкого региона, выглядит однообразной и полностью соответствует номенклатуре изделий из металла предшествующего (I) периода. Как и ранее она представлена тремя группами изделий: орудиями труда (нож, шило) (Байрак к.1 п.1, к. 2.п.1; Красная Гусаровка «А» к.1 п.4, к.1 п.8; Нижняя Баранировка к. 5 п.4; Николаевка к. 1 п. 14; Рестумов-I к.1 п.2; Смоляниново к.1 п.2, к.2 п.1; Старобельск к.1 п.4), украшениями (желобчатая височная подвеска) (Лощина к.1 п.9, к.1 п.17; Малой-I к.2 п.3) и прочими изделиями (пластина-оковка, скоба) (Верхние Грачики к.2 п.7; Журавка-I к.13 п.?).

Вместе с тем, сопоставление статистических данных по металлическим изделиям двух периодов ПМСК из погребений Днепро-Донецкого региона позволяет обратить внимание на существенное сокращение в качестве погребального приданного всех видов металлических изделий. Особенно наглядно данная тенденция прослеживается по группе украшений, представленных желобчатыми височными подвесками. Так, если в I период ПМСК комплект подвесок припадал в среднем на каждое 31-ое погребение, то во II период это украшение встречалось только в каждом 62-ом погребении. Кроме того, если в I период ПМСК из шести диагностированных погребений, пять погребений содержали по две подвески, то во II период в трех диагностированных погребениях находилось по одной подвеске. Напомним, что и на поселениях ПМСК рассматриваемого периода существенно уменьшилось количество литейных форм с негативами украшений. Тенденцию сокращения металлических изделий в погребениях ПМСК II периода демонстрирует и ведущая на протяжении I периода ПМСК Днепро-Донецкого региона категория погребального металлического приданого – ножи. В I периоде ПМСК один нож, в среднем, встречался в каждом 6-ом погребении, а во II – в каждом 27-ом. Как видим, количество ножей в погребениях II периода уменьшилось почти в 5 раз. Аналогичная тенденция прослеживается во всей ойкумене ПМСК II периода [28].

Номенклатура металлических изделий II периода ПМСК Днепро-Донецкого региона. Совокупность имеющихся данных, представленных материалами поселений, а также погребальных памятников II периода ПМСК Днепро-Донецкого региона, позволяет определить номенклатуру металлических

изделий данного культурно-хронологического горизонта в пределах исследуемого региона. Всего она насчитывает 13 наименований. Среди них выделяются орудия труда/оружие (9/69,2%), украшения (1/7,7%) и прочие изделия (3/23,1%). Орудия труда/оружие образуют самую многочисленную номенклатурную группу металлических изделий: втульчатый топор, косарь-серп, нож, наконечник копья, наконечник дротика, тесло-долото, шило, рыболовный крючок, игла. Украшения ПМСК II периода заметно уступают в ассортименте предшествующей группе. Они представлены подвесками. Группу прочих металлических изделий образуют: прутки, пластина-оковка, скоба, слиток. Если же учитывать типологическое разнообразие металлических изделий, их номенклатура расширится.

Таким образом, анализ металлических изделий ПМСК Днепро-Донского региона, базирующийся на поселенческих и погребальных памятниках, позволяет проследить тенденцию расширения его ассортимента, от первого ко второму периоду за счет расширения номенклатуры функциональной группы орудий труда / оружия. Совершенно противоположная тенденция наблюдается при сопоставлении данных по группе украшений. Как в материалах поселенческих памятников, так и погребальных, их количество существенно сократилось.

Металлопроизводственный инструментарий в погребениях ПМСК Днепро-Донского региона отсутствует. Исключением является погребение, исследованное в Волчанском р-не Харьковской области (Хотомля II, к.1 п.3), в заполнении которого находился фрагмент керамической литейной формы [5]. Скорее всего, его нахождение в погребении случайное.

Выводы. В целом же, имеющийся арсенал источников создает впечатление того, что металлопроизводство II периода ПМСК имеет явно оформившийся облик.

Типологические особенности металлических изделий ПМСК Днепро-Донского региона, ранее уже нашедшие отражения в научной литературе [20, 39-40], позволяют считать, что потребность в металлопродукции, преимущественно, во II периоде ее развития удовлетворялась путем собственного производства. Однако мы не исключаем и импортного происхождения отдельных изделий, причем, происходящие как из восточного ареала ПМСК, так и с ареала БМСК (незавершенный негатив ножа-бритвы на тальковой литейной формы поселения Капитаново-I и др.).

Сопоставляя металлокомплекс ПМСК Днепро-Донского региона с комплексом металлических изделий донской лесостепной срубной культуры, убеждаешься в их близости, как по номенклатуре изделий, так и по типологии. Материалы наиболее выразительных памятников ПМСК, давших значительную сумму свидетельств металлопроизводства

(Усово озеро, Мосоловское) [30; 32; 40] дают возможность рассматривать металлопроизводственную традицию ПМСК Доно-Донецкого региона как единую технологическую и культурную традицию [11, с. 103], истоки которой уходят в производственную деятельность носителей доно-волжской абашевской культуры [31; 33; 35-38; 40-41], являющейся одной из генетических подоснов ПМСК [25-26].

Л и т е р а т у р а

1. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы / С.С. Березанская. – К.: Наук. думка, 1982. – 209 с.
2. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики / С.С. Березанская // С.С. Березанская, В.В. Отрошенко, Н.Н. Чердниченко, И.Н. Шарфутдинова. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 5-43.
3. Березанская С.С. Усово озеро. Поселение на Северском Донце / С.С. Березанская. – К.: Наук. думка, 1990. – 150 с.
4. Березанська С.С. Бронзовий вік / С.С. Березанська, В.В. Отрошенко // Давня історія України. В 3 томах. – Т.1. – К.: Наук. думка, 1997. – С. 384-529.
5. Берестнев С.И. Восточнорусская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) / С.И. Берестнев. – Харьков., 2001. – 263 с.
6. Беседин В.И. Приложение. Относительная хронология построек Мосоловского поселения (по данным анализа керамики) / В.И. Беседин // А.Д. Пряхин. Мосоловское поселение эпохи поздней бронзы. – Книга первая. – Воронеж: ВГУ, 1993. – С. 94-103.
7. Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы / С.Н. Братченко. – К.: Наук. думка, 1976. – 252 с.
8. Бровендер Ю.М. Относительная хронология построек покровской срубной культуры поселения Капитаново-I / Ю.М. Бровендер // Доба бронзи Доно-Донецького регіону: Матеріали 4-го укр.-рос. польового археолог. семінару. – К.-Вороніж, 1998. – С. 13-16.
9. Бровендер Ю.М. Капитаново-I. Поселение покровской срубной культуры в Северскодонецком Левобережье / Ю.М. Бровендер // Старожитності степового Причорномор'я та Криму. – Запоріжжя: ЗГУ, 2000. – С. 170-186.
10. Бровендер Ю.М. Поселення зрубної спільності в середній течії Сіверського Дінця / Бровендер Ю.М. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – 20 с.
11. Бровендер Ю.М. Поселения срубной общности в среднем течении Северского Донца / Бровендер Ю.М. – Дис. ... канд. ист. наук. – 07.00.04. – К., 2000. – 486 с.
12. Бровендер Ю.М. Итоги исследований поселений срубной общности в среднем течении Северского Донца / Ю.М. Бровендер // Доба бронзи Доно-Донецького регіону: Матеріали 5-го укр.-рос. польового археолог. семінару. – К. - Вороніж, 2001. – С. 18-23.
13. Бровендер Ю.М. Картамышский производственный комплекс Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы (некоторые итоги исследований) / Ю.М. Бровендер // ПГА: Матеріали II-го Картамышського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: Дон-ДТУ, 2005. – С. 11-30.
14. Бровендер Ю.М. Производственная постройка 2 поселения Червонэ озеро-3 / Ю.М. Бровендер // Эпоха метала Восточной Европы (история исследования, публика-

- ции). – Археология восточноевропейской лесостепи. – № 20. – Воронеж: ВГУ, 2006. – С. 129-145.
15. Бровендер Ю.М. Находки деталей конской упряжи в контексте Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы / Ю.М. Бровендер // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – № 7. – Луганськ: СНУ, 2007. – С. 224-234.
 16. Бровендер Ю.М. Поселение Червонэ озеро з Донецького горно-металлургического центра эпохи бронзы / Ю.М. Бровендер // ДАЗ № 13/14. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – С. 203-221.
 17. Бровендер Ю.М. Степановское поселение срубной общности на Донецком кряже / Ю.М. Бровендер. – Алчевск: ДонДТУ, 2012. – 234 с.
 18. Бровендер Ю.М. Карпато-микенский орнаментальный стиль в материалах поселения Капитаново-I / Ю.М. Бровендер, В.В. Отрошенко // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: Тез. докл. и материалы рос.-укр. научн. конф. и второго укр.-рос. полевого археолог. семинара. – Воронеж, 1996. – Вып. 2. – С. 53-55.
 19. Заворотна Г.В. Поселення зрубної культури Ярове-Західне II / Г.В. Заворотна // ДАС. – № 12. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 117-120.
 20. Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000 – 900 рр. до Р.Х.) / Ключко В.І. – К.: АртЕк, 2006. – 336 с.
 21. Литвиненко Р.О. Кістяний диск з карпато-мікенським декором із Середнього Подонців'я та деякі питання хронології зрубної культури / Р.О. Литвиненко, С.М. Санжаров, А.М. Усачук // Донецький археологічний збірник. – 2013. - №17. – С. 180-198.
 22. Литвиненко Р.А. Культурне коло Бабіне (за матеріалами поховальних пам'яток) / Р.А. Литвиненко // Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 2009. – 32 с.
 23. Отрошенко В.В. Пути обмена – пути миграций / В.В. Отрошенко // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Материалы укр.- рос. полевого археолог. семинара. – Луганск, 1995. – С. 18-19.
 24. Отрошенко В.В. О культурах срубной общности / В.В. Отрошенко // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи: Материалы международн. научн. конф. – Воронеж, 2000. – С. 10-14.
 25. Отрошенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення) / В.В. Отрошенко. – К., 2001. – 288 с.
 26. Отрошенко В.В. Історія племен зрубної спільності / В.В. Отрошенко // Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2002. – 33 с.
 27. Отрошенко В.В. Вільнянські кургани в контексті генези бережнівсько-маївської зрубної культури / В.В. Отрошенко // Ляшко С.Н., Попандопуло З.Х., Дровосекова О.В. Курганні могили Дніпровського Надпорож'я (Ясиноватое, Днепровка, Петро-Михайловка). – Запорожье: Дикое поле, 2004. – С. 163-168.
 28. Отрошенко В.В. Культурні та часові особливості використання металу в поховальних ритуалах зрубної спільності / В.В. Отрошенко // ПГА: Матеріали VI-го Картамиського міжнародн. полевого археолог. семинару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2007. – С. 40-52.
 29. Писларий И.А. Тайны степных курганов / И.А. Писларий, А.П. Филатов. – Донецк: Донбасс, 1972. – 132 с.
 30. Пряхин А.Д. Мосоловское поселение эпохи поздней бронзы. – Кн. 1 / А.Д. Пряхин. – Воронеж: ВГУ, 1993. – 108 с.
 31. Пряхин А.Д. Доно-Донецкая степи и лесостепь в эпоху бронзы (некоторые итоги и перспективы исследования) / А.Д. Пряхин // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Материалы укр.- рос. полевого археолог. семинара. – Луганск, 1995. – С. 6-10.
 32. Пряхин А.Д. Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы / А.Д. Пряхин. – Кн. 2. – Воронеж: ВГУ, 1996. – 176 с.
 33. Пряхин А.Д. К изучению металла и производственной деятельности в эпоху бронзы на пространствах Евразийской лесостепи и смежных территорий степной зоны на современном этапе археологии / А.Д. Пряхин // ПГА: Матеріали VI-го Картамиського міжнародн. полевого археолог. семинару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2007. – С. 12-18.
 34. Пряхин А.Д. Поселение эпохи бронзы Капитаново II / А.Д. Пряхин, В.В. Отрошенко, В.И. Беседин, Ю.М. Бровендер. – Воронеж, 2000. – 50 с.
 35. Пряхин А.Д. К оценке традиций производственной деятельности в абашевско-срубное время / А.Д. Пряхин, А.С. Саврасов // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: Тез. докл. и материалы рос.- укр. научн. конф. и второго укр.- рос. полевого семинара. – Вып. 2. – Воронеж, 1996. – С. 36-43.
 36. Пряхин А.Д. Развитие традиций производственной деятельности в абашевско-срубное время (памятники воронежского микрорайона) / А.Д. Пряхин, А.С. Саврасов // Археологические памятники Среднего Почежья. – Вып. 6. – Рязань, 1997. – С. 56-67.
 37. Пряхин А.Д. Ножи-кинжалы с перекрестием в абашевском и срубном мирах (к развитию производственных традиций) / А.Д. Пряхин, А.С. Саврасов // Доба бронзи Доно-Донецького регіону: Матеріали 4-го укр.-рос. полевого археолог. семинару. – К. – Вороніж, 1998. – С. 67-69.
 38. Пряхин А.Д. Металлообработка доно-волжских абашевцев и развитие традиций производственной деятельности в эпоху поздней бронзы / А.Д. Пряхин, А.С. Саврасов, Е. Б. Свистова // Доно-Волжская абашевская культура. – Воронеж, ВГУ, 2001. – С. 83-100.
 39. Саврасов А.С. Приложение. Экспериментальное изучение технологии металлообрабатывающего производства / А.С. Саврасов // Пряхин А.Д. Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы. – Книга вторая. – Воронеж: ВГУ, 1996. – С. 135-158.
 40. Саврасов А.С. Металлообработка населения донской лесостепной срубной культуры / А.С. Саврасов // Автореф. дис... канд. ист. наук. – Воронеж, 1998. – 23 с.
 41. Саврасов А.С. Металлообработка доно-волжской абашевской и донской лесостепной срубной культур (к проблеме преемственности) / А.С. Саврасов // Доба бронзи Доно-Донецького регіону: Матеріали 5-го укр.- рос. полевого археолог. семинару. – К. - Вороніж, 2001. – С. 100-103.
 42. Санжаров С.Н. Восточная Украина на рубеже эпох средней – поздней бронзы / С.Н. Санжаров. – Луганск, 2010. – 488 с.
 43. Синюк А.Т. Туровский культовый комплекс эпохи бронзы / А.Т. Синюк, А.Д. Пряхин, Ю.А. Чекменов // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж: ВГПУ, 2006. – С. 104-111.

44. Татаринов С.И. Древние горняки-металлурги / С.И. Татаринов. – Славянск: Печатный двор, 2003. – 131 с.
45. Телиженко С.А. Исследования многослойного памятника Озеро Клеши Второе-1 в Кременском районе Луганской области в 1997 году / С.А. Телиженко, В.А. Манько, В.А. Ковалева // Древности Северского Донца. – Луганск: Шлях, 1999. – С. 19-43.
46. Трифонов В.А. Поправки к абсолютной хронологии культур энеолита – средней бронзы Кавказа, степной и лесостепной зон Восточной Европы (по данным радиоуглеродного датирования) / В.А. Трифонов // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Материалы международн. научн. конф. «К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы». – Самара, 2001. – С. 71-82.
47. Усачук А.Н. Трасологический анализ некоторых костяных изделий поселения Капитаново-I / А.Н. Усачук, Ю.М. Бровендер // ДАС. – № 11. – Донецк, 2004. – С. 96-104.
48. Усачук А.Н. Древнейшие псалии (изготовление и использование) / А.Н. Усачук. – К. – Донецк, 2013. – 304 с.
49. Чередниченко Н.Н. Поселение срубной культуры на Луганщине / Н.Н. Чередниченко // СА. – 1970. – № 1. – С. 233-238.
50. Черных Л.А. Курганы эпохи энеолита – бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка / Л.А. Черных, М.Н. Дараган. – К.- Берлин, 2014. – 565 с.
51. Cernych L. A. Radiocarbon chronology of monuments of the Berezhnovska-Maevska Srubnaya Culture near the town Ordzhonikidze / L.A. Cernych, S.V. Polin, V.V. Otroshchenko // BPS. – № 12: The foundations of Radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000 - 1000. – Poznan, 2003. – P. 307-335.

References

1. Berezanskaia S.S. Severnaia Ukraina v epokhu bronzy / S.S. Berezanskaia. – K.: Nauk. dumka, 1982. – 209 s.
2. Berezanskaia S.S. Kultura mnogovalikovoї keramiki / S.S. Berezanskaia // S.S. Berezanskaia, V.V. Otroshchenko, N.N. Cherednichenko, I.N. Sharafutdinova. Kultury epokhi bronzy na territorii Ukrainy. – K.: Nauk. dumka, 1986. – S. 5-43.
3. Berezanskaia S.S. Usovo ozero. Poselenie na Severskom Dontse / S.S. Berezanskaia. – K.: Nauk. dumka, 1990. – 150 s.
4. Berezanska S.S. Bronzovyi vik / S.S. Berezanska, V.V. Otroshchenko // Davnia istoriia Ukrainy. V 3 tomakh. – T.1. – K.: Nauk. dumka, 1997. – S. 384-529.
5. Berestnev S.I. Vostochnoukrainskaia lesostep v epokhu srednei i pozdnei bronzy (II tys. do n.e.) / S.I. Berestnev. – Kharkov, 2001. – 263 s.
6. Besedin V.I. Prilozhenie. Otnositelnaia khronologiiia postroek Mosolovskogo poseleniia (po dannym analiza keramiki) / V.I. Besedin // A.D. Priakhin. Mosolovskoe poselenie epokhi pozdnei bronzy. – Kniga pervaiia. – Voronezh: VGU, 1993. – S. 94-103.
7. Bratchenko S.N. Nizhnee Podone v epokhu srednei bronzy / S.N. Bratchenko. – K.: Nauk. dumka, 1976. – 252 s.
8. Brovender Iu.M. Otnositelnaia khronologiiia postroek pokrovskoi srubnoi kultury poseleniia Kapitanovo- I / Iu.M. Brovender // Doba bronzy Dono-Donetskoho rehionu: Materialy 4-ho ukr.-ros. polovoho arkeoloh. seminaru. – K.-Voronizh, 1998. – S. 13-16.
9. Brovender Iu.M. Kapitanovo-I. Poselenie pokrovskoi srubnoi kultury v Severskodonetskom Levoberezhze / Iu.M.

- Brovender // Starozhytnosti stepovoho Prychornomoria ta Krimu. – Zaporizhzhia: ZHU, 2000. – S. 170-186.
10. Brovender Yu.M. Poseleniia zrubnoi spilnosti v serednii techii Siverskogo Dintsia / Brovender Yu.M. – Avto-ref. dys. ... kand. ist. nauk. – K., 2000. – 20 s.
11. Brovender Iu.M. Poseleniia srubnoi obshchnosti v srednem techenii Severskogo Dontsa / Brovender Iu.M. – Dis. ... kand. ist. nauk. – 07.00.04. – K., 2000. – 486 s.
12. Brovender Iu.M. Itogi issledovaniia poseleniia srubnoi obshchnosti v srednem techenii Severskogo Dontsa / Iu.M. Brovender // Doba bronzy Dono-Donetskoho rehionu: Materialy 5-ho ukr.-ros. polovoho arkeoloh. seminaru. – K. - Voronizh, 2001. – S. 18-23.
13. Brovender Iu.M. Kartamyshskii proizvodstvennyi kompleks Donetskogo gorno-metallurgicheskogo tsentra epokhi bronzy (nekotorye itogi issledovaniia) / Iu.M. Brovender // PHA: Materialy II-ho Kartamyshskoho mizhnarodn. polovoho arkeoloh. seminaru. – Alchevsk: DonDTU, 2005. – S. 11-30.
14. Brovender Iu.M. Proizvodstvennaia postroiika 2 poseleniia Chervone ozero-3 / Iu.M. Brovender // Epokha metalla Vostochnoi Evropy (istoriia, issledovaniia, publikatsii). – Arkheologiiia vostochnoevropaiskoi lesostepi. – № 20. – Voronezh: VGU, 2006. – S. 129-145.
15. Brovender Iu.M. Nakhodki detalei konskoi upriazhy v kontekste Donetskogo gorno-metallurgicheskogo tsentra epokhi bronzy / Iu.M. Brovender // Materialy ta doslidzhennia z arkeolohii Skhidnoi Ukrainy. – № 7. – Lugansk: SNU, 2007. – S. 224-234.
16. Brovender Iu.M. Poselenie Chervone ozero 3 Donetskogo gorno-metallurgicheskogo tsentra epokhi bronzy / Iu.M. Brovender // DAZ № 13/14. – Donetsk: DonNU, 2010. – S. 203-221.
17. Brovender Iu.M. Stepanovskoe poselenie srubnoi obshchnosti na Donetskom kriazhe / Iu.M. Brovender. – Alchevsk: DonDTU, 2012. – 234 s.
18. Brovender Iu.M. Karpato-mikenski ornamentalnyi stil v materialakh poseleniia Kapitanovo-I / Iu.M. Brovender, V.V. Otroshchenko // Dono-Donetskiy region v sisteme drevnostei epokhi bronzy vostochnoevropaiskoi stepi i lesostepi: Tez. dokl. i materialy ros.-ukr. nauchn. konf. i vtorigo ukr.-ros. polevogo arkeoloh. seminaru. – Voronezh, 1996. – Vyp. 2. – S. 53-55.
19. Zavorotna G.V. Poseleniia zrubnoi kultury Yarove-Zaxidne II / H.V. Zavorotna // DAS. – № 12. – Donetsk: DonNU, 2006. – S. 117-120.
20. Klochko V.I. Ozbroyennia ta viiskova sprava davnego naselennia Ukrainy (5000 – 900 rr. do R.Kh.) / Klochko V.I. – K.: ArtEk, 2006. – 336 s.
21. Lytvynenko R.O. Kistiani disk z karpato-mikenskym dekorom iz Serednoho Podontsivia ta deiaki pytannia khronolohii zrubnoi kultury / R.O. Lytvynenko, S.M. Sanzharov, A.M. Usachuk // Donetskiy arkeolohichniy zbirnyk. – 2013. – №17. – S. 180-198.
22. Lytvynenko R.A. Kulturne kolo Babine (za materialamy pokhvalnykh pamiatok) / R.A. Lytvynenko // Avto-ref. dys. ... dokt. ist. nauk. – K., 2009. – 32 s.
23. Otroshchenko V.V. Puti obmena – puti migratsii / V.V. Otroshchenko // Epokha bronzy Dono-Donetskoho rehiona: Materialy ukr.- ros. polevogo arkeoloh. seminaru. – Lugansk, 1995. – S. 18-19.
24. Otroshchenko V.V. O kulturakh srubnoi obshchnosti / V.V. Otroshchenko // Srubnaia kulturno-istoricheskaia obshchnost v sisteme drevnostei epokhi bronzy evraziyskoi stepi i lesostepi: Materialy mezhdunarodn. nauchn. konf. – Voronezh, 2000. – S. 10-14.
25. Otroshchenko V.V. Problemy periodizatsii kultur serednoi ta piznoi bronzy pivdnia Skhidnoi Yevropy (kulturno-stratyhrafichni zistavleniia) / V.V. Otroshchenko. – K., 2001. – 288 s.

26. Otroshchenko V.V. Istoriia plemen zrubnoi spilnosti / V.V. Otroshchenko // Avtoref. dys. ... dokt. ist. nauk. – K., 2002. – 33 s.
27. Otroshchenko V.V. Vilnianski kurhany v konteksti henezy berezhnivsko-maivskoi zrubnoi kultury / V.V. Otroshchenko // Liashko S.N., Popandopulo Z.Kh., Drovoskova O.V. Kurgannye mogilniki Dneprovskogo Nadporozh'ia (Iasinovatoe, Dneprovka, Petro-Mikhailovka). – Zaporozhe: Dikoe pole, 2004a. – S. 163-168.
28. Otroshchenko V.V. Kulturni ta chasovi osoblyvosti vykorystannia metalu v pokhovalnykh rytualakh zrubnoi spilnoty / V.V. Otroshchenko // PHA: Materialy VI-ho Kartamyskoho mizhnarodn. polovoho arkeoloh. seminaru. – Alchevsk: DonDTU, 2007. – S. 40-52.
29. Pislarii I.A. Tainy stepnykh kurganov / I.A. Pislarii, A.P. Filatov. – Donetsk: Donbass, 1972. – 132 s.
30. Priakhin A.D. Mosolovskoe poselenie epokhi pozdnei bronzy. – Kn. 1 / A.D. Priakhin. – Voronezh: VGU, 1993. – 108 s.
31. Priakhin A.D. Dono-Donetskaia stepi i lesostep v epokhu bronzy (nekotorye itogi i perspektivy issledovaniia) / A.D. Priakhin // Epokha bronzy Dono-Donetskogo regiona: Materialy ukr.-ros. polevogo arkeoloh. seminaru. – Lugansk, 1995. – S. 6-10.
32. Priakhin A.D. Mosolovskoe poselenie metallurgov-liteishchikov epokhi pozdnei bronzy / A.D. Priakhin. – Kn. 2. – Voronezh: VGU, 1996. – 176 s.
33. Priakhin A.D. K izucheniiu metalla i proizvodstvennoi deiatelnosti v epokhu bronzy na prostranstvakh Evraziiskoi lesostepi i smezhnykh territorii stepnoi zony na sovremennom etape arheologii / A.D. Priakhin // PHA: Materialy VI-ho Kartamyskoho mizhnarodn. polovoho arkeoloh. seminaru. – Alchevsk: DonDTU, 2007. – S. 12-18.
34. Priakhin A.D. Poselenie epokhi bronzy Kapitanovo II / A.D. Priakhin, V.V. Otroshchenko, V.I. Besedin, Yu.M. Brovender. – Voronezh, 2000. – 50 s.
35. Priakhin A.D. K otsenke traditsii proizvodstvennoi deiatelnosti v abashevsko-srubnoe vremia / A.D. Priakhin, A.S. Savrasov // Dono-Donetskii region v sisteme drevnostei epokhi bronzy vostochnoevropeskoi stepi i lesostepi: Tez. dokl. i materialy ros.-ukr. nauchn. konf. i vtorigo ukr.-ros. polevogo seminaru. – Vyp. 2. – Voronezh, 1996. – S. 36-43.
36. Priakhin A.D. Razvitie traditsii proizvodstvennoi deiatelnosti v abashevsko-srubnoe vremia (pamiatniki voronezhskogo mikroraiiona) / A.D. Priakhin, A.S. Savrasov // Arkheologicheskie pamiatniki Srednego Poochia. – Vyp. 6. – Riazan, 1997. – S. 56-67.
37. Priakhin A.D. Nozhi-kinzhaly s perekrestiem v abashevskom i srubnom mirakh (k razvitiu proizvodstvennykh traditsii) / A.D. Priakhin, A.S. Savrasov // Doba bronzy Dono-Donetskoho rehionu: Materialy 4-ho ukr.-ros. polovoho arkeoloh. seminaru. – K. – Voronizh, 1998. – S. 67-69.
38. Priakhin A.D. Metalloobrabotka dono-volzhs'kikh abashevtsev i razvitie traditsii proizvodstvennoi deiatelnosti v epokhu pozdnei bronzy / A.D. Priakhin, A.S. Savrasov, E. B. Svistova // Dono-Volzhskaia abashevskaiia kultura. – Voronezh, VGU, 2001. – S. 83-100.
39. Savrasov A.S. Prilozhenie. Eksperimentalnoe izuchenie tehnologii metalloobrabatyvaiushchego proizvodstva / A.S. Savrasov // Priakhin A.D. Mosolovskoe poselenie metallurgov-liteishchikov epokhi pozdnei bronzy. – Kniga vtoraiia. – Voronezh: VGU, 1996. – S. 135-158.
40. Savrasov A.S. Metalloobrabotka naseleniia donskoi lesostepnoi srubnoi kultury / A.S. Savrasov // Avtoref. dis... kand. ist. nauk. – Voronezh, 1998. – 23 s.
41. Savrasov A.S. Metalloobrabotka dono-volzhs'koi abashevskoi i donskoi lesostepnoi srubnoi kultury (k probleme preemstvennosti) / A.S. Savrasov // Doba bronzy Dono-Donetskoho rehionu: Materialy 5-ho ukr.-ros. polovoho arkeoloh. seminaru. – K. – Voronizh, 2001. – S. 100-103.
42. Sanzharov S.N. Vostochnaia Ukraina na rubezhe epoh srednei – pozdnei bronzy / S.N. Sanzharov. – Lugansk, 2010. – 488 s.
43. Siniuk A.T. Turovskii kultovyi kompleks epokhi bronzy / A.T. Siniuk, A.D. Priakhin, Iu.A. Chekmenov // Arheologicheskie pamiatniki Vostochnoi Evropy. – Voronezh: VGPU, 2006. – S. 104-111.
44. Tatarinov S.I. Drevnie gorniaki-metallurgi / S.I. Tatarinov. – Slaviansk: Pechatnyi dvor, 2003. – 131 s.
45. Telizhenko S.A. Issledovaniia mnogoslainogo pamiatnika Ozero Kleshnia Vtoroe-1 v Kremenskom raione Luganskoi oblasti v 1997 godu / S.A. Telizhenko, V.A. Manko, V.A. Kovaleva // Drevnosti Severskogo Dontsa. – Lugansk: Shliakh, 1999. – S. 19-43.
46. Trifonov V.A. Popravki k absolutnoi khronologii kultur eneolita – srednei bronzy Kavkaza, stepnoi i lesostepnoi zon Vostochnoi Evropy (po dannym radiouglerodnogo datirovaniia) / V.A. Trifonov // Bronzovyi vek Vostochnoi Evropy: harakteristika kultur, khronologii i periodizatsiia: Materialy mezhdunarodn. nauchn. konf. «K stoletiiu periodizatsii V.A. Gorodtsova bronzovogo veka iuzhnoi poloviny Vostochnoi Evropy». – Samara, 2001. – S. 71-82.
47. Usachuk A.N. Trasologicheskii analiz nekotorykh kostian-ykh izdelii poseleniia Kapitanovo-I / A.N. Usachuk, Iu.M. Brovender // DAS. – № 11. – Donetsk, 2004. – S. 96-104.
48. Usachuk A.N. Drevneishie psalii (izgotovlenie i ispolzovanie) / A.N. Usachuk. – K. – Donetsk, 2013. – 304 s.
49. Cherednichenko N.N. Poselenie srubnoi kultury na Luganshchine / N.N. Cherednichenko // SA. – 1970. – № 1. – S. 233-238.
50. Chernykh L.A. Kurgany epokhi eneolita – bronzy mezhdurechia Bazavluka, Solenoi, Chertomyka / L.A. Chernykh, M.N. Daragan. – K. – Berlin, 2014. – 565 s.
51. Cernych L. A. Radiocarbon chronology of monuments of the Berezhnivska-Maevska Srubnaya Culture near the town Ordzhonikidze / L.A. Cernych, S.V. Polin, V.V. Otroshchenko // BPS. – № 12: The foundations of Radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000 - 1000. – Poznan, 2003. – P. 307-335.

Бровендер Ю.М. Металовиробництво покровсько-мосоловської зрубної культури доби пізньої бронзи Доно-Донецького регіону.

Стаття присвячена проблемі металовиробничої діяльності населення покровсько-мосоловської зрубної культури доби пізньої бронзи у південно-західному сегменті її ареалу – Дніпро-Донецькому регіоні. Автором використані матеріали як поселенських, так й поховальних пам'яток регіону всього їх хронологічного діапазону.

Аналіз численної джерельної бази з досліджуваної проблеми дозволив автору визначити номенклатуру металевих виробів, а також основні тенденції розвитку металовиробництва носіїв покровсько-мосоловської зрубної культурної традиції Доно-Донецького регіону.

Простежені на стратифікованому поселення покровсько-мосоловської зрубної культури Капітанове-І тенденції розвитку металовиробництва, що підтверджуються матеріалами інших побутових пам'яток регіону, дозволяють вважати, що потреба в металопродукції, виключно в II періоді її розвитку задовольнялась шляхом

власного виробництва. При цьому помічена хронологічна відповідність активності виробничої діяльності на поселеннях Доно-Донецького регіону функціонуванню Донецького гірничо-металургійного центру, який виник на початку II періоду ПМСК.

Ключові слова: Доно-Донецький регіон, поселення Капітанове-I, металовиробництво, металеві вироби, поховальні пам'ятки, покровсько-мосоловська зрубна культура, поселенські пам'ятки.

Brovender Yu.M. Metal production of the Pokrovsko-Mosolovskaya Srubnaya culture of the Late Bronze Age in the Don-Donets region.

The article elucidates the metal-industrial activity of the population of the Pokrovsko-Mosolovskaya Srubnaya culture of the Late Bronze Age in the south-western segment of its area - the Dnieper-Donets region. The author used materials from both the settlement and the burial monuments of the region within their entire chronological range.

The analysis of the numerous source base for the studied problem allowed the author to determine the nomenclature of metal products of the Pokrovsko-Mosolovskaya Srubnaya tradition holders of the Don-Donetsk region.

The trends in the development of metal production, tracked in the stratified settlement of the Pokrovsko-Mosolovskaya Srubnaya culture Kapitanovo-I, confirmed by materials from other household monuments of the region, suggest that need for metal products mainly in the second period of its development was satisfied by its own production. At the same time, the chronological correspondence of the activity of production activity on the settlement monuments of the Don-Donetsk region to the Donetsk mining and metallurgical center at the beginning of the second period of the PMSK was decried.

Key words: Don-Donetsk region, Kapitanovo-I settlement, metal production, metal products, funerary monuments, Pokrovsko-Mosolovskaya Srubnaya culture, settlement monuments.

Бровендер Юрій Михайлович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та археології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Рецензент: д.і.н., проф. **Литвиненко Р.О.**

Статья подана 29.10.2017

УДК 658.283.71

ЕКОЛОГІЧНА РІВНОВАГА У ПРИРОДІ ЯК ПЕРЕДУМОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО РАЙОНУ ПОДІЛЛЯ

Бутовська М.М.

THE ECOLOGICAL EQUILIBRUM IN THE WILD AS PRE-CONDITION OF STEADY DEVELOPMENT OF TEREBOVLJANSKOGO OF DISTRICT OF PODOLIA

Butowska M. M.

У статті висвітлюється проблема екологічної рівноваги як передумови сталого розвитку на прикладі Теробовлянського району Тернопільської області. Описуються формальні ознаки формування екологічної рівноваги у природі. Аналізуються фактори, які впливають на досягнення екологічної рівноваги. Розглядається комплекс природних впливів на екологічну ситуацію району, зокрема особливості будови рельєфу, кліматичний фактор, радіаційний фон тощо. Проблеми, підняті у даній статті, дозволяють здійснювати моніторинг і дієві заходи з метою досягнення екологічної рівноваги у певному куточку нашої Землі.

Ключові слова: екологія, екологічна рівновага, сталий розвиток, біосфера, екосистема.

Людство може існувати і розвиватися тільки завдяки природі. Період історії людства, зв'язаний з переходом до осілого способу життя і виробничої діяльності, вважається першою екологічною революцією. Вона відбулася 15 тис. років тому. З течією часу соціальна система (людська цивілізація) поступово починає протистояти природній і діяти як руйнівна сила. Згідно слів нобелівських лауреатів Р. Гудленда і Х. Делі: «людство повністю заповнило свою екологічну нішу на Землі» [1].

Сьогодні населення планети Земля наближається до 7,6 млрд осіб і доводиться константувати порушення біохімічних циклів, руйнування екосистем. З точки зору ресурсної моделі, наближається втрата географічної оболонки як системного цілого. Не маючи змоги в даній статті проаналізувати кількісні показники, все ж очевидно, що у глобальному розумінні бачиться протиріччя між людською діяльністю і «тиском життя», згідно визначення В.І. Вернадського, або біологічної пружності біосфери. Хочемо ми цього, чи ні, але наш обов'язок – зрозуміти таке протиріччя і досягти рівноважного екологічного стану у взаємному їх поєднанні.

Екологічна рівновага у природі – це такий стан природного середовища, який передбачає його са-

морегуляцію, самоочищення, відтворення компонентів географічної оболонки, атмосферного повітря, води, ґрунтів, рослин і тварин. Досягнення екологічної рівноваги залежить від щільності населення, природних зон і т.д. і яка не завжди може бути абсолютною. Мало цього, як правило, ця рівновага є недосяжною, тому що важко розв'язати протиріччя між використанням і збереженням природних ресурсів. Поки-що людство прагне хоча б не отруювати, не викидати смертельну отруту антропогенного походження для компонентів природи, не викликати її змін, які можуть стати незворотними [2].

Усі фактори, що впливають на досягнення екологічної рівноваги, можуть існувати на урбанізованих територіях при здійсненні заходів, що стабілізують антропогенні навантаження і компенсують шкідливий вплив на середовище. Уявлення В.І. Вернадського про перехід від біосфери до ноосфери – сфери Розуму, яка візьме на себе відповідальність за майбутній розвиток Природи і зробить цей Розум спрямованим за допомогою спеціальної організації суспільства, на сьогодні все ще в дорозі, на якій переважає економіка, а не екологія, гуманність, духовність. Видатний російський вчений-еколог І. Мойсєєв з цього природу писав: «Зрозуміло, що коеволюція людини і біосфери не відбудеться автоматично, це буде болісний і тривалий процес вироблення нової поведінки людей, нової моральності» [3, с. 53].

Біосфера може відновлювати ґрунт, повітря і воду, луки і ліси тоді, коли швидкість використання природних ресурсів не перевищує швидкості їхнього відновлення. Але будемо мати на увазі, що споживаються і невідновлювані природні ресурси (випокні енергоресурси, руди). На наш погляд, для розвитку теоретичних основ природокористування необхідно продовжити розпочате в кінці ХХ

сторіччя проф. О.М. Алпатьєвим і В.С. Жекуліним розроблення теорії геоєквівалентів.

Лісові екосистеми відіграють важливу роль у глобальному циклі вуглецю. За запасом вуглецю доля лісів України не перевищує 10%, і це закономірно, тому що наші ліси ростуть у бореальній зоні і не характеризуються високою продуктивністю. Якщо розглядати не запас, а струмені вуглецю і його річне депонування, то внесок наших лісів у світовий його баланс різко зростає. Чисте річне накопичення вуглецю в лісах України складає біля 1/6 вуглецевого балансу, розрахованого для усіх лісів Земної кулі.

Поняття «стійкість екологічна» має на увазі здатність екосистеми зберігати свою структуру і функціональні особливості при впливі зовнішніх факторів. Часто вона розглядається як синонім екологічної стабільності. Сстійкість екосистем не може бути збережена і забезпечена, якщо буде порушений закон внутрішньої динамічної рівноваги. Під загрозою буде не тільки якість природного середовища та існування усього комплексу природних компонентів у майбутньому.

Закон внутрішньої рівноваги діє як регулятор навантаження на навколишнє середовище при умові, що не порушені «баланс великих територій». Власне ці «баланси» є нормами раціонального природокористування, це вони повинні лежати в основі розробки заходів з охорони навколишньої природи. Суть цього закону полягає в тому, що природна система володіє внутрішньою енергією, речовиною, інформацією і динамічною якістю, зв'язаними між собою настільки, що будь-яка зміна одного із позитивних показників викликає в інших супутні функціонально-кількісні зміни, які зберігають суму речовинно-енергетичних, інформаційних і динамічних показників усієї природної системи. Це і забезпечує системі такі властивості, як збереження рівноваги, замикання циклу в системі і її «самовідновлення», «самоочищення».

Природна рівновага – одне із найбільш характерних рис живих систем. Вона може не порушуватися при антропогенному впливі і переходити у рівновагу екологічну. «Рівновага екологічна» - це баланс природних або змінених людиною середовищеутворюючих компонентів і природних процесів, що призводять до тривалого (умовно-безкінечного) існування даної системи.

З метою переходу до економічних методів керування природоохоронною діяльністю в Україні у 1991 р. були встановлені нормативи плати за викиди забруднюючих речовин у природне середовище і порядок їх застосування. Плата за викиди забруднюючих речовин представляє собою компенсацію за економічну шкоду від забруднення навколишнього середовища. Плата за допустимі забруднення природного середовища визначається як добуток відповідних нормативів для кожної конкретної речовини на фактичну масу викидів. Засоби, що беруться за забруднення природного середовища, пере-

кидаються природокористувачам на рахунки фондів охорони природи, що використовуються на проведення природоохоронних заходів і засобів, які беруться за відведення через стічні води.

Відомо, що глобальне складається з локального і необхідно контролювати дії із забруднення природи повсюди і щоденно, маючи на меті стійкий розвиток території. З екологічної точки зору, стійкий розвиток повинен забезпечувати цілісність біологічних і фізичних природних систем. Особливе значення має життєздатність екосистем, від яких залежить глобальна стабільність усієї біосфери. Деградація природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища і втрата біологічного розмаїття скорочує здатність екологічних систем до самовідновлення, що веде в кінцевому підсумку до хвороб і смерті людини – і все це реалії сьогодення. З одного боку, екосистеми надають людині низку «послуг» – вони надають нам їжу, регулюють клімат, підтримують кругообіг поживних речовин, переробляють відходи і т.д. З іншого – людство продовжує експлуатувати і забруднювати екосистеми, а розробники і політики не виділяють достатньо (якщо взагалі виділяють) засобів на підтримання цих «послуг». Адже планета Земля – це природна мегасистема, поверхня якої є середовищем проживання людства. Великий і багатофункціональний обсяг роботи, яка виконується цією системою, осмислюється багатьма науковими напрямками, провідні серед яких мають надбавку гео- і біо-. В цьому ряду три союзниці – геологія, географія і біологія – набувають значення потужної тріади фундаментальних наук. Дана тріада дозволяє у сучасних умовах забезпечувати суспільство як першоосною матеріального розвитку (мінеральною сировиною), так і механізмом його господарського освоєння при обов'язковій оцінці спрямованості звичайної зміни стану навколишнього природного середовища.

У природі все збалансовано. Кругообіг будь-якої речовини: чи то біологічного, чи мантійного, чи атмосферного або гідросферного характеризується закономірною циклічністю, яка формує незворотню еволюцію органічного світу і відбивається у тих чи інших проявах стану навколишнього середовища. Підтримання екологічного стану проживання людини на рівні екологічної рівноваги для нормального функціонування умов життєзабезпечення є пріоритетним завданням будь-якого регіону (в тому числі і Теробовлянського на Тернопільщині) і ця рівновага повинна регулюватися шляхом випереджаючого прийняття заходів з попередження негативних природних змін в біосфері і географічному середовищі.

У зв'язку з бурхливим зростанням геоєкологічних проблем найважливішим завданням дослідників стає пріоритет екологічної освіти населення, необхідність формування науково-технічного потенціалу, недопущення духовної деградації суспільства на шляху економічного розвитку регіонів. Таким чином, екологізація суспіль-

ства через освіту – один з необхідних кроків у досягненні стійкого розвитку території регіону.

Серед великої кількості явищ, які не зв'язані з техногенною діяльністю, виділяється негативне екологічне навантаження, яке створює сама природа. Тому під екологічною ситуацією слід розуміти не тільки рівень стану оточуючого нас природного середовища, але і спрямованості звичайних природних процесів, які інколи негативно впливають на розвиток органічного світу.

Серед усього комплексу природних впливів на екологічну ситуацію регіону розглянемо найбільш суттєві з них.

1. **Особливості будови рельєфу** Тербовлянського району Тернопільської області характеризуються багатством і різноманіттям орографії. Основного розвитку тут набули низинні форми рельєфу, які функціонують вздовж великих водойм, а також в долинах великих річок. Деякі території району мають свою генетичну природу утворення. Елементи орографії є самостійними об'єктами у загальній морфологічній схемі рельєфу земної поверхні. Кожний з них володіє специфічними особливостями, що проявляються в міру геоecологічного навантаження на ландшафт. Наприклад, у найбільш піднятих ділянках ґрунтовий шар піддається інтенсивному промиванню і тому характеризується підвищеною записоченістю і збідненістю гумусовою речовиною. І, навпаки, в найбільш занижених ділянках ґрунтові горизонти є добре розвинутими, а переважно глинистий їх склад має високу міру насиченості корисними компонентами. Однак, тут «шкідником» виступає площадкова заболоченість, що не дає можливості використати територію на усі 100 %. В даному випадку геоecологічна проблема повинна вирішуватися шляхом техногенного втручання, але тільки у розумних межах.

2. **Кліматичний фактор** займає надрівневі позиції і є регіональним для усієї території, що розглядається. Головна особливість території Тербовлянського регіону – його північне географічне положення і, природно, тривалий період з низькими температурами. Його атлантико-континентальний клімат, із помірно холодною зимою і нежарким вологим літом, зумовлює невисокі запаси тепла і забезпечує низьке річне випаровування. Надлишок вологи забезпечує інтенсивне стікання, що сприяє заболоченню території. Усі ці обставини негативно проявляються на геоecологічній обстановці Тербовлянського регіону і проявляються в наступних параметрах:

– у різкому дефіциті кількості сонячного випромінювання, що поступає на поверхню Землі у 2-3 рази менше у порівнянні з південними районами. А це призводить до погіршення якості питтєвої води у водоймах.

– у низьких температурах, що знижує швидкість протікання хімічних реакцій і біологічних процесів у 2-3 рази у порівнянні з південними районами області. Це сприяє відносно невисоким темпам

зростання рослин (в тому числі і сільськогосподарських культур) і тварин, а значить прогресує зниження процесів відновлення порушених екосистем, а також зниження хімічного і біологічного розкладання, що веде до надзвичайного накопичення забруднюючих речовин.

3. **Радіаційний фон**, який завдає шкідливого природного впливу для усього живого. Він виникає в надрах планети і проявляється на її поверхні. Це найбільш вагомий елемент геоecологічної напруженості в регіоні, пов'язаний із випромінюванням природних радіонуклідів. Кількість радіонуклідів, що містяться у ґрунтових горизонтах і гірських породах, повністю зв'язана з місцевими особливостями геологічної будови.

До усіх негативних факторів слід додати підвищену радоннебезпеку на великій території Поділля, що утворилася в процесі розпаду радія і представлена найбільш поширеними його ізотопами – радоном, тороном і актиноном. Дослідження показують, що їхні підвищені концентрації у ґрунті і в повітрі тяжіють до вузлів перетину різноспрямованих зон тектонічних порушень, до яких можуть бути просторово приурочені рудопрояви з бідними за вмістом урану рудами. Завдяки своїй підвищеній проникності розломи можуть сприяти переміщенню радіоактивних розчинів і газів аж до виходу на поверхню Землі з частковою концентрацією їх у розпушених ґрунтових горизонтах. У цьому випадку вже слід говорити про геопатогенні зони, що є найбільш сприятливими шляхами міграції будь-якого хімічного елементу і які мають негативний вплив на біологічні об'єкти, включаючи людину.

Одним із шляхів вирішення геоecологічних проблем є комплексний підхід у вивченні закономірностей природних явищ і грамотне їх використання на службу людству. Найбільш детально такі дослідження можна проводити на об'єктах природи Тербовлянського регіону, багато яких вже сьогодні є пам'ятниками природи. Крім цього, територія Тербовлянського району, так звана Тербовлянська земля Поділля – це автономне природне середовище, і тому питання екологічної грамотності і охорони навколишнього природного середовища в регіоні повинні зачіпати інтереси цілих груп сусідніх областей України на взаємовигідній основі. Кожна з територій повинна зробити свій посильний внесок у розробку концепції екологічної безпеки регіону, серед основних напрямків в якій слід виділити такі аспекти:

– підготовка сумісних навчальних, наукових і виробничих програм і погоджень;

– співробітництво в галузі екологічної і виробничої освіти шляхом обміну або спрямування у відомі освітні центри навчальних груп, студентів, аспірантів, стажерів;

– багатосторонні договори підприємств, науково-дослідницьких і вищих навчальних закладів у взаємодіях їх у вузьких галузях знань.

Необхідно так організувати господарство, щоб антропогенний вплив не був смертельним, щоб його «продукт» міг брати участь у природних кругообігах речовин, будучи очищеними. Власне на це потрібно витрачати грошові засоби. А ми сьогодні змушені витрачати їх на штрафи за шкідливі викиди, а не на очисні споруди і відповідні технології. Арсенал заходів з охорони навколишнього середовища не всемогутній. Але разом з цим розумне і свчасне поєднання таких заходів, особливо разом із проведенням територіальних (регіональних) природоохоронних акцій, що не вимагають, як правило, великих капіталовкладень, вже сьогодні може забезпечити якщо не повне вирішення екологічної проблеми, то успішну екологічну освіту людей.

На завершення слід відзначити, що з багатьох проблем, які підняті у даній статті, нами вже здійснюється моніторинг і робляться дієві заходи. Хочеться, щоб цей процес йшов за зростаючою лінією, а екологічна грамотність населення стала невід'ємним атрибутом повсякденного життя будь-якого члена нашого суспільства. Теребовлянська земля Галицького Поділля в даному аспекті не є винятком. Вона демонструє наші можливості входження України в європейську культуру і демонструє перспективи сталого розвитку, про який помалу політики стали забувати.

Л і т е р а т у р а

1. Дорст Ж. До того як умрет природа. Москва: Мысль, 1968. 480 с.
2. Родионова И.А. Глобальные проблемы человечества. 2-е изд. Москва: Аспект-Пресс, 1995. 159 с.
3. Ревель И., Ревель П. Среда нашего обитания. Москва: Мир, 1995. 296 с.

R e f e r e n c e s

1. Dorst Zh. Do toho yak umret priroda. Moskva: Mysl. 1968. 480 s.
2. Rodionova I.A. Globalnyye problemy chelovechestva. 2-e izd. Moskva: Aspekt-Press. 1995. 159 s.
3. Revel I., Revel P. Sreda nashogo obitaniya. Moskva: Mir. 1995. 296 s.

Бутовская М. М. Экологическое равновесие в природе как предпосылка устойчивого развития Теребовлянского района Подолья.

В статье освещается проблема экологического равновесия как предпосылки устойчивого развития на примере Теребовлянского района Тернопольской области. Описываются формальные признаки формирования экологического равновесия в природе. Анализируются факторы, влияющие на достижение экологического равновесия. Рассматривается комплекс природных воздействий на экологическую ситуацию района, в частности: особенности строения рельефа, климатический фактор, радиационный фон и так далее. Проблемы, поднятые в данной статье, позволяют осуществлять мониторинг и действенные меры с целью достижения экологического равновесия в определенном уголке нашей Земли.

Ключевые слова: экология, экологическое равновесие, устойчивое развитие, биосфера, экосистема.

Butovskaya M. M. Ecological balance in nature as a prerequisite for the sustainable development of Terebovlya district of Podillya.

The article work out the problem of ecological balance as a prerequisite for sustainable development on the example of Terebovlyan district of the Ternopil region. The formal signs of the formation of ecological equilibrium in nature are described. The factors influencing the achievement of ecological balance are analyzed. The complex of natural influences on the ecological situation of the area is considered, in particular the features of the structure of the relief, climatic factor, radiation background, etc. The problems reviewed in this article allow monitoring and effective measures to achieve ecological balance in a certain corner of our Earth.

Keywords: ecology, ecological equilibrium, steady development, biosphere, ecosystem.

Бутовська Мирослава Миколаївна – викладач екології в Теребовлянському вищому училищі культури Тернопільської області.

Рецензент: д.біол.н., проф. **Пилипчук О.Я.**

Стаття подана 19.09.18

УДК 93/94

ОСОБЛИВОСТІ ТЕХНОЛОГІЙ ПРИГОТУВАННЯ ЇЖІ СЕЛЯНАМИ КИЇВСЬКОЇ ТА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ: ЕТНОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ (1861 – 1913 рр.)

Галай К.Б.

FEATURES OF PREPARATION TECHNOLOGY OF FOOD OF PEASANTS OF THE KYIV AND POLTAVA GOVERNORSHIP: ETHNOGRAPHIC STUDY (in the period of 1861 – 1913)

Galai K.B.

Для істориків важливе місце в науці займає дослідження національної культури та вивчення побуту. Кулінарія займає належне місце, роль і значення в історії, етнографії та культурології.

Тема їжі вже неодноразово піднімалася істориками. Але простір для вивчення залишився ще великий. Слід звернути увагу на ключові питання історії розвитку кулінарних процесів.

Стаття присвячена дослідженню особливостей технології приготування, зберігання та культури вживання їжі селян Київської та Полтавської губерній 1861 – 1913 рр. В рамках роботи було зроблено аналіз історії та особливостей харчування українських селян, вивчення рецептур основних повсякденних страв. Пропонований матеріал розкриває процес формування та розвитку історії української кулінарії, розглядає найбільш значні набутки в цій області.

Історичний огляд технології приготування їжі дає змогу простежити розвиток культури її вживання та традицій пов'язаних з нею.

Ключові слова: етнографічний аспект, культура вживання їжі, українські національні страви

Вступ. Культура харчування – це важливий структурний компонент вивчення побуту, необхідний для етнології та етнографії, адже несе в собі історичні відомості про культуру та зберігання важливих традицій, підґрунтя розвитку сучасної української, національної кулінарії.

Якщо розглянути їжу з боку біологічних процесів – то вона є невід'ємною частиною життєдіяльності людини. З історичної ж точки зору – це вагома складова вивчення матеріальної культури, яка включає в себе не тільки технологію приготування та вживання певних страв, а і аспекти які впливають на них. А саме регіональна особливість, соціальний стан населення, цінності, ідеали, етнічність, релігійні вірування та традиції.

Постановка проблеми. Дослідження, ґрунтовне вивчення та збереження рецептур традиційних українських страв, технологій їх приготування та зберігання продуктів у селян Київської та Полтавської губерній, як важливого елемента етнографії, культури, яка відображає традиції народного побуту та елементів господарства сільського населення.

Мета: дослідження гастрономічних вподобань, технологій приготування та вживання їжі, сільським населенням Полтавської та Київської губерній у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть, як важливої складової соціокультурного феномену.

Аналіз вивчення досліджень і публікацій з даної теми. М. Маркевич в середині ХІХ ст. у своїй роботі «Обычай, поверья, кухня и напитки Малороссии» [9] зробив спробу дослідити та описати перелік різних українських страв та технологію їх приготування. Ця робота стала одною з найкращих у вивченні української етнографії. Саме у цій книзі є переліки та рецептура різноманітних традиційних страв.

Особливої уваги заслуговує дослідниця української кухні Лідія Артюх. Все своє життя вона присвятила вивченню саме цієї теми. В монографії «Українська народна кулінарія» є детальний опис, класифікація повсякденної та святково – обрядової їжі українських селян [1].

Відомі і інші її праці, такі як «3 історії народної кухні. Великий піст. Молочні страви» [2], «3 історії народної кухні. Картопля. Борщ» [3], «3 історії народної кухні. Мандрили. Шулики. Сластиони. Пундики» [4]. Саме в цих виданнях детально описані страви та технології їх приготування.

Важливим літературним надбанням можна вважати «Повне зведення рецептів національної

української кухні XVIII – XXI ст.» [5]. Рецепти вареників, борщів, пампушок, галушок – багато інших відомих та забутих українських національних страв, зібрав у своїй книзі Дубовіс Г.О..

Наулко В.І. [10], Кувеньова О.Ф. [7], Павлюк С.П. – є дослідники українського побуту, які у своїх працях частково описали українську національну кухню та традиції харчування, звернули увагу на різноманіття меню українського селянина.

Монографія «Щедрий стіл Середньої Наддніпрянщини» [15], яку написав Чабан А.Ю., стала ґрунтовним дослідженням гастрономічної культури народу Середньої Наддніпрянщини, його традиції та рецептури приготування страв.

Сфера харчування завжди була цікавою для дослідження, але багато залишилось невідомого. Перш за все, необхідно звернути увагу на дослідження та трансформацію традиційних рецептів у сучасність.

Виклад основного матеріалу. Історії відомо три періоди розвитку української кухні. На характеристику та урізноманітнення страв впливало все, стан сільського господарства, заняття населення, географічні умови, культурні та релігійні традиції.

Друга половина XIX – початок XX століть, припадає на третій етап становлення української кухні. Саме в цей період відбувається особливо виражене розмежування пануючих класів а як наслідок і радикальна зміна харчування сільського населення від міського, багатого від бідного [15, 83]

Поворотним для розвитку української кулінарії було XIX століття. На теренах українських земель з'являються нові сільськогосподарські культури. Капуста замінила ріпу, частіше стали використовуватися бобові. Новим явищем стало вживання бараболі посіви якої з 1870 по 1900 рік збільшилися на 20,6 %. Новими продуктами для селян стали помідори та баклажани. Томати та перець до другої половини XX століття стали одним з головних компонентів борщу, також могли вживатися і як самостійні страви, або сировина для тушкування та фарширування. Особливо цінним продуктом стала олія: конопляна, льняна, макова, з початку XX століття – соняшникова, адже саме її вживання дозволялося і у дні посту. Це стало причиною розширенню спектру страв національної кухні.

Традиційно харчування селян проходило три рази на добу: сніданок, обід та вечеря. Влітку, коли день був довгим та важким, до основних прийомів їжі добавлявся ще – полудень або підвечірок. Загалом режим харчування залежав від місцевості, регіону та режиму роботи. Приблизно селяни снідали о 6 – 7 годині ранку, обідали в 11 – 13, а вечеряли о 20 – 21 вечора. Полудень припадав на 16 – 17 годину дня. У Великий піст або взимку часто бідні селяни обмежували себе двома прийомами їжі – на обід та вечерю, або ж на сніданок та вечерю [8, 46].

Піч топилася два рази а добу – вранці та ввечері, не залежно від бідності чи багатства селян. Ви-

ключення – найбільш бідні сім'ї, де піч топилася один раз до сніданку. Їжа готувалася у такій кількості, щоб нічого не залишалось на наступний день. Дотримувалося головне правило – чистота та тиша. Згідно народних прикмет стукіт посудом, сварки, були недобрим знаком для сім'ї.

Символічне значення ніс обід. Це було своєрідне об'єднання сім'ї, яка завжди обідала разом, де кожен член сім'ї займав своє місце, де їли з однієї миски і право їсти першим мав старший у родині. Не було гоже голосно сміятися, розмовляти, стукати ложкою. Люди вважали, що їжа отримувалася важкою працею і вимагала певного ставлення до себе.

На тижні був один вихідний – неділя. В ці дні селяни ходили у гості та старалися пригостити родичів чи кумів біль різноманітною їжею: пирогами, млинцями [15, 143].

При приготуванні їжі відзначалися різні заборони та обмеження. Особливо вони стосувалися до приготування хліба. Вагітні та «нечисті» жінки хліб не випікали. Хліб, який був сирим другий раз у піч ставити заборонялося, згідно народних повір'їв, вагітна жінка могла не народити дитинку, а незаміжня – не вийти заміж. Харчові заборони у сільських сім'ях тривали аж до XX століття. Багато з них ставали не актуальними.

Самі суворі обмежування пов'язані із вживанням їжі тваринного походження перед великими святами (Великоднем), та у церковні пости (Спасівський, Пилипівський). Також утримувалися від такої їжі в пісні дні середу та п'ятницю. Аналізуючи терміни релігійних постів, можна зробити висновки, що споживання їжі було дуже раціональним. Адже «літні» та пости були короткими але частими, так як виконувалися польові роботи. Різноманітність овочів та фруктів дозволяла приготувати безліч смачних, пісних страв. Взимку ж постів набагато менше, отже людям вистачало літніх запасів продовольства. Самими важкими для сільського населення були «весняні» пости. [11, 42].

Створення харчових запасів, був чи не самим важливим в системі харчування селян. Необхідним було створення харчових запасів для приготування їжі, причому це стосувалося не тільки холодних періодів року.

Одним з найдавніших запасу продуктів було консервування сезонних овочів та фруктів. Загалом це було квашення та соління. Для консервування йшли всі сезонні овочі та фрукти: капуста, буряки, огірки (з додаванням часнику, кропу, коріння хрону, дубового листа з молодим гіллям), кавуни, гриби, яблука, груші. Відомим рецептом є соління капусти, яку шинкували, солили цілими голівками або половинками качанів («качани», «крижівки», «пелюстка»). В подальшому «крижівка» використовувалася для приготування голубців, а «пелюстка» для борщу [15, 137].

На Полтавщині було характерним соління слив, які шарами вкладалися у великі діжки та заливалися холодним розсолон (популярним було використання діжок з під вина, вони надавали сливам особливого смаку). Такий рецепт соління слив був відомий із 1689 року. До першої половини XIX століття, опішнянські мариновані сливи та чорнослив возили на продаж Харківську, Чернігівську губернії і навіть у Москву до царського двору [13, 12].

Солінням сала та м'яса займалися у всіх регіонах України. Популярним у Київській та Полтавській губерніях було внутрішнє сало – «здір». Його скручували, зав'язували шнурком та зберігали підвішеним у коморі або у діжці з хребтовим салом. З жиру витоплювався смалець та шкварки. М'ясо солилося та зберігалось у діжках. Після ретельної обробки кишки та шлунок начинявся м'ясом, салом (підчервиною), кров'ю – це були ковбаси та ковб'яки. Їх тримали у холоді, або заливали смальцем. Ковбаси, смалець, сало вживалося як окремі страви або як додаток до інших: борщу, каш, капусти [10, 54].

Молочні продукти зберігалися для вживання у пісні дні. Це був сир, менш триваліший запас сметани, яка перероблялася на масло. Це були продукти на продаж. Молоко, кисляк і ряжанку зберігали у холодних місцях (льох, степка), але термін їх зберігання був досить коротким.

Також популярною була риба. Вона солилася, зберігалась у діжках, сушилася на повітрі або печі. Зберігалась риба у торбах з полотна, які підвішувалися у комарах або на горіщах.

Загалом їжа поділялася за престижністю та часом її споживання на дві групи: щоденна та святкова. Борошняна, овочева, круп'яна, м'ясна, фруктова та комбінована – це поділ за вмістом основного продукту [7, 68].

До повсякденної їжі мешканці села відносили ту їжу, яка швидко готувалася та не потребувала багато часу. Вона відзначалася різноманітністю та поживністю. Першість завжди займав хліб та хлібні страви.

Хліб випікався із різних видів борошна, в різних регіонах відрізнявся якістю, умовами приготування, рецептурою, характером випікання, формою. В центральних губерніях хліб називався хлібиною, паляницею, буханцем. Частіше за все повсякденний хліб пекли з житнього борошна. Коли наступали роки неврожаю, до житнього та пшеничного борошна додавалася мука з ячменю, гречки, гороху чи сочевиці, а з XIX століття з появою кукурудзи – вона також стала складовою хліба.

На Полтавщині та частково Київщині хліб випікали з житнього борошна додаючи гречані домішки, заквашували закваскою з хмелю, до якої додавали шматок тіста з попередньої випічки. Випікався хліб в добре розтопленій печі на поду (черені), на дно хлібини підкладалося листя сушеної капусти,

адже форми для випікання хліба з'явилися аж у 20-х роках XX століття [13, 14].

Для сільських мешканців хліб був основним атрибутом харчування та прикмет. Хлібопечення було багатокомпонентним процесом до якого ставилися з особливою відповідальністю. Рецепти передавалися від бабусь до дочок та онучок, через багато поколінь. Хліб завжди був символом добробуту та гостинності. З ним йшли вітати новонароджених немовлят, наречених та проводжали в останню путь небіжчиків. Традиційним атрибутом інтер'єру селянських хат був хліб – сіль, яким навіть сьогодні в українських традиціях слід вітати дорогих гостей.

Жоден селянський обід не обходився без не менш популярної страви – борщу. Його збереглося безліч рецептів. Найпопулярнішим був червоний борщ з капустою, буряком, пастернаком та морквою, який на Полтавщині та Київщині варили ще й з квасолею. З появою на сільських городах помідорів (наприкінці XIX століття), для смаку у борщ стали додаватися і вони.

Другим різновидом борщу став зелений борщ. Частіше він варився навесні, з додаванням шавлію, кропу, молоді кропиви, лободи, петрушки. Заправлявся такий борщ звареним яйцем та сметаною.

Рідше за борщ варили капустяк. Готувався він з квашеної капусти, пшоно та картоплі.

Однією з типових страв для України були вареники. Це та з небагатьох страв які в оригінальному вигляді дійшли до сучасників.

Для вареників використовували різні види борошна – пшеничне, житнє, гречане, або суміш різних видів борошна. Варили вареника з прісного тіста яке замішувалося на сироватці та додавалося сире яйце. Тісту давали «відпочити», розкатували його качалкою на 2 – 3 см. та різали на дрібні шматки, які потім обвалювалися у муці, розкатувалися варениці які потім начинялися різними начинками. Їх варили, складали у велику миску (макітру) та заправляли олією, смаженою цибулею або ж салом. Вживалися також вареники з сиром, ягодами та фруктами. На Полтавщині вареники варилися на паровій бані. Ця традиція існує і сьогодні.

Вареники не були повсякденною стравою. Частіше їх готували у вихідні або свята. [6, 240].

Та не можливо не згадати про символічну страву Полтавщини – галушки. Це прісне тісто як на вареники, яке тонко розкатувалося качалкою, різалося смужками а потім від смужок відривалися шматочки та кидалися і підсолений окріп. Зварені галушки заправляли смаженою цибулею.

У харчовому раціоні селян чільне місце займали круп'яні вироби. Пшоно, ячмінь, овес. Особливо цінною була гречка. Її посіви у XIX – XX столітті займали найбільшу площу у Київській губернії.

Крупи варилися в воді або молоці, змащувалися олією або салом. Зерна відокремлювали від луски застосовуючи шерстуння у круподерках, або

товкли у ступах. Крупу вживали в цілому вигляді або дрібною січкою. Були свої традиції приготування та приказки, наприклад, готуючи кашу у печі господині приповідали: «Каша – мати наша» [12, 19].

Гречана, пшоняна, ячна каші часто варили у центральних губерніях. В побуті водилося прислів'я: «Гречана каша – то матір наша, а хлібець житній – то батько рідний». Рідше варили пшеничну кушу, хоча пшениця завжди була найголовнішою із зернових культур, але майже вся вона перероблялася у борошно.

Популярною стравою у селян також вважалося молоко та молочні страви. Коров'яче молоко піддавалося кип'ятінню, вживалося сирим або парним. На молоці варилася локшина, заправлялася картопля, солодкі вареники та галушки. Часто молоко вживалося на полудень. З пареного молока виготовляли ряжанку, сир, кисляк. Молоко та молочні продукти використовувалися як окремі страви, або ж як додаткові та начинки. Сироваткою міг заправлятися борщ, на ній варили каші, млинці та оладки. Із зібраних вершків збивали масло, робили сметану.

Частіше вживалося коров'яче молоко, рідше – козяче. Також цінувалося овече молоко. Його використовували для приготування бринзи [7, 69].

Самим популярним на теренах України завжди було сало. Це улюблений і часто вживаний продукт, який використовується самостійно, як приправа, як жирова основа. Його їли сирим, солили, варили, копчили, смажили, шпигували м'ясо, поєднували з цукром та патокою.

Сало знімали разом із шкіркою, одразу ж після забою свині. Це були цілі великі шматки, або ж порізані на квадрати частини які щедро посипалися сіллю склалися у дерев'яні ночви, скрині, слоїки, або підвішувалися у полотняних торбах у коморах. Сало яке засолювалося могло зберігатися близько двох років.

Сало як окремий продукт вживався частіше у полуденок з хлібом часником та цибулею, з картоплею, огірками та помідорами. Салом засмажувалися рідкі страви, смажили та робили яєчно. Шкварки доповнювали смак каші, галушок, вареникам, млинцям [11, 28].

З м'ясних страв перевага віддавалася стравам із свинини (душенина, печеня, шинка, ковбаса, сальтисон, кров'янка). Популярною їжею в народі була шапундра – свиняча грудинка, підсмажена з цибулею, а потім зварена в буряковому квасі разом із буряками. Окремою стравою були свинячі кишки, начинені різними кашами.

До XIX століття м'ясні страви подавалися на стіл тільки у свята. Але з розвитком тваринництва м'ясні блюда все частіше вживалися і у будні.

Окрім свинини також використовувалися баранина, яловичина, свійська та дика птиця. В господинь дуже добре виходили печінкові та м'ясні паштети. Тушки птиці смажилися як окремо, так і в ці-

лому вигляді. Високо цінувався гусячий жир. Особливо Полтавщина славилася там, що розводила особливу породу Миргородських свиней та сірих Миргородських гусей, які відрізнялися м'ясистістю та жирністю.

М'ясні страви та ковбаси не належали до повсякденної їжі більшість населення. Їх робили зазвичай перед святами. Особливим смаком і якістю вирізнялися видужні (копчені) ніжинські ковбаси [6, 54].

Рідше готувалися страви з яєць. Частіше яйця були складовою частиною інших страв, особливо тих, які пов'язані з випіканням. Якщо селянин збирався у дорогу чи на польові роботи, у його торбині обов'язково були варені яйця. Була традиція з яєчною відвідувати породіллю, молоду у другий день весілля.

Щедра українська земля давала селянам багато овочів та фруктів, які переробилися у страви. Сушилися, споживалися у сирому вигляді, солилися. Часто вживані овочі – це бараболя, морква, буряк, гарбузи, кукурудза, огірки, помідори, хрін. Овочі вживалися як гарніри, складові компоненти страв. Найуживанішим овочем вважався буряк.

Із фруктів на столах були груші, вишні, терен, яблука, малина, смородина, баштанні. Добрим смаком відрізнялися опішнянські сливи. Частіше за все з овочів виготовлялися десерти (пирогови, дутні), варення та повидла, кваси, кисілі, компоти. Заготівля на зиму закладалася у сушінні фруктів.

Все що водилося у річках, озерах, ставках теж попадало на стіл. Риба – вагомий додаток до раціону селян, особливо часто вживалася у піст. Риба смажилася, сушилася, в'ялилася, додавалася до інших страв. Відомою стравою була баба – шарпанина. І. П. Котляревський писав: «З отрібки – баба – шарпанина». Шарпанину робили також із отрібки, тобто з посічених нутроців – печінки, легенів, серця, заливали їх тістом з яйцем; називали так подекуди рвані гаушки. Гарячою їжею з риб була «юха».

М. Макаревич описав рецепт приготування страви «Вьюни з хроном. Зажарить вьюниилско-ромномьмасле, сложитььх на блюдо; стереть хрен на турку, размешать хрен с масломь, солью и уксу-сомь, прилить вьюні и подавать»

Для збагачення смаку використовувалися пряності та приправи. Основною була цибуля, часник та кріп. Також в городинах можна було знайти м'яту, любисток, чебер. На ярмарках можна було купити лавровий листок, чорний перць та оцет [2, 32].

Висновки. Розгляд особливостей технологій приготування їжі селянами Київської та Полтавської губерній наочно демонструє український менталітет у цьому відношенні. Водночас слід вказати, що харчування селян багато в чому залежало від пори року, сировини та традицій, було досить різноманітним. Головною особливістю був смак, пожив-

ність та калорійність, що обумовлювалося важкою працею селян.

Відзнакою кулінарії українського селянина були використання продуктів здебільше власного виробництва, а також особливості технологій приготування їжі, де частіше за все застосовувалася комбінована та багатокомпонентна обробка продуктів.

На погляд авторки, подальше вивчення проблеми потрібно провадити на основі розширення предмету дослідження за рахунок відображення інших сторін повсякденного життя селян.

Література

1. Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія. Історико – етнографічне дослідження / Л.Ф. Артюх. – К.: наукова думка, 1977. – 160 с.
2. Артюх Л. З історії народної кухні. Великий піст. Молочні страви / Л. Артюх // Неопалима купина. – 1995. – № 1–2. – С. 3–5.
3. Артюх Л. З історії народної кухні. Картопля. Борщ / Л. Артюх // Неопалима купина. – 1995. – № 5–6. – С. 18–21.
4. Артюх Л. З історії народної кухні. Мандрили. Шулики. Сластьони. Пундики / Л. Артюх // Неопалима купина. – 1993. – № 2. – С. 23–27.
5. Дубовіс Г.О. Українська кухня. Повне зведення рецептів національної кухні XVIII – XXI ст. / Г.О. Дубовіс, - Х.: Фоліо, 2006, - 591 с.
6. Закревський Н.О. Летопись и писаниегородаКиева 4ч. Описание. / сост. НиколайЗакревский, М.: Унив. Тип, - 1858. – 284 с.
7. Кувеньов О.Ф. Громадський побут українського селянства / О.Ф. Кувеньов. – К.: Наукова думка, 1966. – 135 с.
8. Макаров А. Малаяэнциклопедиякиевскойстаросты / А. Макаров. – К.: Довіра, 2002. – 558 с.
9. Маркевич Н.А. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян / Н.А. Маркевич. –К.? Типография им. А. Давиденко, 1860, - 174 с.
10. Наулко В.І. Культура і побут населення України / В.І. Наулко. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
11. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским : (По рукописи Моск. гл. арх. М-ваиностр. дел). Вып. 1-5/ Пер. с араб. [ипредисл.] Г. Муркоса . – М.: 1896. №4. – 156 с.
12. Старовойт А.В. Кулінарія / А.В. Старовойт, М.С. Косовенко, Ж.М. Смирнова, - К.: Вища школа, 1992. – 269 с.
13. Технологія продукції ресторанного господарства. Полтавська кухня / Капліна Т.В., Білоусько О.А., Шаповал Н.І. та ін. Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 208 ст.
14. Українське народознавство / за ред. С.П. Павлюка, Г.Й. Гринь, Р.Ф. Кирчіва. – Л.: Фенікс, 1994. – 608 с.
15. Чабан А.Ю. Щедрий стіл Середньої Наддніпрянщини: монографія / А.Ю. Чабан. – Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С.Г., 2017. – 230 с.

References

1. Artiukh L.F. Ukrainskanarodnakulinariia. Istoryko – etnohrafichnedoslidzhennia / L.F. Artiukh. – K.: naukovadumka, 1977. – 160 s.
2. Artiukh L. Z istoriinarodnoikukhni. Velykyipist. Molochnistravny / L. Artiukh // Neopalymakupyna. – 1995. – № 1–2. – S. 3–5.
3. Artiukh L. Z istoriinarodnoikukhni. Kartoplia. Borshch / L. Artiukh // Neopalymakupyna. – 1995. – № 5–6. – S. 18–21.
4. Artiukh L. Z istoriinarodnoikukhni. Mandryly. Shulyky. Slastony. Pundyky / L. Artiukh // Neopalymakupyna. – 1993. – № 2. – S. 23–27.
5. Dubovis H.O. Ukrainskakukhnia. Povnezvedenniaretseptivnatsionalnoikukhni XVIII – XXI st. / H.O. Dubovis, - Kh.: Folio, 2006, - 591 s.
6. Zakrevskiy N.O. Letopys y pysanyehorodaKyeva 4ch. Opysanye. / sost. NikolaiZakrevskiy, M.: Unyv. Typ, - 1858. – 284 s.
7. Kuvenov O.F. Hromadskiyobutukrainskohoselianstva / O.F. Kuvenov. – K.: Naukovadumka, 1966. – 135 s.
8. Makarov A. Malaiaentsyklopedyakiyevskoistarosty / A. Makarov. – K.: Dovira, 2002. – 558 s.
9. Markevych N.A. Obychay, poveria, kukhnia y napytkymalorossyan / N.A. Markevych. –K.? Typhrafyaym. A. Davydenko, 1860, - 174 s.
10. Naulko V.I. KulturaiobutnaselenniaUkrainy / V.I. Naulko. – K.:Lybid, 1993. – 288 s.
11. PuteshestvyeantyokhyiskhopatryarkaMakaryia v Rossyiu v polovynе XVII veka, opysannoeehosymomarkhydyakonomPavlomAleppskym : (Po rukopysyMosk. hl. arkh. M-vaynostr. del). Выр. 1-5/ Per. s arab. [ypredysl.] H. Murkosa . – M.: 1896. №4. – 156 s.
12. Starovoit A.V. Kulinariia / A.V. Starovoit, M.S. Kosovenko, Zh.M. Smyrnova, - K.: Vyshchashkola, 1992. – 269 s.
13. Tekhnolohiiiproduktsiiirestorannohohospodarstva. Poltavskakukhnia / Kaplina T.V., Bilousko O.A., Shapoval N.I. ta in. Navchalnyiposibnyk. – K.: Tsentruchovoiliteratury, 2008. – 208 st.
14. Ukrainskenarodoznavstvo / za red. S.P. Pavliuka, H.I. Hryn, R.F. Kyrchiva. – L.: Feniks, 1994. – 608 s.
15. ChabanA.Iu. ShchedryistilSerednoiNaddnyprianshchyny: monohrafiia / A.Iu. Chaban. – Cherkasy: «Vertikal», vydavetsKandych S.H., 2017. – 230 s.

Галай К.Б. Особенности технологий приготовления пищи крестьянами Киевской и Полтавской губерний: этнографический аспект (1861 - 1913 гг.)

Для историков важное место в науке занимает исследование национальной культуры и изучения быта. Кулинария занимает должное место, роль и значение в истории, этнографии и культурологии.

Тема еды уже неоднократно поднималась историками. Но пространство для изучения осталось еще большой. Следует обратить внимание на ключевые вопросы истории развития кулинарных процессов.

Статья посвящение исследованию особенностей технологии приготовления, хранения и культуре еды крестьян Киевской и Полтавской губерний 1861 - 1913 гг. В рамках работы был сделан анализ истории и особенностей питания украинских крестьян, изучение рецептур основных повседневных блюд. Предлагаемый материал раскрывает процесс формирования и развития истории ук-

раинской кулинарии, рассматривает наиболее значительные достижения в этой области.

Исторический обзор технологии приготовления пищи позволяет проследить развитие культуры ее применения и традиций связанных с ней.

Ключевые слова: этнографический аспект, культура использования пищи, украинские национальные блюда

Galai K.B. Features of preparation technology of food of peasants of the Kyiv and Poltava governorship: ethnographic study (in the period of 1861 – 1913)

On important place for historians in a science takes the research of the national culture and stuffing of a mode of life. Cookery take a considerable place rule and meaning in a history, ethnography and cultural studding.

The theme of a food have already raised by historians repeatedly. But the space for studding have remained large. It is worth to pay attention on the key questions of history of the development of the cookery processes. The article have decod-

ed of to researching of preparing technology, keeping and culture of eating food of peasants of Kiev's and Poltava's governorships 1861 – 1913. In the frames of work have been done the analysis of a history and the peculiarities of the fuding of Ukrainian peasants, studding of a prescription the main daily dishes. Suggesting material opens the process of formation and development of the history of Ukrainian cookery, observes the most considerable obtaining at this sphere.

Historical viewing of the technology of preparing food gives a possibility to explore a development of a culture of its using and traditions which and connect with it.

Key words: ethnographic aspect, culture of food intake, Ukrainian national dishes.

Галай К.Б. – аспірантка кафедри Історії та археології СНУ ім.В.Даля, e-mail: galaykristina5@gmail.com.

Рецензент: д.і.н., проф. **Довжук І.В.**

Стаття подана 01.11.18.

УДК 504.4(477.41)

НАСЛІДКИ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ ДЛЯ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Деркач С. С.

CHERNOBYL DISASTER CONSEQUENCES FOR KYIV REGION

Derkach S.

У статті висвітлені проблеми Чорнобильської катастрофи на прикладі Київської області, за даними, наданими Національним музеєм «Чорнобиль», стосовно переселених осіб з Чорнобильського району до Макарівського району Київської області. Проаналізовано зміни, які сталися у соціальній ситуації протягом 30 постчорнобильських років. Розкрито екологічні й медичні наслідки викидів радіоактивності зі зруйнованого 4-го енергоблоку ЧАЕС, позитиви й негативи під час їх мінімізації, проблеми з фінансуванням основних напрямків соціальної підтримки постраждалого населення. Запропоновані шляхи розв'язання демографічної ситуації не лише на Київщині, а й в Україні. Крім того, дослідження ґрунтуються на результатах опитування жителів Києво-Святошинського, Макарівського та Васильківського районів Київської області.

Ключові слова: Чорнобильська трагедія, Київщина, евакуйована особа, забруднення.

32 роки минуло після Чорнобильської катастрофи, що призвела до радіоактивного забруднення території України, значної території Європи і стала трагедією для мільйонів людей. На території України мешкає значна кількість населення, яке постраждало від аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 р. Найбільше постраждалих на радіоактивно забруднених територіях, до яких належить і Київська область.

Ураховуючи масштаби катастрофи та велику кількість опромінених, уже з перших місяців після вибуху реактора почала створюватися система моніторингу стану здоров'я. Чорнобильська трагедія призвела до тяжких змін здоров'я, і велика кількість постраждалих вимагає від органів охорони здоров'я постійної роботи, спрямованої на здійснення медико-санітарного забезпечення цього контингенту.

Ліквідація наслідків катастрофи змусила державні органи залучити значні зусилля та кошти, проте низка пов'язаних з нею невідкладних проблем залишається і зараз надзвичайно широкою. Це вимагає постійного аналізу пріоритетності як головних напрямків діяльності, так і конкретних завдань у

межах кожного з них, зіставлення досягнутого з загальними потребами. Зараз радіаційна обстановка в Україні стабілізована і надійно контролюється моніторинговими системами МНС, МОЗ, Мінагрополітики та радіологічними підрозділами різних установ та організацій.

Вивчення екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи займались у Києві та Чорнобилі такі наукові заклади: Український НДІ сільськогосподарської радіології, Медико-екологічний центр проблем Чорнобиля, Інститут експериментальної паталогії онкології і радіобіології ім. Р.Є. Кавецького НАН України, Інститут ядерних досліджень НАН України, Науково-інженерний центр радіоідрогологічних полігонних досліджень при Президії НАН України, Інститут геологічних наук НАН України, Чорнобильський науковий центр міжнародних досліджень.

Медичні наслідки цієї найбільшої в історії людства техногенної катастрофи і досі лишаються суспільно гострим питанням та предметом дискусій. Фахівці вивчали найрізноманітніші її аспекти. Вивченню загальних питань і проблем Чорнобильської катастрофи нашої держави присвячені роботи багатьох учених. Значний внесок у вивчення і розв'язання цих проблем зробили такі українські вчені, як Н.П. Барановська [1], В.К. Борисенко [2], С.І. Васюта [3], С.П. Красильніков [4] та ін. Проте наслідки Чорнобильської катастрофи для Київської області залишаються мало вивченими, тому ця проблема потребує ґрунтового дослідження. При цьому слід зазначити, що дослідження загального і конкретного характеру змін в екології проводили фахівці не лише в Україні, а й інших постраждалих регіонів колишнього Радянського Союзу.

Напередодні 1986 року Житомирщина та Київщина була індустріально-аграрними регіонами України. Дві третини від народного господарства Житомирщини становила промисловість. Територією області з півночі на південь, зі сходу на захід проходили п'ять магістральних колій. Протяжність автошля-

хів з твердим покриттям становила 10,4 тис. км. 2980,8 тис. га земельних угідь, з них 1697 тис. га сільськогосподарського призначення, давали можливість забезпечувати жителів області продуктами харчування, а промисловість сировинною. Серед посівних площ зернові становили 43,1%. З технічних культур на область припадало 66% площ усіх хмільників України. Майже половина обсягу валової продукції сільськогосподарського виробництва припадала на багатогалузеве тваринництво м'ясо-молочного спрямування [5].

Великої шкоди населенню та народному господарству України завдала Чорнобильська катастрофа. Найбільше постраждали території Поліського регіону. Унаслідок Чорнобильського вибуху в Україні було радіаційно забруднено 50 тис. кв. км 74 райони, понад 2300 населених пунктів, розташованих на території 12 областей з населенням 3,2 млн осіб. У зону радіації потрапило 42% Житомирської області з населенням 541 тис. осіб, у дійсності кожен третій мешканець Житомирщини, з них 180 тис. дітей [6].

Аварія призвела до забруднення більш як 145 тис. км² території України, республіки Білорусь і Російської Федерації. Загальна кількість мешканців України, які постраждали внаслідок аварії, перевищила 3 млн, з них 900 тис. дітей і підлітків. Ситуація вимагала термінового ухвалення рішень щодо радіаційного захисту постраждалих, надання медичної допомоги учасникам ліквідації аварії та її наслідків. Понад 2 тис. лікарів, 4 тис. медичних сестер і близько 1200 студентів старших курсів медичних вишів було залучено в Україні до надання медичної допомоги евакуйованим і мешканцям, які зазнали впливу підвищення рівня радіації [7].

Було створено досить відомий у 1986 р. Фонд допомоги ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС – так званий «рахунок 904», куди надходили гроші від населення і від трудових колективів. По всій країні проходили суботники, а зароблені гроші перераховували на рахунок 904 у фонд допомоги постраждалим. Окремі громадяни перераховували в цей фонд частину своєї зарплати, пенсії, гонорари.

В Україні станом на 1 червня 1986 року до фонду було зроблено 25 млн руб³. добровільних внесків у фонд допомоги ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. Так, станом на 15 вересня 1986 р. в Україні на рахунок допомоги постраждалим надійшло 123325 тис. руб., з них по Київській області – 6463 тис. руб., по Києву – 13472, Житомирській області – 4034 тис. руб., Чернігівській – 2850, Рівненській – 2367 тис. руб⁴ [8].

Зробили свій внесок у ліквідацію наслідків катастрофи й учасники студентських загонів. За рішенням ЦК ВЛКСМ в області на будівництві житлових будинків та об'єктів соціально-культурного та побутового призначення для населення, евакуйованого з 30-кілометрової зони, працювало 7 тис. студентської молоді із 45 територій СРСР. Ними було

побудовано 660 будинків і понад тисячу інших об'єктів [9].

Наступними роками кількість чорнобильських організацій і фондів дуже швидко збільшувалась. У цілому, чорнобильські організації намагалися з'ясувати соціальні питання населення. У 1999 р. в Україні зареєстровано 47 Чорнобильських фондів та об'єднань, з них: – 44 в Києві, 2 в Харкові, 1 у Білій Церкві [10].

До зони радіоактивного забруднення потрапили 735 населених пунктів Житомирщини, а саме: Володарсько-Волинського, Ємільчинського, Коростенського, Лугинського, Малинського, Народицького, Новгород-Волинського, Овруцького, Олевського районів і міста Коростень, Малин, Овруч. Чорнобильська катастрофа ускладнила економічні та демографічні умови цього регіону. Унаслідок цього за 1986-1996 роки продукція скоротилась на 40%. Забруднено 1257,5 тис. га, тобто дві третини орних земель, з них 607,9 тис. га й дотепер не підлягають відновленню. Спричинено значних збитків народному господарству, культурно-освітнім закладам, соціально-побутовій сфері та великої шкоди здоров'ю людей [11].

У 1986 р. було евакуйовано майже 116 тис. осіб, унаслідок чого виникла проблема додаткового будівництва житла для переселенців. У 1986-1987 рр. для них було збудовано близько 15 тис. квартир, гуртожитків, 23 тис. споруд, приблизно 800 установ соціальної та культурної сфери. Замість відселеного міста Прип'ять для персоналу Чорнобильської АЕС побудовано нове місто Славутич [12].

Загальна сума прямих збитків унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС у 1986-1989 рр. становила близько 12,6 млрд доларів США. Витрати матеріально-майнових комплексів і окремих об'єктів економіки в зоні відчуження на території України – 1,4 млрд доларів США [13].

Забруднення сільськогосподарських угідь належить до найважчих екологічних та економічних наслідків аварії на ЧАЕС. У результаті викидів із зруйнованого 4-го енергоблоку станції забрудненими станом на 1996 р. виявилось понад 5 млн га, передусім Українського Полісся.

Слід зазначити, що нині в Україні до зон радіоактивного забруднення віднесено 2 тис. 293 тис. населених пунктів у 74 районах 12 областей у яких проживає 2,2 млн людей [14].

Київська область вважається 4-ю зоною радіоактивного забруднення території. В області нараховується 19 районів, які радіоактивно забруднені, а саме: Білоцерківський (м. Біла Церква, м. Узин і 21 село), Богуславський район (м. Богуслав і 33 села), Бородянський (смт. Бабинці, Бородянка, Клавдієво-Тарасове, Немішаєве, Пісківка і 41 село), Броварський (5 сіл), Васильківський (9 сіл), Вишгородський (м. Вишгород, смт. Димер і 55 сіл), Іванківський (смт. Іванків і 80 сіл), Кагарлицький (м. Кагарлик і 28 сіл), Києво-Святошинський (м. Ірпінь, м. Боярка, смт. Буча, Ворзель, Гостомель, Коцюбинське і 8 сіл),

Макарівський (сmt. Макарів і 43 села), Миронівський (м. Миронівка і 18 сіл), ОСП Славутич (м. Славутич), Обухівський (сmt. Козин і 19 сіл), Поліський (31 село), Рокитнянський (сmt. Ромашки і 16 сіл), Сквирський (3 села), Ставищенський (сmt. Ставище і 6 сіл), Таращанський (м. Тараща і 17 сіл), Фастівський (м. Фастів і 9 сіл).

Таблиця 1

Порівняльні дані щодо евакуйованих жителів з Чорнобильського району у 1986 року до Макарівського району Київської області [15]

Населений пункт	Кількість прибулих		Кількість вибулих	
	осіб	сімей	осіб	сімей
Макарів	946	361	420	76
Фасова	518	303	12	11
Гавронщина	207	18	28	9
Наливайківка	978	420	62	40
Плахтянка	325	96	92	20
Нижилівичі	183	99	40	27
Копилів	1452	703	273	79
Колонщина	576	266	85	23
Андріївка	1316	513	327	83
Королівка	652	285	49	24
Липівка	924	421	180	69

У зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС було розміщено евакуйоване населення в таких селах: Фасова, Гавронщина, Наливайківка, Плахтянка, Нижилівичі, Копилів, Колонщина, Андріївка, Королівка, Липівка Макарівського району. Цікаво зазначити, що один з перших районів Київської області був саме Макарівський, куди переселяли людей з Чорнобильського району.

Приймати населення сільські ради Макарівського району розпочали з 4 травня 1986 року. При розміщенні було враховано місце роботи працездатних і їхній вік. Учителі приймалися на роботу до школи, депутати до сільської ради, механізатори у тракторний парк, а фермери йшли працювати до колгоспу. Станом на 17 травня 1986 р. 200 осіб працювало в сільському господарстві.

У 1986 році з Чорнобильського району до Макарівського району Київської прибуло 8 тис. 77 осіб евакуйованих, з них 3 тис. 485 сімей. Багатьох прибулих жителів влаштовували умови проживання, місце роботи і тому залишилися на постійне проживання. Деякі з них виїхали до інших населених пунктів області або до родичів. Виїхало прибулих з чорнобильської зони 1 тис. 568 осіб, з них 461 сім'я.

Усі евакуйовані особи отримали матеріальну допомогу в розмірі 200 крб на кожного члена родини, а також грошову допомогу від Червоного Хреста в сумі 50 крб отримала кожна особа. Загалом, евакуйовані особи з 24 сіл, які проживали в Чорнобильському районі, були переселені до 16 населених пунктів Макарівського району.

Районним відділом народної освіти була проведена значна робота щодо прийому і влаштування дітей з Чорнобильського району та м. Прип'яті до шкіл, дитячих дошкільних закладів Макарівського

району. Від 4 до 8 травня 1986 року було влаштовано на навчання 565 дітей. Крім того, усіх дітей було забезпечено необхідними підручниками, зошитами, канцтоварами і необхідним одягом, а також дво- або триразовим харчуванням у шкільній їдальні. Усім бажаним сім'ям була надана допомога у влаштуванні дітей дошкільного віку в дитячі дошкільні заклади. За період від 4 до 8 травня було прийнято 163 дитини до дитячих садків району.

Слід зазначити, що за цей час до району прибуло 105 вчителів і вихователів з Чорнобильського району. Їм була надана допомога у працевлаштуванні і забезпеченні житлом. За відповідний період відбулось оздоровлення 565 дітей не лише Чорнобильського району, м. Прип'яті, а також усіх 4 тис. 518 учнів Макарівського району. У кожному селі району організовували вечори для відпочинку, виступи учасників художньої самодіяльності (табл. 1).

Певний вплив на відтворення населення має екологічна ситуація, яка найбільше загострилася після катастрофи на ЧАЕС. Майже всі регіони держави зазнали впливу радіоактивного забруднення, що підтверджується різким зростанням смертності після 1986 року. Найвища вона серед осіб старших вікових груп. Зросла смертність серед чоловіків віком понад 40 років, а серед жінок – понад 50 років. Основні причини смертності – хвороби серцево-судинної системи, новоутворення, нещасні випадки, отруєння, травми та ін. За даними дослідження, найбільше збільшилася смертність від хвороб системи кровообігу, нещасних випадків, отруєнь і травм. Значно зросла смертність від захворювань на СНІД і туберкульоз.

Опитані респонденти оцінюють умови життя за місцем теперішнього проживання як середні. Як свідчать дані опитування, молоді люди Києво-Святошинського, Макарівського, Васильківського районів Київської області негативно оцінюють наслідки Чорнобиля для майбутнього. Такої ж думки дотримується майже все населення Київської області. Головною екологічною причиною погіршення здоров'я населення залишається Ч-фактор.

Серед інших причин, що обумовили негативні тенденції у стані здоров'я населення України за час, що минав після катастрофи, найважливішими слід уважати: незадовільні умови життя більшості громадян України, проблеми пов'язані з водопостачанням, неякісними продуктами харчування, якістю медичної допомоги та соціального забезпечення населення. Чорнобильська катастрофа, яка призвела до радіаційного забруднення великих територій, є значним демографічним зсувом у структурі населення, що проживає на цих територіях, суттєвим змінам в умовах життя, праці та побуту людей, ще більше підсилює та прискорила негативні тенденції, які відбуваються у стані здоров'я громадян України.

У Макарівському районі в 1980-1986 рр. активно велось будівництво житлових будинків, а саме тому було куди поселяти евакуйованих людей працездатного віку, дітей і пенсіонерів. Наприклад, у с.

Фасова велоса будівництво вулиці з 24 житлових будинків для розміщення жителів із Чорнобильського району.

Таблиця 2

Порівняльні дані стосовно евакуйованих 1986 року жителів з Чорнобильського району до Макарівського району Київської області [16]

Населений пункт	Загальна кількість мешканців, з них				
	Особи	Працездатні	Пенсіонери	Інваліди	Утриманці
Макарів	526	284	152	-	90
Фасова	506	217	185	11	93
Гавронщина	179	72	62	3	42
Наливайківка	916	408	250	23	235
Плахтянка	233	85	93	5	50
Нижилівичі	143	59	55	5	24
Копилів	1179	420	420	23	316
Колонщина	491	192	142	-	157
Андріївка	989	403	321	10	255
Королівка	603	251	233	-	119
Липівка	744	345	253	15	131

Крім того, у 10 областях УРСР велоса будівництво 2 тис. 35 житлових будинків (Волинська, Закарпатська, Миколаївська, Івано-Франківська, Кримська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Херсонська, Чернівецька). На фінансування будівельних об'єктів було виділено 45 100 000 крб, але для завершення необхідного будівництва потрібно було 75 000 000 крб.

У дійсності в Макарівському районі залишилося на постійне місце проживання 6 тис. 509 осіб (100%), з них 3 тис. 84 сім'ї, з них 2 тис. 836 осіб (43,6%) – працездатні, з них 2 тис. 166 осіб (33,3%) – пенсіонери, з них 95 осіб (1,4%) – інваліди і 1 тис. 412 осіб (21,7%) – утриманці.

За період евакуації керівники Макарівського району в 10 господарствах розмістили 19 тис. 466 голів великої рогатої худоби, з них: 6 тис. 229 корів, 3 тис. 722 голови свиней, 1 тис. 651 голова овець і кіз, 240 коней і 247 курей. Дуже багато було перевезено свиней та великої рогатої худоби до колгоспів і радгоспів Макарівського району Київської області. Тварин забивали і перевозили на переробку на м'ясокомбінати. Станом на 12 червня 1986 року було відправлено на Житомирський м'ясокомбінат 4 тис. 467 голів великої рогатої худоби і 2 тис. 500 голів свиней було забито на Білоцерківському птахокомбінаті (табл. 2).

Наслідки Чорнобильської катастрофи продовжують завдавати шкоди здоров'ю населення області. Залишається незадовільним і стан здоров'я ліквідаторів аварії на ЧАЕС. З Прип'яті було переселено в село Музичі, що на Київщині, 37 сімей і заселено в однокімнатні квартири, які будувалися для робітників, жителів села Музичанським радгоспом. Протягом деякого часу переселенці змінювали місце проживання і селилися в інших селах і містах. Близько 20 сімей залишилися проживати в селі Музичі. Після трагедії минуло 27 років, багато переселенців помирали. Нині у с. Музичі проживає лише дві такі сім'ї та учасники, ліквідатори аварії на ЧАЕС, – усього 21 особа.

Статистичні спостереження засвідчують зміни в стані здоров'я громадян, які зазнали впливу наслідків Чорнобильської катастрофи, стабільного характеру. Зростали за останні роки й показники смертності за всіма основними класами хвороб. У структурі смертності «ліквідаторів» переважають хвороби системи кровообігу, злякисні новоутворення, хвороби органів дихання, органів травлення, травми, отруєння та інші дії зовнішніх факторів. Ця тенденція має місце впродовж останніх десяти років.

Таблиця 3

Динаміка природного руху населення за 1989-1998 рр. в Київській області [17].

Роки	Кількість народжених осіб		Кількість померлих осіб		Природний приріст або скорочення	
	місто	село	місто	село	місто	село
1989	15373	10800	8798	14985	6574	-4185
1990	14230	9707	9412	15995	4818	-6288
1991	13420	9233	10255	17164	3165	-7931
1992	12685	8853	11029	17054	1656	-8201
1993	12162	8231	11921	18290	241	-10059
1994	11104	8009	11931	18474	-827	-10465
1995	10685	7615	12992	18503	-2307	-10888
1996	10329	7233	12399	18168	-2070	-10935
1997	9769	6701	12225	17831	-2456	-11130
1998	8681	6192	12081	17047	-3400	-10855

За 10 років від 1989 до 1998 року в Київській області кількість народжених осіб становить 201 тис. 12 осіб, з них: 118 тис. 438 осіб у місті і 82 тис. 574 осіб у сільській місцевості. Але кількість померлих осіб становить 286 тис. 554 осіб, з них: 113 тис. 43 особи – міське населення і 173 тис. 511 осіб сільські жителі. Природний приріст в області спостерігався лише в місті від 1989 до 1993 року на 16 тис. 454 особи, а після приросту відбулося скорочення кількості на 11 тис. 60 осіб. У сільській місцевості на 90 тис. 937 осіб зменшилась кількість населення за згаданий період часу (табл. 3).

Таблиця 4

Динаміка природного руху населення за 1999-2008 рр. в Київській області [18].

Роки	Кількість народжених осіб		Кількість померлих осіб		Природний приріст або скорочення	
	місто	село	місто	село	місто	село
1999	7955	5717	12380	17190	-4425	-11473
2000	7818	5669	12800	17264	-4982	-11595
2001	7949	5339	13263	17116	-5314	-11777
2002	8538	5456	13237	17043	-4699	-11587
2003	9469	5610	13697	17428	-4228	-11818
2004	10161	5855	14066	17408	-3905	-11553
2005	10329	6131	14470	18008	-4141	-11877
2006	10845	6538	14153	17317	-3308	-10779
2007	11349	7029	14364	17147	-3015	-4831
2008	12512	7683	14276	16670	-1764	-8987

За 10 років від 1999 до 2008 року в Київській області кількість народжених становить 157 тис. 952

особи, з них: 96 тис. 925 осіб у міських поселеннях і 61 тис. 27 осіб у сільській місцевості. Крім того, кількість померлих осіб становить 309 тис. 297 осіб, з них 136 тис. 706 осіб міські жителі і 172 тис. 591 осіб сільське населення. Відбувається скорочення кількості осіб як у місті – на 39 тис. 781 особу, так і в сільській місцевості – на 106 тис. 277 осіб (табл. 4).

Україна особливого значення надає співробітництву з країнами, що найбільше постраждали від катастрофи, – Республікою Білорусь і Російською Федерацією. Органами державної влади та населенням багато зроблено, щоб звести до мінімуму наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС. Прямі витрати України на пом'якшення наслідків Чорнобильської катастрофи за період з 1986-1991 рр. становили близько з 6 млрд доларів США, а за період від 1992 до 2005 року витрати становили 7 млрд доларів США. Допомога потерпілим областям була зосереджена на заходах з відновлення життєдіяльності уражених радіацією регіонів, проведення соціальної підтримки населення, яке залишилося проживати в забруднених областях, організації медичного обслуговування [19].

Актуальною проблемою сьогодення залишаються хвороби органів системи кровообігу, травлення, ендокринної системи, розлади нервово-психічної сфери в постраждалих. За кількістю постраждалих від аварії на ЧАЕС Вінницька область посідає п'яте місце після Київської, Рівненської, Житомирської та Волинської області.

Порівняно з попереднім періодом у постраждалих триває зростання загальної захворюваності, інвалідності та смертності. У структурі захворюваності та причин смертності дорослих постраждалих переважають хвороби системи кровообігу, захворювання органів травлення й дихання. Серед постраждалих дитячих груп найчастіше реєструються хвороби дихальної, ендокринної системи, шлунково-кишкового тракту.

Для поліпшення якості життя громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, необхідно вдосконалити загальнодержавні підходи до відновлення економіки і соціальної інфраструктури. Покращити якість медичної допомоги, доступної для малозабезпеченого населення, сприяти широкій охороні здоров'я, підвищити рівень обізнаності населення щодо безпечнішого способу життя в умовах радіоактивного забруднення.

Отже, населення Київщини, що вже багато років мешкає на забруднених територіях, також зазнає негативного впливу наслідків аварії. Серед багатьох факторів, що негативно вплинули на здоров'я людей в умовах соціально-економічної кризи в суспільстві, у Київській області продовжує діяти чорнобильський фактор. Чорнобильська катастрофа значно вплинула на здоров'я населення не лише внаслідок радіації, але й через психологічні стреси, вимушену міграцію, зміни умов і способу життя людей. Невпевненість у майбутньому сім'ї призвела багатьох жи-

телів до перегляду своїх шлюбних і репродуктивних планів.

Що стосується показників захворюваності постраждалого дитячого контингенту, то останніми роками, за даними МОЗ, встановлена тенденція до їх стабілізації, зокрема захворюваності на хвороби органів травлення, нервової системи, уроджені вади розвитку.

Л і т е р а т у р а

1. Барановська Н. П. Соціальні та економічні наслідки Чорнобильської катастрофи / Н. П. Барановська; Ін-т історії України, НАН України. – Київ, 2001. – 95 с. – (Іст. зошити).
2. Борисенко В. К. Така житка...: культура повсякдення українців Чорнобильського Полісся: (за матеріалами етнограф. експедиції 1994 р.) / В.К. Борисенко; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. науково-дослід. ін-т українознавства та всесвіт. історії, Київ. нац. ун-т ім.Тараса Шевченка. – Київ: Стило, 2011. – 224 с.
3. Васюта С. І. Постчорнобильський період в Україні: національний досвід в контексті цивілізаційних стратегій / С. І. Васюта; НАН України, Ін-т історії України. – Київ, 2001. – 131 с. – (Іст. зошити; Т. 51)
4. Красильников С.П. Чорнобильська трагедія: і мертвим, і живим, і ненарожденим...: у 2 кн. Кн. 2 / С. П. Красильников. – Київ: АРТІС, 2011. – 512 с.: фот.
5. Книга Пам'яті України. Чорнобильська трагедія Житомирська область. – Житомир: Комунально-книжково-газетне видавництво «Полісся», 2016. – С. 8.
6. Так само. – С. 8-9.
7. Чорнобиль – біль України. Медико-соціальні аспекти. Підсумки 25 річ. досл. – Вип. 4. – Вінниця, 2011. – С. 3.
8. Барановська Н.П. Чорнобильська трагедія. Нариси з історії. – К., Інститут історії України НАН України, 2011. - 151 с.
9. Так само. – С. 152.
10. Так само. – С. 159.
11. Книга Пам'яті України. Чорнобильська трагедія. Житомирська область. – Ж. Комунально книжково-газетне видавництво «Полісся», 2016. – 672 с.
12. Соціально-економічний розвиток територій, що постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС: проблеми та шляхи їх подолання: зю мат-лів «круглого столу» / за заг. ред. О.В. Литвиненка. – К., 2011, НІСД. – С. 52-53.
13. Парламентські слухання на тему: «Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи». – К., 2008. – С. 40-41.
14. Барановська Н.П. Суспільний вимір Чорнобильської катастрофи // Український історичний журнал. – К., 2006. - №2 – С. 129-145.
15. Ф. 43. Архіву кафедри етнології та краєзнавства КНУ імені Тараса Шевченка. П. 4. Табл. №70. Арк. 1.
16. Ф. 43. Архіву кафедри етнології та краєзнавства КНУ імені Тараса Шевченка. П. 4. Табл. №70. Арк. 1.
17. Ф. 43. Архіву кафедри етнології та краєзнавства. КНУ імені Тараса Шевченка П. 4. Табл. №67. Арк.1., Табл. №71. Арк. 2.
18. Ф. 43. Архіву кафедри етнології та краєзнавства КНУ імені Тараса Шевченка. П. 4. Табл. №71. Арк. 2.

19. Парламентські слухання на тему: «Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи». – К., 2008. – С. 47.

References

1. Baranovska N. P. Sotsialni ta ekonomichni naslIdki ChornobilskoYi katastrofi / N. P. Baranovska; In t IstorIYi UkraYini, NAN UkraYini. – KiYiv, 2001. – 95 s. – (Ist. zoshiti).
2. Borisenko V. K. Taka zhitka...: kultura povsyakdennya ukraYintslv Chornobilskogo PolIssya: (za materlalami etnograf. ekspeditsIYi 1994 r.) / V.K. Borisenko; M-vo osvIti I nauki, molodi ta sportu UkraYini, Nats. naukovodoslId. In t ukraYinoznavstva ta vsesvIt. IstorIYi, KiYiv. nats. un t Im.Tarasa Shevchenka. – KiYiv: Stilos, 2011. – 224 s.
3. Vasyuta S. I. Postchornobilskiy period v UkraYini: natsionalniy dosvid v kontekstI tsivilizatsIynih strategiy / S. I. Vasyuta; NAN UkraYini, In t IstorIYi UkraYini. – KiYiv, 2001. – 131 s. – (Ist. zoshiti; T. 51)
4. Krasilnikov S.P. Chornobilska tragediya: I mertvim, I zhivim, I nenarozhdenim...: u 2 kn. Kn. 2 / S. P. Krasilnikov. – KiYiv: ARTIS, 2011. – 512 s.: fot.
5. Kniga Pam'yati UkraYini. Chornobilska tragediya Zhitomirska oblast. – Zhitomir: Komunalno-knizhkovogazetne vidavnistvo «PolIssya», 2016. – S. 8.
6. Tak samo. – S. 8-9.
7. Chornobil – bil UkraYini. Mediko-sotsialni aspekti. Pidsumki 25 rIch. dosl. – Vip. 4. – VInnitsya, 2011. – S. 3.
8. Baranovska N.P. Chornobilska tragediya. Narisi z IstorIYi. – K., Institut IstorIYi UraYini NAN UkraYini, 2011. – 151 c.
9. Tak samo. – S. 152.
10. Tak samo. – S. 159.
11. Kniga Pam'yati UkraYini. Chornobilska tragediya. Zhitomirska oblast. – Zh. Komunalno knizhkovogazetne vidavnistvo «PolIssya», 2016. – 672 s.
12. Sotsialno-ekonomichniy rozvitok teritoriy, scho postrazhdali vnaslIdok avarIYi na Chornobils'koy AES: problemi ta shlyahi Yih podolannya: zyu mat-Ilv «kruglogo stolu» / za zag. red. O.V. Litvinenko. – K., 2011, NISD. – S. 52-53.
13. Parlamentski sluhannya na temu: «Pro stan, zahodi I perspektivi podolannya naslIdkIv ChornobilskoYi katastrofi». – K., 2008. – S. 40-41.
14. Baranovska N.P. SuspIlniy vimIr ChornobilskoYi katastrofi // UkraYinskiy Istorichniy zhurnal. – K., 2006. – №2 – S. 129-145.
15. F. 43. ArhIvu kafedri etnologIYi ta kraeznavstva KNU ImenI Tarasa Shevchenka. P. 4. Tabl. №70. Ark. 1.
16. F. 43. ArhIvu kafedri etnologIYi ta kraeznavstva KNU ImenI Tarasa Shevchenka. P. 4. Tabl. №70. Ark. 1.
17. F. 43. ArhIvu kafedri etnologIYi ta kraeznavstva. KNU ImenI Tarasa Shevchenka P. 4. Tabl. №67. Ark.1., Tabl. №71. Ark. 2.

18. F. 43. ArhIvu kafedri etnologIYi ta kraeznavstva KNU ImenI Tarasa Shevchenka. P. 4. Tabl. №71. Ark. 2.
19. Parlamentski sluhannya na temu: «Pro stan, zahodi I perspektivi podolannya naslIdkIv ChornobilskoYi katastrofi». – K., 2008. – S. 47.

Деркач С. С. Последствия Чернобыльской катастрофы для Киевской области

В статье освещены проблемы Чернобыльской катастрофы на примере Киевской области, по данным, предоставленным Национальным музеем «Чернобыль» в отношении переселенцев из Чернобыльского района в Макаровский район Киевской области. Проанализированы изменения, которые произошли в социальной ситуации в течении 30 постчернобыльских лет. Раскрыты экологические и медицинские последствия выбросов радиоактивности из разрушенного 4-го энергоблока ЧАЭС, позитивы и негативы во время их минимизации, проблемы с финансированием основных направлений социальной поддержки пострадавшего населения. Предложены пути решения демографической ситуации не только в Киевской области, но и в Украине. Кроме того, исследования основываются на результатах опроса жителей Киево-Святошинского, Макаровского и Васильковского районов Киевской области.

Ключевые слова: Чернобыльская трагедия, Киевская область, эвакуированное лицо, загрязнение.

Derkach S. Chernobyl disaster consequences for Kyiv region

The article depicts the problems of the Chernobyl disaster on the Kyiv region example applying the data given by the National Museum of Chernobyl concerning the inhabitants who have been relocated from the Chernobyl district to the Makariv district of the Kyiv region. The changes that happened in the social situation during the 30 years after the tragedy have been analyzed. Ecological and medical consequences influenced by radioactive emissions from the power station's fourth unit, positive and negative factors during their minimization, financing problems of the main areas of social support for the affected population have been revealed. The ways of solving the demographic situation not only in the Kyiv region, but also in Ukraine are offered. Besides, the research is based on the results of a survey of residents of Kyiv-Svyatoshinsky, Makarovsky and Vasilkovsky districts of the Kyiv region.

Key words: Chernobyl tragedy, Kyiv region, evacuated person, pollution.

Деркач С.С. – к.і.н., доцент кафедри міжнародного туризму Київського міжнародного університету, e-mail:SvitlankaDe@gmail.com

Рецензент: д.і.н., проф. Дефорж Г.В.

Статья подана 01.11.2018.

УДК 005.745:622-051(470+571)

З'ЇЗДИ ГІРНИЧОПРОМИСЛОВЦІВ ПІВДНЯ РОСІЇ

Довжук І. В.

CONGRESSES OF MINING-INDUSTRIALISTS OF THE SOUTH OF RUSSIA

Dovzhuk I.V.

У статті розглядаються основні напрямки та особливості діяльності з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. Звертається увага на соціальний склад, рівень представництва та впливу на урядові органи, а також питання, що ставилися на засіданнях з'їзду для обговорення.

З'їзд став першою в Російській імперії найвпливовішою представницькою організацією великого капіталу, яка мала регіонально-галузевий характер. Учасники з'їзду під час засідань обговорювали не лише заявлені в програмі економічні й соціальні питання, а почасти висловлювали судження стосовно суспільно-політичних проблем, захищаючи при цьому інтереси усього підприємницького стану.

Ключові слова: Російська імперія, з'їзд гірничопромисловців, шахта, завод, Гірничий комітет, підприємці.

Вступ. У пореформений період бурхливо розвивається економіка Російської імперії, у тому числі її складової – України. У нових умовах підприємці прагнули до єднання та створення професійних об'єднань у вигляді представницьких організацій. Як зазначає І.О.Шандра, «Саме підприємницькі представницькі установи відіграли роль з'єднувальної ланки між економічною та політичною діяльністю буржуазії, були тією організаційною формою, яка підготувала її вихід на політичну арену» [11, с. 27].

Найбільш впливовими в діловому світі ставали організації, створені не на становій, а на професійній основі. Це передусім були різні біржові комітети, регіональні й галузеві асоціації підприємців, зайнятих у нафтовій, гірничій справі, металообробці, у виробництві й торгівлі вовною, льоном, лісом тощо. Підприємці всіляко сприяли створенню подібних організацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цю проблему у своїх працях розглядали такі науковці, як О. Реснт, І. Шандра, О. Бондаренко, О. Нестеренко, П. Фомін, О. Щербініна та ін.

Метою цієї розвідки є проаналізувати найважливіші аспекти діяльності з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, що мали значний вплив на розвиток

вугільної та інших галузей важкої промисловості Півдня.

Результати досліджень. Історія розвитку системи підприємницьких представницьких союзів приватного типу бере свій початок з 70-х рр. XIX ст., коли в Південному економічному районі виникла принципово нова організація промислової буржуазії. За темпами розвитку Донбас посідав перше місце в Російській імперії. Гірнична справа постала як колос, викликавши нові складові економічних процесів. Гірнична та гірничозаводська промисловість гірничопромислового Півдня була тією економічною стихією, де розвинулися найбільш типові та сильні організаційні форми капіталістичного господарства. Статус базових галузей економіки Півдня обумовив появу тут приватної представницької організації буржуазії. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії були першою спробою організувати всю промисловість Донбасу та Придніпров'я. Історія формування та діяльності цього об'єднання є водночас й історією розвитку промисловості регіону.

У пореформений період вагоме місце в структурі господарства поступово посідав південний паливно-металургійний комплекс. Центр ваги економічного життя імперії неухильно переміщувався на Південь, наче прямуючи до природного джерела світла й тепла – до південного сонця та кам'яного вугілля Донецького басейну. Донецько-Придніпровський економічний район, що межує з Чорним та Азовським морями, має на сході Волгу, Дон та Сіверський Донець, на заході – Дніпро та Буг, зі своїми родючими ґрунтами, теплим кліматом, величезними багатствами кам'яного вугілля, залізних руд, кам'яної солі та інших корисних копалин таїв потенціал провідного промислового центру. До природних багатств регіону потрібно було додати працю, знання та капітал, щоб отримати в майбутньому такий заводський округ, що за своїми потужностями не поступався б тогочасним відомим промисловим центрам Західної Європи [11, с. 31].

Значимо, що одним з видів представницьких організацій були союзи, побудовані за територіально-галузевим принципом. Союзи підприємців діяли на підставі затверджених урядом статутів, регулярно проводили свої з'їзди, на яких обиралося керівництво, обговорювалися тарифи, податки, питання соціального захисту та інші проблеми.

У 1874 р. в Таганрозі був проведений I з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, який став впливовішою представницькою організацією підприємців України. З'їзд репрезентував інтереси власників вугільних копалень і металургійних підприємств, тобто тієї групи великої промислової буржуазії, яка домінувала в економіці Півдня України. На II з'їзді в 1877 р. прийнято рішення про скликання щорічних сесій з'їзду та засновано його постійний виконавчий орган у вигляді Ради уповноважених з 5 осіб. У 1878 р. засновано «комісію виборних» у складі 8 осіб, частина функцій якої в 1888 р. переходить до Комітету з перевезення мінерального палива. До 1885 р. з'їзди, їхні уповноважені й комісія виборчих діяли без статуту. У 1884 р. IX з'їзд розробив проект «Положення про гірничопромислові з'їзди Південної Росії», яке вступило в дію наступного року [12, с. 86]. З 1893 р. функції ради уповноважених і комісії переходять до Ради з'їзду, а з 1897 р. при ньому почало працювати статистичне бюро, що збирало матеріали про економічне становище не тільки видобувної, але й усієї імперської промисловості [6]. У 1880 р. гірничопромисловці почали видавати свій друкований орган – «Южнорусский горный листок».

Члени союзу гірничопромисловців Півдня Росії вважали з'їзд законним представником усієї південної гірничої промисловості, що мав право «від її імені виступати й посылати делегатів в усі місцеві й загальнодержавні установи, в яких повинні бути присутні представники промисловості». У зв'язку з цим з'їзд міг «клопотати з усіх питань, що стосуються потреб і користі гірничої і гірничозаводської справи на Півдні Росії...» [10, арк. 4-9].

Окреслимо декілька рис південних з'їздів, які характеризують позицію великої промислової буржуазії. Так, голова I з'їзду гірничопромисловців гірничий інженер, дійсний статський радник Євген Борисович Іваницький (1818-1886) отримав вказівку Міністерства державного майна: ні в якому випадку не допускати розглядання на з'їздах яких-небудь сторонніх питань, що виходили б за межі обговорення становища вугільної промисловості й взаємовідносин адміністрації вугільних підприємств і залізниць [2, с. 236]. Тут спостерігаємо протилежні тенденції в політиці держави щодо з'їздів гірничопромисловців, які простежувалися протягом усього періоду існування цієї організації.

Імперський уряд у цілому сприяв роботі з'їздів: було узгоджене їхнє створення, у роботі з'їздів брали участь чиновники міністерств, які вислуховували позицію підприємців та мали передавати її до центральних органів влади, кожен з'їзд розпочинався з оголошення подяк на ім'я міністрів та урядових

чиновників тощо. Члени з'їзду гірничопромисловців підтримували з урядовими установами постійні зв'язки. Так, на багатьох з'їздах головував керівник Гірничого управління Південної Росії гірничий інженер, таємний радник Іван Ілліч Зеленцов (1843-1910) [11, с. 277].

У 1903 р. опубліковано проект «Ради з гірничих справ» при Міністерстві землеробства, до складу якої мали ввійти і представники гірничопромисловців. Кошти для організації надавалися підприємницькими союзами, а сам урядовий проект був підготовлений Радою з'їзду гірничопромисловців. У цьому ж році при Гірничому департаменті за участю уповноважених з'їзду створено Особливу нараду [12, с. 91].

Підкреслимо, що залежність з'їзду гірничопромисловців від державних установ обумовлювалася як економічною залежністю вітчизняної промисловості від урядової політики, так і неоднорідністю інтересів усередині самої промислової буржуазії. Якщо промисловці не могли самі домовитися з якогось питання (у 1902 р. на XXVII з'їзді про розвиток виплавки марганцевого чавуну не змогли домовитися вуглепромисловці та металурги), то вони постановляли звернутися до уряду [7, с. 109].

Гірничий інженер, дійсний статський радник Микола Степанович Авдаков (1847-1915) [11, с. 267], один з керівників з'їзду, не без гордості стверджував у 1907 р., що «...історія розвитку гірничої справи в Росії за 1/3 століття йшла рука об руку з розвитком з'їздів, які з кожним роком висуюють усе більш і більш важливі питання економічного життя» [1, с. 5-6]. У своєму виступі на XXVIII з'їзді (1903 р.) М. Авдаков наголошував на великому значенні для південної промисловості діяльності міністра фінансів Сергія Юлійовича Вітте (1849-1915), указував на його незмінну політику протекціонізму вітчизняної промисловості, на фінансову підтримку, яку міністр проводив під час кризи в гірничопромисловій галузі та його прихильне ставлення до принципу взаємодопомоги промисловців [8, с. 21]. Однак М. Авдаков змушений був визнати, що всі проблеми промисловості «...тягнуться до урядових закладів, без яких не можна вирішити жодного важливого питання» [1, с. 11]. Така пильна увага з боку держави йшла не лише на користь промисловцям. Заборона торкатися будь-яких тем окрім суто економічних у багатьох випадках перешкоджала промисловцям повністю та відкрито висловити власну позицію.

Посилена увага з боку уряду на практиці часто завершувалась тим, що клопотання промисловців, навіть узгоджені з присутніми на з'їзді чиновниками, або не задовольнялися, або відкладалися на довгий час. Наприклад, з 8 клопотань, представлених XVIII з'їздом (1893 р.) у рамках розгляду питання про становище Донецької кам'яновугільної промисловості (усі ці клопотання довго й детально обговорювалися та погоджувалися разом з представниками уряду) 2 відхилено, на 4 не було відповіді і 2 клопотання задовільнені частково [8, с. 35-47].

Аналізуючи праці з'їздів гірничопромисловців різних років спостерігаємо, що гірничопромисловці майже в усіх питаннях знаходили порозуміння з місцевими представниками інших галузей промисловості, бо інтереси цих груп буржуазії були багато в чому тісно пов'язані. Однак у питаннях взаємовідносин з представниками промисловості з інших регіонів можна окреслити деякі проблеми. Так, однією з характерних рис політики з'їздів гірничопромисловців було виокремлення інтересів власного, південного регіону. На XXVIII з'їзді, зокрема, зазначалося, що організація та ведення центральної статистики не повинні зменшувати значення порайонної статистики Ради з'їзду, навпроти, необхідно й надалі розвивати цю статистику, відповідно до потреб південного регіону [8, с. 48].

Об'єднання донецьких власників шахт і металургійних заводів через з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії в 1890-х рр. сприяли піднесенню економіки регіону. Так, починаючи з цього десятиліття почалося зниження залізничних тарифів по перевезенню донецького вугілля з метою розширення його збуту. У 1890 р. XV з'їзд гірничопромисловців поставив питання про регулювання вугільних тарифів по районах споживання, прямо вказавши, що московський район може стати основним ринком для донецького вугілля лише за умови зниження тарифів [9, с. 97-122]. Питання було вирішено позитивно. Це дало можливість почати витискання місцевого вугілля. У 1893 р. за клопотанням монополістів промислового Півдня тарифи на донецьке мінеральне паливо були знову різко зменшені. У 1895 р. гірничопромисловці домоглися нового зниження тарифів на перевезення його на відстань понад 500 верст. Навіть Гірничий комітет визнавав, що «...донецьке вугілля, завдяки дешевому залізничному тарифу, установленому для його перевезення, витискує місце вугілля із залізниць (Московсько-Курської та Сизрано-Вяземської)...» [5, с. 100]. Дійсно, завдяки низьким залізничним тарифам на донецьке вугілля Підмосковний басейн утрачав споживачів. Таким чином з'їзд відстоював інтереси Південного промислового регіону на протигагу іншим регіонам Російської імперії.

Уся подальша діяльність гірничопромисловців Півдня спрямовувалась на те, щоб максимально знизити залізничні тарифи на перевезення донецького вугілля та розширити в такий спосіб кордони його збуту. При цьому тарифні ставки на далеку відстань увесь час зменшувалися. Разом з тим клопотання про зниження залізничного тарифу на підмосковне вугілля наштовхувалися на опір більш економічно сильних донецьких промисловців і залишалися незадоволеними [4, с. 28-30].

Характерною рисою з'їзду було те, що він представляв інтереси великої промисловості. Так, на XII з'їзді у 1887 р. під тиском великого капіталу прийнято «Положення про гірничопромислові з'їзди Південної Росії», що міцно закріпило панування в ньому найбільших товаровиробників галузі. У парагра-

фі 34 «Положення...» записано такий пункт: «Для покриття витрат по роботі з'їзду й утриманню посадових осіб і канцелярії з'їздом установлюється добровільний попудний збір з кам'яного вугілля, що відправляється підприємствами та інших матеріалів і продуктів [3, с. 10]. З цього бачимо, що основний тягар матеріального забезпечення роботи з'їздів приходився на найбільших підприємств.

З'їзд гірничопромисловців Півдня протягом усього періоду свого існування (з 1874 по 1918 рр.) брав найактивнішу участь в економічному житті країни. Із самого початку питання професійного й корпоративного характеру знаходились у центрі його уваги. Крім вузьких інтересів буржуазії, з перших днів заснування з'їзд цікавили питання протекціонізму та оподаткування.

Через те, що підприємці страждали від конкуренції більш дешевого англійського вугілля, з'їзд виступив з пропозицією про введення відповідних митних зборів та проведення політики протекціонізму. Завдяки лобюванню своїх інтересів представникам останнього вдалося в 1892 р. збільшити мито на ввіз іноземного вугілля до 4 коп. золотом з пуда, а на привізний чавун – до 25 коп. золотом з пуда. Продовжуючи цю політику при активному тиску з боку з'їзду, уряд і в подальшому підвищував ввізне мито не тільки на вугілля та метал, а й інші види продукції, сприяючи монопольному становищу промислової буржуазії на внутрішньому ринку [12, с. 88]. Проте, звичайно, не всі економічні вимоги з'їздів уряд задовольняв повною мірою.

З'їзд мав на меті сприяти розвитку нових галузей промислового виробництва. Для цього, наприклад, на XXVII з'їзді піднімалося питання про лобювання законів, які б зобов'язували імперський уряд надавати пільги промисловим підприємствам, що виникали на той час, якщо вони належали до такої галузі виробництва, яка в Російській імперії або взагалі не існувала, або існувала в обсягах, що не відповідали внутрішнім потребам. Окрім того, для сприяння розвитку вітчизняної промисловості, з'їзд пропонував встановити мито на ті сільськогосподарські машини, які на той час не були ним обкладені, але виробництво яких на власній території вже стало можливим [7, с. 39]. Отже, почасти відстоюючи власні інтереси, представники Південного промислового регіону сприяли піднесенню економіки передусім Наддніпрянської України.

На кінець XIX ст. з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії став великим об'єднанням, до складу якого входила більшість підприємств даної галузі. Значення з'їздів у прийнятті господарських рішень постійно зростало. Спостерігалось постійне збільшення звернень їхніх учасників в урядові заклади з різними питаннями: про розширення мережі залізниць, зниження залізничних тарифів, збільшення митних ставок, установлення вивізних премій, розвиток кредитних установ тощо.

Одним з найважливіших завдань промисловців вважали збільшення участі представників буржуазії

в органах місцевого самоврядування. Адже в роботі більшості з'їздів гірничопромисловців брали участь представники земств та окремих міст.

Зазначимо, що з виданням у 1893-1894 рр. нових правил й інструкцій про оцінку нерухомості, що підлягала обкладанню земськими зборами, гірничопромисловці почали сподіватися на зменшення податкового тягара. Підприємці вимагали власної участі у роботі установ на місцях. Так, XXII з'їзд (1897 р.) постановив клопотати про обрання з власного середовища по одному представнику до Харківської, Катеринославської, Херсонської, Новочеркаської палат для участі на правах членів загальних зборів цих палат, з метою встановлення відсотків реальної прибутковості гірничопромислових підприємств, обговорення звітів акціонерних підприємств для визначення розміру прибутку, що підлягає оподаткуванню [6, с. 37]. І самі представники земств визнавали, що участь підприємців у місцевих зібраннях є недостатньою.

Одним з питань, які найчастіше піднімалися на з'їзді, була проблема взаємовідносин з робітниками на підприємствах. Тут можна виокремити низку аспектів. По-перше, обговорення умов роботи та життєдіяльності працівників, часто за участю представників земств. По-друге, надання грошової допомоги різним категоріям робітників. Наприклад, XXVIII з'їзд гірничопромисловців, зважаючи на становище гірників, які пропрацювали довгий період на копальнях та втратили працездатність унаслідок несприятливих умов праці (по закону 1903 р. вони не мали права на виплати за втрату працездатності з боку підприємців, а отримували кошти з державного бюджету), визнав за необхідне призначити таким робітникам щомісячну допомогу та визначити для цієї мети необхідну суму [8, с. 65].

Ще одним з питань, які обов'язково піднімалися на з'їзді, було питання благодійної діяльності його членів. Сам з'їзд фінансував створення та функціонування навчальних закладів (особливо професійно-технічних), виплату стипендій незможним студентам та учням. Серед навчальних закладів, які фінансувалися з'їздом, можна назвати торгівельну школу в Луганську, комерційне училище в Юзівці, Лисичанську штейгерську школу, Катеринославське вище гірниче училище. Отже, приділяючи увагу розвитку професійних навчальних закладів, з'їзд робив інвестиції у майбутнє, сподіваючись на приплив кваліфікованих кадрів у вітчизняну промисловість.

Висновок. З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, що починаючи з 1874 р. проходив спочатку в Таганрозі (I і II з'їзди), а потім у Харкові (окрім IV, що відбувся 1879 р. в м. Новочеркаськ), став першою в Російській імперії найвпливовішою представницькою організацією великого капіталу, яка мала регіонально-галузевий характер. Учасники з'їзду під час засідань обговорювали не лише заявлені в програмі економічні й соціальні питання, а почасти висловлювали судження стосовно суспільно-політичних проблем, захищаючи при цьому інтереси

всього підприємницького стану. Це вимоги більшої участі в органах місцевого самоврядування, більш широке представництво в центральних державних органах, що стосувалися промисловості. Захищали представники з'їзду й інтереси Південного регіону, навіть якщо для цього приходилося поступатися інтересами своєї галузі промисловості.

З'їзд гірничопромисловців Півдня відіграв значну роль у розвитку економіки не тільки Донецько-Придніпровського регіону, а й усієї Наддніпрянської України.

Розглянута проблема має перспективи подальшого дослідження, зокрема, у питанні тарифної політики та діяльності монополій.

Л і т е р а т у р а

1. Авдаков Н. С. О желательном преобразовании горного ведомства в связи с интересами горной и горнозаводской промышленности. – СПб., 1907. 12 с.
2. Ауэрбах А. А. Воспоминания о начале развития угольной промышленности в России // Русская старина. – 1909. – Июль. – С. 233-236.
3. Вольский А. А. Представительство русской промышленности и торговли в настоящее время и основы предпринимательства, необходимого в ближайшем будущем. – СПб., 1906. – 23 с.
4. Мевуис А. Ф. Будущность горнозаводского дела на Юге России. – СПб., 1867. – 32 с.
5. Нестеренко О. О. Развитие капиталистической промышленности и формирования пролетариата на Украине в конце XIX – на початку XX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
6. Труды XXII съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков, 1898. – Т. 1-2.
7. Труды XXVII съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков, 1903. – Т. 1-2.
8. Труды XXVIII съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков, 1903-1904. – Т. 1-2.
9. Фомин П. И. Краткий очерк истории съезда горнопромышленников Юга России / Под ред. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков, 1908. – 173 с.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 2161, оп. 1, спр. 1.
11. Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874-1918 рр.) // монографія // І.О.Шандра; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 300 с.
12. Щербініна О. В. Регіональна представницька організація – з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. VI. – С. 85-91.

References

1. Avdakov N. S. O zhelatel'nom preobrazovanii gornogo vedomstva v svjazi s interesami gornoj i gornozavodskoj promyshlennosti. – SPb., 1907. – 12 s.
2. Aujerbah A. A. Vospominanija o nachale razvitija ugol'noj promyshlennosti v Rossii // Russkaja starina. – 1909. – Ijul'. – S. 233-236.
3. Vol'skij A. A. Predstavitel'stvo russkoj promyshlennosti i torgovli v nastojashhee vremja i osnovy predprinimatel'st-

- va, neobhodimogo v blizhajshem budushhem. – SPb., 1906. – 23s.
4. Mevius A. F. Budushhnost' gornozavodskogo dela na Juge Rossii. – SPb., 1867. – 32 s.
 5. Nesterenko O. O. Rozvytok kapitalistychnoi promyslovosti i formuvannia proletariatu na Ukraini v kintsi XIX – na pochatku XX st. – K.: Derzhpolityvdav URSS, 1952. – 180 s.
 6. Trudy XXII s#ezda gornopromyshlennikov Juga Rossii. – Har'kov, 1898. – Т. 1-2.
 7. Trudy XXVII s#ezda gornopromyshlennikov Juga Rossii. – Har'kov, 1903. – Т. 1-2.
 8. Trudy XXVIII s#ezda gornopromyshlennikov Juga Rossii. – Har'kov, 1903-1904. – Т. 1-2.
 9. Fomin P. I. Kratkij ocherk istorii s#ezda gornopromyshlennikov Juga Rossii / Pod red. N. F. fon Ditmara. – Har'kov, 1908. – 173 s.
 10. Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy), f. 2161, op. 1, spr. 1.
 11. Shandra I. O. Z'izdy hirnychopromyslovtiv Pivdnia Rosii: stvorennia ta diial'nist' (1874-1918 rr.): monohrafiia // I. O. Shandra; Derzh. zakl. «Luhans'k. un-t imeni Tarasa Shevchenka». – Luhans'k: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka», 2011. – 300 s.
 12. Scherbinina O. V. Rehional'na predstavnyts'ka orhanizatsiia – z'izd hirnychopromyslovtiv Pivdnia Rosii // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. – Vyp. VI. – S. 85-91.

Довжук І.В. Съезды горнопромышленников Юга России

В статье рассматриваются основные направления и особенности деятельности съездов горнопромышленников Юга России. Обращается внимание на социальный состав, уровень представительства и влияния на правительственные органы, а также вопросы, которые выносились на заседания съезда для обсуждения.

Съезд стал первой в Российской империи самой влиятельной представительской организацией крупного ка-

питала, которая имела регионально-отраслевой характер. Участники съезда во время заседаний обсуждали не только заявленные в программе экономические и социальные вопросы, а отчасти выражали суждение относительно общественно-политических проблем, защищая при этом интересы всего предпринимательского сословия.

Ключевые слова: *Российская империя, съезд горнопромышленников, шахта, завод, Горный комитет, предприниматели.*

Dovzhuk I.V. Congresses of mining-industrialists of the South of Russia

The article basic directions and peculiarities of activity of congresses of mining-industrialists of the South of Russia are examined. Attention applies to a social structure, level of representative office and influence to government bodies, and also questions which darted out to meetings of gathering for a discussion.

The congress was the first in the Russian Empire to be the most influential representative organization of big capital, which had a regional and branch character. The participants of the congress discussed during the meetings not only the economic and social issues stated in the program, but also expressed their opinions on socio-political problems, while protecting the interests of the entire entrepreneurial class.

Key words: *Russian Empire, congress of mining-industrialists, mine, plant, Mining Committee, entrepreneurs.*

Довжук Ігор Володимирович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри документознавства Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл.). E-mail: i.v.dovzhuk@ukr.net

Рецензент: д.і.н., проф. **Бут О.М.**

Статья подана 15.10.2018

УДК [94 (477) «1900 – 1917» 058.232.6]

**THE TRANSFORMATION OF RELIGIONS AND CHURCHES INFLUENCE
ON THE SOCIAL LIFE OF UKRAINIAN PEASANTRY
IN THE XIXth - EARLY XXth CENTURY**

Korotkova O.O.

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ВПЛИВУ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ
НА СОЦІАЛЬНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
У XIX – ПОЧ. XX СТ.**

Короткова О.О.

Some aspects of the religious consciousness transformation of the Ukrainian peasantry in the conditions of agrarian reform in the middle of the XIX - early. XX th .; factors of social relations changing between clergy and peasantry, modernization of peasant religious outlook as a consequence of capitalization and individualization of the peasant economy and the territories of Ukraine have been analyzed by author.

Key words: agrarian, religious consciousness, clergy, church, reform, worldview, capitalization, economy.

Introduction. In the post-reform period of the XIX - beg. XX century the large-scale transformations of ideological positions are observed in the Ukrainian countryside, patriarchal traditions weakening, and intensive displacement of many outdated elements from family life. A special place in these processes takes the relationship between peasantry and clergy and the church as a whole. Trends in the modernization of society in some way changed peasant religious consciousness irreversibly.

Formulation of the problem. In the conditions of agrarian reform, capitalization of the economy and modernization of society of the XIX - beg. XX century there was a series of contradictions between the peasantry and the established religious principles of the coexistence of the village and the church. The clergy were already in a position to meet the social and cultural needs of a modernized society. The clergy authority constantly falls among the peasantry, the peasant's ideological and value priorities, his religiousness are transformed. The inevitable consequences of society's reform have had a significant impact on the particularities of the clergy itself, its behavioral and functional principles.

Analysis of recent research and publications. The question of the clergy and peasantry transformation relations has become the subject of a study by a number

of domestic and foreign scholars. Russian researcher Alexander Skutnev thoroughly investigated behavioral changes in the position of the clergy in the territory of the Russian Empire. A significant contribution to the study of relations between the Orthodox Church and Ukraine peasantry was made by Mesha V.G. Boykov O.Y. and Dodonova G.V. investigated the role of the Russian Orthodox Church in the life of the bourgeoisie and peasantry of southern Ukraine in the late nineteenth and early twentieth century's. Known researcher of Ukrainian everyday life Prsyazhnyuk Y.P. also paid attention to this problem.

The purpose of the article. To study the peculiarities of the relations transformation between peasantry and clergy in the context of society reform in the nineteenth – the beginning of the twentieth century.

Research results. Many ethical and legal customary norms of behavior have developed in the process of centuries-old experience of the village community life in Ukraine,. In personal actions, public communication, every person should always remember God, regardless of whether he was deeply believers, or even rarely went to church. The truth "without God - not to the threshold" has not been doubted. Visiting the church was considered a religious and moral duty of every Christian. Representatives of the clergy followed this zealously. However, they themselves determined that the people did not go to church as much as "under the church" to talk, praise the new one, hear the latest news. For large religious holidays (Easter, Christmas, Baptism, Temple, etc.) in the church and near it (at the cemetery) there were general ritual ceremonies, massive folk entertainment. The attitude towards the ministers of worship, in particular to the rural priests, was ambiguous, it happened - and critical. The priest should have credibility of the community not only by knowing the laws, but also by his behavior.

The priests' revenues were largely controlled by the church council headed by the old man. It could have its opinion on the division of church income between the priest and the needs of the church community (repair of the church, purchase of requisites), in relation to the amount paid by the peasants wedding ceremonies, christening, funerals, sanctifying places, confessions, etc. Sometimes, the headmaster, community and priest did not reach agreement on this issue. If the church community was supported by the village community, it came to complaints or deputation to the bishop. The community usually won, and the priest had to leave the parish. The analysis of sources proves that during the period of the reform peculiar relations have developed between the peasantry and the church. The withdrawal of peasants to the hamlet could not but affect these relations in the early twentieth century.

During the XIX th century economic relations between peasants and the clergy were quite complicated. According to the "Provisions clause of the Orthodox rural clergy ..." (July 20, 1842), the peasants of the Right Bank had to process the tithing penny of priest for free, and for the additional payment to process the rest of the church land. In addition, they performed a "construction" duty, that is, they built houses and household buildings for clergy [1, p. 174].

The peasants were forced to carry out labor land conscription on the treatment of church holdings not in the crew of the bastard, and on free days. The "Regulations" of 1842 significantly aggravated the relationship between the peasantry and the clergy, which was manifested in widespread practice of refusing to perform duties, cases of arson of priests' estates, and others like that.

The mood of dissatisfaction with the Church among the Ukrainian peasants was particularly evident during the "inventory reform" of 1847-1848, when lordly economies along with the supporters traveled through the villages and expelled the serfs to "the barter to the priest," and with those who eschewed, cruelly dealt with the lord yard [2, p. 228].

The clergy of the Ukrainian dioceses of the Orthodox Church sought ways for modernization of the church and the relationship between the shepherds and the people, the implantation of the principles of Orthodox morality to the contemporary society. Low living standards of the Ukrainian peasantry at the beginning of the XX th century were due to the state of distribution of land ownership in society and other factors of an objective nature, also to the ignorance of their elementary rights and opportunities, their inability to implement them. Under these conditions, the clergy considered it advisable not to remain indifferent to the poverty and helplessness of the people [3, p. 725-726].

However, going to farm, the peasants did not have free time and opportunities to visit the churches. The clergy complained that the reforms led to a decrease in the number of parishioners, although it was compelled to admit that the donations to the church from cuttings peasants and farmers increased. Provincial authorities

monitored the peasant's visits to the church, especially schoolchildren and rural teachers. For example, the office of the Ekaterinoslav governor in 1916 issued a circular on the mandatory attendance of the church by teachers and students [4]. And the archpriest of the St. George's Church of Slavyanoserbsky County even sent a special letter to all the heads of church schools about "the unintentional and seductive behavior of teachers and students, rarely visiting of the church and omit the posts" [5].

Village reforming has increased the interest of ordinary landowner in the scientific approaches to land treatment, the use of advanced technologies. This, in turn, has increased the demand for book products of agricultural subjects. The vast majority of readers from the lower classes in villages and cities in their cultural experiences and everyday lives remained alien to the intellectual circles and the intellectual world of contemporary art. However, the printed word played an important role in the formation of peasant world perception. Researchers of the Russian ethnographic society, studying the range of peasant reading interests, noted their growing interest in spiritual and agricultural literature. The clergy tried to contribute in every way to the dissemination of such literature, but the most attention was paid to the religious publications in order to preserve the influence on the peasant's mind.

A rather controversial attitude of the peasantry was observed in relation to the Orthodox Church. When the peasant went to the church (especially the wealthy), then not only his deep faith in God, but also certain ambitious moments appeared.

God-fearing, revered (because of wealthy) people in the village could be elected as a stranger, and this is already small, but power, self-interest, a way to accumulate even more capital - both material wealth and prestige [6, p.50]. The new owner-individualist used church attendance to recognize the surrounding social status: on this occasion, the family was wearing the best clothes, used the family "transport", trying to provoke the envy of neighbors and the community [7, p. 356].

The Russian Orthodox clergy also acquired a series of irreversible changes through an attempt to be closer to the people and trying not to lose the remnants of popular trust. In the second half of the XIX th century it gradually lost its peculiarities, becoming a regular professional group. Its mentality changed afterwards. Each spiritual person should have specific features that would distinguish it from other people and make a representative of their social community. But sometimes the expected behavior of the clergyman sharply contrasted with his actual behavior.

In the second half of the XIX century the most common disorder among the parish clergy, as in the earlier period, was drunkenness. His constant companion was unfit behavior.

Often, parishioners themselves and folk traditions provoked priests to drunkenness. For example, during the feast days the clergy carried out prayers in the houses of parishioners. Peasants prepared for visit of guests

thoroughly: they bought wine, cooked beer and braga, cooked meals. Bypassing almost every house a priest and his companions served a glass [8, p. 72].

Such behavior did not contribute to strengthening the authority of priests in the countryside. On the contrary, it contributed to disobedience and, even to the public harassment of priests. And this, despite the fact that the clergy should contribute to the fight against popular drinking. Not all the bearers of the clergy were the only front in this process. Positive examples of participation in the movement for abstinent relates primarily to enlightened, consecutively and morally and professionally representatives of the rural clergy. In part of the bearers of the clergy, the struggle against drunkenness did not cause much enthusiasm, and sometimes it was exposed to an

The leadership of the diocese reacted very sluggishly to the numerous complaints of peasants regarding the non-canonical behavior of the clergy. More often the blame for the non-canonical behavior of the priest was laid on the peasants, or by explaining it "especially the peacefulness of the peasant to the cleric". "Comprehensive love and closeness of the confessor to the flock, the diligence of the peasant to cook with bread and salt, reverence for a religious rite ... under the influence of the living joy of communion with God ... is sometimes given without any care to idle permission to gross obscenity and self-forgetting" - this is how the diocese explained the behavior of priests -people, trying to condescend ably justify them [10, p. 157].

Conclusion. During the studied period, the spiritual culture of the peasantry was undergoing evolutionary changes under the influence of changed conditions and rules of life in the village. Traditional standards of thought, behavior, human relations lost their peasants' unconditional, absolute, uncontroversial, on the contrary, the authority of secular, bourgeois standards was raised, and the latter became gradually becoming standard, to a greater extent in those areas that were in the zone of intensive industrialization and urbanization. Gradually, step by step, a new secular, bourgeois culture came in place of a traditional one and with it a new mentality. Transformation began with the use of individual things, which led to significant changes in material culture. This followed changes in the home and social life, then the world was touched, and, finally, the mentality changed.

References

1. Mesha VG Orthodox Church and peasantry in Ukraine in the last quarter of the nineteenth century / VG Mesha // Ukrainian peasant. Zb sciences works. - Cherkasy, 2008. - Vip. 11. - P. 173-176.
2. The history of religion in Ukraine: In 10 th. // Redkol. A. Kolodny (head) and others. - K.: Ukrainian Center for Spiritual Culture, 1996-1999. - T. 3. Orthodoxy in Ukraine / For ed. A. Kolodnogo, V. Klimova. - 1999 - 560 pp.
3. The collapse of the pastoral prestige and the need to strengthen the religiously enlightening and morally ennobling influence of the clergy on the people // Poltava

diocesan newsletters. - July 1908 - July 10 (No. 17). - pp. 725 - 726.

4. State Archives of Dnipropetrovsk Region. Office of the Governor of Ekaterinoslav. About obligatory attendance of church events. F. 11, op.1, sp. 1074, arc. 591 - 592.
5. State Archives of Luhansk Oblast. St. George Church of the village of Vergun. Archpriest letter. - F. 55, op.1, sp. 3rd arc 64
6. Boykov O. Yu., Dodonova G.V. The role of the Russian Orthodox Church in the life of the bourgeoisie and the peasantry of southern Ukraine at the end of the nineteenth and early twentieth century's. - Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya National University. - Zaporozhye: ZNU, 2014. -Vip. XXXVIII - P. 49-53.
7. Stolypin's reform and land manager A. A. Koffod: doc., Correspondence, memoirs / [composition, prelude, commentary. AV Guterts] - M.: Rus. path, 2003. - 740 p., XVI c. Ill port. Ill port.
8. Skutnev A.V. Parish clergy: features of mentality and non-canonical behavior (second half of the XIX - early XX centuries) // New historical messenger. 2007. No16. 63 -77.
9. Elesin P.V. Fighting drunkenness in the activity of the Orthodox clergy of the Dnieper Ukraine (the second half of the nineteenth and early twentieth century's) / P.V. Yelessin // The Bulletin of Cherkasy University. - 2012. - No. 9 (222). - P. 73-80.
10. Guide for rural shepherds / Kyiv Theological Seminary - Kyiv: University Press, 1860. - Volume 1. - Issue No. 7. - 174 pp.

References

1. Mesha V.H. Pravoslavna tserkva i selianstvo v Ukraini ostannoy chverti XIX stolittia / V.H. Mesha //Ukrainskyi selianyn. Zb. nauk. prats. - Cherkasy, 2008. - Vyp. 11. - S. 173-176.
2. Istoriiia relihii v Ukraini : U 10-ty t. // Redkol.: A. Kolodnyi (holova) ta in. — K. :Ukrainskyi Tsentru dukhovnoi kultury, 1996–1999. — T. 3. Pravoslavia v Ukraini / Za red.A. Kolodnoho, V. Klymova. — 1999. — 560 s.
3. Upadok pastyrskoho prestyzhya y neobkhodymost usylenyia relyhyozno-prosvetytelnoho y nraivstvenno-oblahorazhyvaiushcheho vozdeistvyia dukhovenstva na narod // Poltavskye eparkhialnye vedomosti. – 1908. – 10 yiulia (№ 17). – S. 725–726.
4. Derzharkhiv Dnipropetrovskoi oblasti. Kantseliariia Katerynoslavskoho gubernatora. Pro oboviazkove vidviduvannia tserkovnykh zakhodiv. F. 11, op.1, spr. 1074, ark. 591 – 592.
5. Derzharkhiv Luhanskoi oblasti. Heorhiiivska tserkva selyshcha Verhunka. Lyst protoiieria. – F. 55, op.1, spr. 3, ark. 64.
6. Boikov O. Yu., Dodonova H. V. Rol rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy u zhytti burzhuazii ta selianstva pvidennoi Ukrainy u kintsi XIX – na pochatku XX st.- Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. — Zaporizhzhia: ZNU, 2014. — Vyp. XXXVIII. – S. 49-53.
7. Stolypynskaia reforma y zemleustroytel A. A. Kofod : dok., perepyska, memuary / [sost., predysl., komment. A.V. Huterts]. – M. : Rus. put, 2003. – 740 s., XVI c. yl., portr. yl., portr.
8. Skutnev A.V. Prykhodskoe dukhovenstvo: osobennosti mentalyeta y nekanonicheskoe povedenye (vtoraia pol-

овуна XIX – nachalo XX v.) // Novyi ystorycheskyi vestnyk. 2007. No16. S. 63–77.

9. Ielesin P.V. Borotba z pyiatstvom u diialnosti pravoslavnoho dukhovenstva Naddnyprianskoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) / P.V. Yelesin // Visnyk Cherkaskoho universytetu. – 2012. – № 9 (222). – S. 73-80.
10. Rukovodstvo dlia selskykh pastyreï / Kyevskaia dukhovnaia semynariia – Kyev: Unyversytetskaia typohrafiia, 1860. – Tom 1. – Vypusk № 7. – 174 s.

Короткова О.О. Трансформація впливу релігії та церкви на соціальну життя українського селянства в XIX – нач. XX ст.

Автором проаналізовано деякі аспекти трансформації релігійної свідомості українського селянства в умовах аграрного реформування середини XIX – поч. XX ст.; фактори змін соціальних відносин між духовництвом і селянством, модернізації селянського релігійного світогляду як наслідок капіталізації та індивідуалізації селянського господарства та теренах України.

Ключевые слова: аграрний, релігійна свідомість, духовництво, церква, реформа, світогляд, капіталізація, господарство.

Короткова О.О. Трансформація впливу релігії та церкви на соціальне життя українського селянства XIX – нач. XX ст.

Автором проаналізовано деякі аспекти трансформації релігійної свідомості українського селянства в умовах аграрного реформування середини XIX – поч. XX ст.; фактори змін соціальних відносин між духовництвом і селянством, модернізації селянського релігійного світогляду як наслідок капіталізації та індивідуалізації селянського господарства та теренах України.

Ключові слова: аграрний, релігійна свідомість, духовництво, церква, реформа, світогляд, капіталізація, господарство.

Короткова О.О. – к.і.н., доцент кафедри історії і археології СНУ ім. В. Даля.

Рецензент: д.і.н., проф. **Бровендер Ю.М.**

Стаття подана 29.09.2018.

УДК 93/94

УКРАЇНСЬКО-КАНАДСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО: ПРИОРИТЕТИ XXI СТОЛІТТЯ

Михайлюк В.В., Михайлюк В.П.

UKRAINIAN-CANADIAN COOPERATION: THE PRIORITIES OF THE XXI CENTURY

Mykhaylyuk V.V., Mykhaylyuk V.P.

У статті розглянута та проаналізована динаміка українсько-канадського партнерства у культурно-гуманітарній, медичній, військово-оборонній та деяких інших сферах міждержавних та міжнародних відносин України й Канади, що були закріплені як «Особливе партнерство» у 1994 році та підтверджені у 2001 році. Прийнята у 2009 році довгострокова «Дорожня карта» актуалізувала їх на початку XXI століття, стала основою для заключення цілої низки взаємовигідних домовленостей. Метою статті постали визначення здобутків та перспектив розвитку сучасних українсько-канадських взаємин та співробітництва.

Ключові слова: українсько-канадське партнерство; культурно-гуманітарна, медична, військово-оборонна сфери міждержавних та міжнародних відносин України й Канади; «Особливе партнерство», «Дорожня карта»; перспективи українсько-канадських взаємин та співробітництва.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Злам 80-х – 90-х років минулого століття характеризувався новим всесвітньо-історичним, політико-міжнародним явищем. Навіть, у кросвордах всього світу постало питання: «Яка країна зійшла з політичної карти світу, а на її теренах з'явилося 15 нових держав?...». Відповідь однозначна – це СРСР.

Серед нових держав чільне місце зайняла Україна, одна з найбільш розвинених та найбагатших, на той час у минулій наддержаві, Україна.

Початок 90-х років знаменувався для України у подальшому розвитку та існуванні, двома аспектами. Перший, затвердження незалежності та самостійності у внутрішньому, соціально-економічному, суспільно-політичному та правовому ракурсах. Другий аспект був пов'язаний з набуттям міжнародного визнання України, як незалежної держави, світовою спільнотою.

Останній аспект постає актуальним з точки зору оголошеної у назві статті теми і стосується взаємин міжнародного та міждержавного характеру

України з Канадою. Він має багато рівнів, деякі з них і будуть розглядатися у поданому матеріалі.

Виникає питання, чому автори вивчення обирають тему взаємовідносин саме з Канадою?

По-перше, Канада із західних країн постала тою, що визнала незалежність України та встановила з нею взаємовідносини ще на початку 90-х років. По-друге, відносини, партнерські, досить динамічно розвивалися протягом кінця XX століття і зумовлювалися виконанням положень «Дорожньої карти» та «особливого партнерства». По-третє, великим впливом чисельної української діаспори в Канаді, яка, за своєю кількістю є третьою, за присутністю українців у світі. Отже, перелічені фактори зумовлюють як наукову новизну історичного аспекту проблеми, що підлягає розгляду, так і її практичне значення з точки зору подальшого розвитку партнерських відносин та перспектив їх взаємовпливу на міжнародні та міждержавні стосунки України та Канади, населення названих держав.

Аналіз досліджень і публікацій попередників. При підготовці, узагальненні та аналізу матеріалів статті, автори спиралися на деякі наукові доробки попередників. Це, насамперед, статті 90-х років XX століття С.Аппатова, Є.Баран та М.Дойчик [1]. По-друге, публікації авторів, праці яких побачили світ на початку XXI століття [2]. Слід зазначити, що вивчені наукові праці попередників охоплюють в основному період розвитку взаємовідносин України з Канадою у різних аспектах до початку другого десятиліття XXI століття.

Метою статті постали визначення здобутків та перспектив розвитку сучасних українсько-канадських взаємин та співробітництва у найбільш значимих сферах.

Виклад основного матеріалу. Підтверджене у 2001 році «Особливе партнерство» та довгострокова «Дорожня карта», що прийнято у 2009 році, визначили основні напрямки українсько-канадських відносин на XXI століття. Вони базуються на основі

наступних пріоритетів: а) взаємо визнанні демократії, що має спиратися на верховенство права; б) політичний діалог між країнами з урахуванням співпраці з міжнародними організаціями, статuti яких визнаються ними; в) співробітництво у сфері безпеки у самому широкому спектрі; г) співпраця в оборонній сфері; д) різностороннє співробітництво в економічній, торгівельній та інвестиційній сферах; е) розвиток міжособистісних контактів у культурній, освітній, медичній та інших гуманітарних напрямках.

Важливим напрямком виступає у плані реалізації сутності та змісту означених документів партнерство у забезпеченні культурно-освітніх та інших гуманітарних прав сучасної української діаспори у Канаді. Остання налічує у своєму складі більш ніж 1,2 млн. українців. Зазначаємо, що канадський уряд на початку другого десятиліття ХХІ століття прийняв ряд рішень щодо зменшення перепон для працевлаштування українців, а також набуття ними відповідного правового та економічного статусу мешканця громадян; урядові кола більше уваги приділяють розвитку багатогранної системи українських громадських, культурних, наукових, дослідницьких установ та організацій. Серед останніх – Канадський інститут українських студій в м. Едмонтон, Українсько-Канадський дослідно-документаційний центр у м. Торонто, музеї, мистецькі українські студії тощо.

Стосовно партнерства у сфері охорони здоров'я з боку України розпочалася пропаганда здорового способу життя, особливо серед молоді. Відповідно до основних напрямків Канадської Агенції Міжнародного Розвитку (КАМР) у м. Києві впроваджуються ефективні зміни в системі охорони здоров'я (Проект «Молодь за здоров'я»)[3].

Пріоритетом проекту «Молодь за здоров'я» є: сприяння розвитку міжгалузевої моделі пропаганди здорового способу життя серед молоді; зосередження уваги молоді на профілактиці СНІДу, боротьбі з палінням, вживанням алкоголю та наркотиків.

Даний проект здійснюється у таких напрямках діяльності, як: взаємодія з Міністерством у справах сім'ї та молоді, Міністерством охорони здоров'я, інформаційним центром пропаганди здорового способу життя, Молодіжним ресурсним центром спільно з представниками ЮНІСЕФ, ВООЗ та молоддю на основі реалізації сертифікатних програм, тематичних пакетів та інтегрованого навчального плану з охорони здоров'я, тренінги при впровадженні цих заходів.

Разом із КАМР в проекті «Молодь за здоров'я» беруть участь відповідні урядові інституції та міські адміністрації Канади, центри пропаганди здорового способу життя, університети тощо.

Не можна не зазначити і той факт, що співробітництво у галузі медицини має розвиток не тільки на міжурядовому рівні, а й на рівні співпраці з окремими канадськими провінціями. Так, 9 лютого 2018 року Міністерством охорони здоров'я України

та Урядом провінції Онтаріо, Канада, підписали Меморандум про взаєморозуміння щодо співробітництва в сфері охорони здоров'я. Як зазначає в.о. міністра У. Супрун «...ми раді, що нам допомагає Канада, яка підставляла Україні плече у найважчі моменти». У свою чергу, оцінюючи значення Меморандуму, Е.Хоскінс (Міністр охорони здоров'я та довгострокової допомоги провінції Онтаріо), підкреслив: «... що ця угода зміцнює відносини між нашими країнами; ми розвиваємо партнерство, щоб обмінюватись інформацією про надання медичної допомоги, а також реалізувати спільні програми, які принесуть користь обома країнам» [4].

На новий рівень у другому десятилітті ХХІ століття вийшла тема партнерства у оборонній галузі. Слід зазначити, що ще у 2005 році між міністерствами оборони України та Канади в Києві були підведені перші підсумки підготовки в Канаді українських офіцерів у рамках Програми сприяння освіти військових (МТАР – Military Training Assistance Program). Було констатовано, що з 1996 р. за десять років у Канаді пройшли навчання більше 370 військовослужбовців на вищих командних посадах.

Загалом, до 2014 року, українсько-канадське партнерство в оборонній сфері значно відставало по своєму розвитку від інших сфер міждержавного і міжнародного співробітництва України та Канади. На нову щабель ці відносини піднялися після анексії Криму і агресії на сході України. Цим самим ми можемо констатувати наявність двох періодів у розвитку сучасного українсько-канадського партнерства в оборонній сфері. Перший – з 1991 – по початок 2014 р. Другий – з 2014 р. по теперішній час[5].

На другому етапі партнерство в досліджуваній сфері набуло нового якісного гатунку: серед головних його проявів можна виокремити наступне.

Перше, загалом визначився як безпосередньо важливий такий напрямок, що характеризується змістовно новою матеріально-військовою допомогою Збройним Силам України. Зокрема, у Парламенті Канади за ініціативою колишнього депутата федерального парламенту Ю.Шимко була зареєстрована Петиція про надання Україні летальної зброї для протистояння військовій агресії з боку Російської Федерації.

З початку військової агресії Росії проти України Канада розпочала виділення значних сум для придбання військово-технічного та захисного устаткування, навчання офіцерів та військово-медичних працівників, а влітку 2018 року ця допомога досягла 50 млн доларів щорічно на найближчі п'ять років.

У 2017 році Україна була визначена як держава, до якої дозволено експортувати певні види зброї. Характерний приклад – постачання в Україну високоточних снайперських гвинтівок.

Друге, була здійснена зміна характеру міждержавних та міжвідомчих правових документів. Як приклад, підписання в Оттаві на рівні очільників оборонних відомств в 2017 році нової угоди про

співробітництво на налагодження прямих контактів із представниками оборонної промисловості Канади.

Третє – характеризується тим, що на навчаннях військових в Україні у якості спостерігачів стали присутніми військово-посадові представники Канади та інших держав. Так, у поточному році на загальновійськовому полігоні оперативного командування «Північ» Сухопутних військ Збройних Сил України на Чернігівщині у числі спостерігачів були відмічені перші очільники тотожних структур – Жан-Марк Лангье з Канади та Крістофер Каволі зі США.

Четверте, подовжено на рік термін перебування і значно збільшено контингент військових інструкторів з Канади.

Перелічені та деякі інші прояви нових відносин у сферах, що є предметом вивчення та аналізу, наявно свідчать про якісно новий рівень міжнародного та міждержавного партнерства.

Висновки. Чітко відстежуються два періода у розвитку українсько-канадських відносин сучасності: перший, що пов'язаний з початком набуття Україною незалежності; другий розпочався у 2014 році, коли значно змінилася міжнародна ситуація. Міждержавні та міжнародні відносини України з Канадою набули нового гатунку. Особливо це стосується культурно-гуманітарної, медичної та військово-оборонної сфер. Перспективними сферами міждержавного та міжнародного рівня можуть бути, окрім розглянутих у статті: питання ролі української діаспори в Канаді у зв'язку з подіями 2014 року; загальні проблеми соціокультурних відносин тощо. Загалом, подальший розгляд проблеми, на думку авторів, потрібно провадити як монографічне вивчення повного комплексу відносин та партнерства України та Канади як на державному, так і на недержавному (між адміністративними складовими, міжособистісними тощо) рівнях.

Л і т е р а т у р а

1. Аппатов С. Океан – не перепона. Формування українсько-канадських відносин і роль у цьому української діаспори [Текст] / С. Аппатов, Н. Горбатюк // Політика і час. – 1998. – № 10. – С. 16-20; Баран Е. Канадське співробітництво з Україною. Зовнішня торгівля [Текст] / Е. Баран // Зовнішня торгівля. – 1999. – № 1-2. – С. 31-35; Дойчик М. Стосунки України та Канади в 1991-1996 рр.: патронат чи співробітництво [Текст] / М. Дойчик // Нова політика. – 1998. – № 4. – С. 9-13 тощо.
2. Конон Н.Є., Скребнева А.В. Українсько-канадські відносини: сучасний стан та перспективи розвитку // Грани. - № 2 (130) лютий 2016. – С. 27-32; Шимко Л. Нові відносини Канади з Україною: один крок уперед, два кроки – назад [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/svitovi-diskusiyi/novi-vidnosinyi-kanady-z-ukrayinoyu>; Белокос О. Україна – Канада: особливе партнерство у динамічному світі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrslowo.net/ukraine/ukraine-and-world/28725.html>.
3. Canada - Ukraine Relations [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.canadainternational.gc.ca/ukraine/bilateral_relations_bilaterales/index.aspx?lang=eng.

[ps://www.canadainternational.gc.ca/ukraine/bilateral_relations_bilaterales/index.aspx?lang=eng](http://www.canadainternational.gc.ca/ukraine/bilateral_relations_bilaterales/index.aspx?lang=eng).

4. Канада допоможе Україні покращити охорону здоров'я [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fin.org.ua/news/1279816/>
5. 1. Priorities for Canada-Ukraine Relations (Road Map) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.canadainternational.gc.ca/ukraine/bilateral_relations_bilaterales/canada_ukraine.aspx?lang=eng; Міністри оборони України та Канади обговорили стан та перспективи подальшої співпраці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://crimea-porta.gov.ua/kmu/control/uk/publish/printable_article?art_id=22629057](http://crimea-portal.gov.ua/kmu/control/uk/publish/printable_article?art_id=22629057); . Ukraine – Canada: the Materials of the First International Scholarly and Practical Congress on Canadian Studies (June 21–24, 2018, Lutsk, Ukraine). – Луцьк: Вежа-Друк, 2018. – С.15; Домовленість про оборонне співробітництво між Міністерством оборони України та Міністерством національної оборони Канади і Збройними Силами Канади // Офіційний вісник України. – К.; 2017 – № 36 – С. 343; Priorities for Canada-Ukraine Relations (Road Map) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.canadainternational.gc.ca/ukraine/bilateral_relations_bilaterales/canada_ukraine.aspx?lang=eng.

Reference

1. Appatov S. Okean – ne perepona. Formuvannya ukraino-kanadskykh vidnosyn i rol u tsumu ukrainsoi diaspori [Tekst] / S. Appatov, N. Horbatiuk // Polityka i chas. – 1998. – № 10. – S. 16-20; Baran E. Kanadske spivrobotnytstvo z Ukrainoiu. Zovnishnia torhivlia [Tekst] / E. Baran // Zovnishnia torhivlia. – 1999. – № 1-2. – S. 31-35; Doichyk M. Stosunky Ukrainy ta Kanady v 1991-1996 rr.: patronat chy spivrobotnytstvo [Tekst] / M. Doichyk // Nova polityka. – 1998. – № 4. – S. 9-13 toshcho.
2. Konon N.Ie., Skrebnieva A.V. Ukrainso-kanadski vidnosyny: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku // Hrani. - № 2 (130) liutyi 2016. – S. 27-32; Shymko L. Novi vidnosyny Kanady z Ukrainoiu: odyin krok upered, dva kroky – nazad [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://day.kyiv.ua/uk/article/svitovi-diskusiyi/novi-vidnosyny-kanady-z-ukrayinoyu>; Bielokos O. Ukraina – Kanada: osoblyve partnerstvo u dynamichnomu sviti [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrslowo.net/ukraine/ukraine-and-world/28725.html>.
3. Canada - Ukraine Relations [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.canadainternational.gc.ca/ukraine/bilateral_relations_bilaterales/index.aspx?lang=eng.
4. Kanada dopomozhe Ukraini pokrashchyty okhoronu zdorovia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.fin.org.ua/news/1279816/>
5. 1. Priorities for Canada-Ukraine Relations (Road Map) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.canadainternational.gc.ca/ukraine/bilateral_relations_bilaterales/canada_ukraine.aspx?lang=eng; Ministry oborony Ukrainy ta Kanady obhovoryly stan ta perspektyvy podalshoi spivpratsi [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://crimea-porta.gov.ua/kmu/control/uk/publish/printable_article?art_id=22629057; . Ukraine – Canada: the Materials of the First International Scholarly and Practical Congress on

Canadian Studies (June 21–24, 2018, Lutsk, Ukraine). – Lutsk: Vezha-Druk, 2018. – S.15; Domovlenist pro oboronne spivrobitnytstvo mizh Ministerstvom oborony Ukrainy ta Ministerstvom natsionalnoi oborony Kanady i Zbroinymy Sylamy Kanady // Ofitsiyni visnyk Ukrainy. – K.; 2017 – № 36 – С. 343; Priorities for Canada-Ukraine Relations (Road Map) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.canadainternational.gc.ca/ukraine/bilateral_relations_bilaterales/canada_ukraine.aspx?lang=eng.

Михайлюк В.В., Михайлюк В.П. Українсько-канадское сотрудничество: приоритеты XXI века.

В статье рассмотрена и проанализирована динамика украинско-канадского партнерства в культурно-гуманитарной, медицинской, военно-оборонной сферах межгосударственных и международных отношений Украины и Канады, которые были закреплены как «Особое партнерство» в 1994 году и подтверждены в 2001 году. Принятая в 2009 году долгосрочная «Дорожная карта» актуализировала их в начале XXI века, стала основой для заключения целого ряда взаимовыгодных договоренностей. Целью статьи являются рассмотрение достижений и перспектив развития современных украинско-канадских отношений и сотрудничества.

Ключевые слова: украинско-канадское партнерство; культурно-гуманитарная, медицинская, военно-оборонная сферы межгосударственных и международных отношений Украины и Канады; «Особое партнерство», «Дорожная карта»; перспективы украинско-канадских отношений и сотрудничества.

Mykhaylyuk V.V., Mykhaylyuk V.P. Ukrainian-Canadian cooperation: the priorities of the XXI century

The dynamics of the Ukrainian-Canadian partnership in the cultural-humanitarian, medical, military-defensive and some other spheres of intergovernmental and international relationships between Ukraine and Canada, which were consolidated as “Special partnership” in 1994 and were confirmed in 2001, have been examined and analysed in the article. The long-term “Roadmap”, which was adopted in 2009, updated them at the beginning of the XXIst century and became the basis to conclude series of mutually beneficial agreements. The aim of the article was to determine the achievements and prospects of the development of modern Ukrainian-Canadian relations and cooperation.

Key words: Ukrainian-Canadian partnership; cultural and humanitarian, medical, military-defense spheres of interstate and international relations of Ukraine and Canada; “Special partnership”, “Road map”; prospects of Ukrainian-Canadian relations and cooperation.

Михайлюк Владислав Віталійович, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та археології СНУ ім. В.Даля, м.Северодонецьк, Україна

Михайлюк Віталій Павлович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології СНУ ім. В.Даля, м.Северодонецьк, Україна

Рецензент: д.і.н., проф. **Довжук І.В.**

Стаття подана 19.11.2018.

УДК 34.347.001(091)

**ПРАВА ЖІНОК НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
ЗА МІСЦЕВИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ
(друга половина XIX століття)**

Пилипчук О.О.

**THE WOMEN'S RIGHTS ON UKRAINIAN LANDS
BY THE LOCAL LEGISLATION
(second half of the XIX century)**

Pylypchuk O.O.

Стаття присвячена проблемам прав людини у II половині XIX ст., зокрема правам жінок у Чернігівській і Полтавській губерніях в контексті розвитку даного регіону в період з XIV по XIX століття. Зокрема показано принципи формування української державності і права на землях Гетьманщини, а також висвітлено спроби кодифікації українського права в Російській імперії. Розкрито умови, за яких на вказаних землях у XIX ст. було збережено діючий інститут місцевого права.

Відображено розгляд місцевих законів стосовно цивільних прав жінок на території Гетьманщини у порівнянні із діючим загальноімперським законодавством на засіданнях Київського юридичного товариства.

Ключові слова: історія права, цивільні права жінок, історія Гетьманщини, Київське юридичне товариство, кодифікація українського права

Перша наукова дискусія на засіданнях Київського юридичного товариства була присвячена проблемам прав людини, а саме правам жінок у Чернігівській і Полтавській губерніях у другій половині XIX століття. Так, на засіданні Товариства від 23 січня 1877 р. вітчизняний юрист, спеціаліст з цивільного права Олександр Андрійович Квачевський виступив з доповіддю «Про громадянські права жінок за законами Чернігівської і Полтавської губерній». Основним питанням, яке розглядав референт, було те, що права жінок за Литовським статутом були, на його думку, кращими, ніж за Зводом законів Російської імперії. Ця доповідь викликала гарячу полеміку і тривала на засіданнях Товариства майже півроку. Як написав у своєму щоденнику О.Ф. Кістяківський: «Потім читав Квачевський про права жінок за малоросійськими законами 10 тому. Читання було цікаве... Без сумніву, дебати будуть жваві і тривалі. В них візьме участь Незабитовський» [1, С. 318].

Перше питання, яке спадає на думку при знайомстві з даною проблематикою – чому вона досліджувалась саме в межах Чернігівської і Полтавської губерній? Відповідь полягає в історії розвитку цих територій, їх соціальному статусі і правовому регулюванні у другій половині XIX століття.

Як відомо, у середині XIV ст., внаслідок польсько-литовських воєн за Галицько-Волинську землю, було створено Литовсько-Руську державу і частина сучасних українських земель увійшла до її складу. Литовський цар Ольгерд відвоював спочатку в Золотій Орді Чернігівщину, Київщину, Поділля, а потім і всі землі Правобережної і Лівобережної України, які добровільно переходили під владу Литви бажаючи позбавитись влади татар. Українські землі в складі Литви отримали автономію, суспільний лад і правова система їх не змінилась, діловодство і судочинство велось староруською мовою. Віра була православна, основне джерело права – «Руська правда». Литовсько-Руська держава на 9/10 складалася з українців і білорусів, соціокультурний і правовий устрій яких значно підняв рівень Литви. Князь Ольгерд був литовцем по батькові, українцем по матері, був одружений на українці, і став «*вождем українських народних мас у боротьбі із іноземними загарбниками*» [2, С. 70].

Згодом Литовсько-Руська держава стала відчувати тиск як з боку Польщі, так і з боку Московського князівства, яке активно зростало у свій силі, адже українські землі приваблювали завжди і всіх. Польща прагнула отримати владу над Литовським князівством більш хитрими методами, прикладом цього стала Кревська унія – шлюб польської королеви Ядвіги та литовського князя Ягайла. Натомість російська влада була більш радикальною і вже наприкінці XV ст. російський князь Іван III проголосив основну зовнішньо-політичну ідеологію країни,

яка полягала в об'єднанні усіх земель, що входили до Київської Русі, в одній державі під керівництвом Москви. *«Поширеного значення набула теорія трьох Римів: перший Рим упав, другий Рим – Константинополь – теж упав, третій Рим – Москва – «стоятиме вічно». Активно поширювалася ідея, що Москва – спадкоємиця Києва, а московські князі – нащадки Мономаха. Цю теорію в Московському князівстві поширювали всіма заходами, нехтуючи фактами, що Юрій Довгорукий – молодший син Мономаха – мусив поступатись правами його старшому братові Мстиславі I – київському князю та його нащадкам. Забуваючи про існування Галицько-Волинської держави, коронацію Данила, московські політики твердили про спадкові права московських князів, про шапку Мономаха, яка нібито доводить їхні спадкові права на Візантію і на Київ. Цей мотив – ідеологічне оформлення політики Москви, червоною ниткою проходить через усі події XV – XVIII ст., коли виправдовується загарбання українських земель при розподілах Польщі»* [Там само, С. 72–73].

Нова соціально-політична сила Литовсько-Руської держави, суспільна верства населення – шляхта, яка утворилась на початку XVI ст., як литовська так і частково українська, прагнули до об'єднання саме з Польщею. Тому, у 1569 р. внаслідок Люблінської унії було утворено Річ Посполиту, що мало негативні наслідки для українського народу. Зокрема, українські землі втратили залишки своєї автономії, польська шляхта закріпачувала українське селянство і намагалась насадити католицьку віру.

Території Чернігівської і Полтавської губерній – Лівобережжя, входили і до Литовсько-Руської держави і до Речі Посполитої. За Литовсько-Руської держави були мало заселеними. Після утворення Речі Посполитої їх разом із іншими українськими землями стали роздавати магнатам і шляхті. Чернігівщина і Полтавщина були дуже придатними для землеробства і красивими регіонами. Тому, з метою оброблення земель, шляхта заохочувала туди переселенців тим, що на певний строк (20–40 років) позбавляла селян платити податки і відробляти панщину.

За часів Литовсько-Руської держави, на початку XV ст. виникло українське козацтво. На необхідних територіях, які називались «Диким полем», на півдні від Білої Церкви, створилась громада озброєних людей, які втікали із своїх земель незадоволені існуючим ладом у державі. Було створено своєрідний козацький устрій. Згодом, коли на ці землі прийшла польсько-литовська шляхта, козаки були змушені втікати далі до Дніпра, за пороги, де на початку XVI ст. і було створено славетну Запорізьку Січ. Саме козаки змогли зберегти вікові традиції українського народу і передати їх наступним поколінням.

Наприкінці XVI ст. розпочались козацько-селянські повстання проти шляхетської влади, а незабаром, у 20-х рр. XVII ст. – розгортання визвольного руху на українських землях, який згодом переріс у національно-визвольну війну, яка, закінчилась

створенням Української Гетьманської держави на недовгий період (1649–1654). Наприклад, Зборівський договір 1649 р., згідно якого самоврядність українських козаків була легалізована в межах Речі Посполитої; Березневі статті 1654 р. – угода між московським урядом і українською козацькою старшиною, яка регламентувала політичне, правове, економічне і військове становище України після Переяславської ради. На жаль, Богдан Хмельницький так і не зміг втілити в життя свою мрію і створити потужну державу – незалежну Україну на європейській і світовій арені. Московське царство в 1667 р. уклало Андрусівське перемир'я – сепаратний договір із Річчю Посполитою про припинення московсько-польської війни 1654–1667 рр., а потім, на його основі, у 1686 р. – Вічний мир про розділ Гетьманщини. Так уся Правобережна Україна відійшла до Речі Посполитої, а Лівобережна і Київ до Московського царства, яке за Київ, доречі, заплатило 200 тисяч золотих монет. Згодом, у другій половині XVIII ст. було ліквідовано гетьманство (1764), зруйновано Запорізьку Січ (1775) і остаточно закріпачено українське селянство (1783). Західні території російської країни, зокрема Чернігівська і Полтавська губернії стали етнічним регіоном під назвою «Малоросія», а в історії України вони носять назву «Гетьманщина» [3].

Створення Української Гетьманської держави мало свої наслідки. На українські землі Чернігівської і Полтавської губерній, які належали полякам, прийшли козаки. І все змінилось. *«З переворотом Хмельницького у внутрішньому житті Лівобережної Малоросії починається нова ера. Усі попередні порядки було «скасовано» козацькою шаблею... Верховне право на землю належало війську. Гетьман, як вищий правитель цього війська і країни, широко користувався цим правом і щедрою рукою здійснював роздачу земель, як «на ранг» старшин, так і за старі заслуги... Таким чином маса земель опинилась в руках старшини і урядовців... Новонароджена земельна аристократія, користуючись владою і іншими засобами, встигла захопити в свої руки земельний капітал. Наступним її кроком було оволодіти і працею. Контигент слобожан був для цього найбільш зручним, і колонізатори не забарилися скористуватись ним для своєї особистої вигоди, яка процвітала на шкоду вигоді нижчих верств населення. Так, з одного боку, заселявся край, а з іншого зростала і багатила місцева старшина – майбутнє малоросійське дворянство»*[4, С. 458–459, 468]. Феодалізм мав свої правила. А незалежність, на той час, розглядалась не як рівність усіх верств населення перед законом, а як свобода від влади іноземних держав.

Джерелами права у Литовсько-Руській державі були «Руська правда» – збірка правових норм Київської Русі, яка з'явилась приблизно у 1016 р. і зберігала свою дію в різних регіонах аж до XVI ст., магдебурзьке право, Судебник Казимира IV 1468 р., українське звичаєве право. Окремо з'явилося таке поняття як «козацьке право», яке складалось із укра-

їнських правових звичаїв і пізніше було закріплено у Запорізькій Січі як офіційне джерело права.

У другій половині XVI ст. було видано I Литовський статут, який став першою в Європі офіційною кодифікацією усіх галузей права, як публічного так і приватного: державного, адміністративного, цивільного, кримінального, процесуального, сімейного та інших. У 1566 р. було видано II (Волинський) Литовський статут, який став юридичним оформленням панівної ролі шляхти в державі і подальшого обмеження прав селянства. III Литовський статут 1588 р. повністю завершив процес закріпачення українських селян.

Усі Литовські статути було написано староруською мовою. В них було розвинуто інститути приватної власності, зобов'язального, спадкового, сімейного права, кримінальних злочинів. Основним джерелом права для Статутів стала «Руська правда». Усі вони містили норми конституційного права, тобто в них були визначені права і обов'язки громадян, що визначало Литовсько-Руську державу і Річ Посполиту як правові держави. Це було пов'язано з тим, що на формування державної системи Речі Посполитої мали великий вплив «Артикули Генріха Валуа» 1573 р., згідно яких ця держава за формою державного правління визнавалась т.зв. дворянською республікою на чолі з королем, на сьогодні це республіканська монархія – т.зв. «мікс» між двома основними формами державного правління: монархією і республікою, прикладом якої сьогодні є ОАЕ, Малайзія. Це була виборча посада, і усі важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики король обов'язково вирішував разом із сенатом. А в Запорізькій Січі сформувалась виборча демократична система, яка розвивала державно-національні традиції українського народу. Звичайно, для простих селян Литовський статут не був демократичним кодексом в сучасному розумінні. Потрібно не забувати, що описані часи були періодом феодалізму, а прошарок невільних, закріпачених людей, для тогочасної Європи, на жаль, був нормою. Але існувала ще й шляхта, в тому числі українська, цивільні права якої в даному документі добре захищались.

Таким чином, протягом багатьох століть на Гетьманщині, яка справедливо називається «колискою української державності», було сформовано правову систему українського народу, який розвивався і формувал свою державність на принципах демократії, як зверху – в рамках державного правління Речі Посполитої із закріпленням у законах (наскільки це було можливо для європейського суспільства XVI–XVII ст.), так і знизу – на Запорізькій Січі, яка регулювала свою діяльність офіційним «козацьким» (українським звичаєвим) правом, на відміну від Росії, яка свою державність будувала за прикладом татарських ханів з їх абсолютною монархією.

Тому, після того, як частина України увійшла до складу Московського царства, яке не мало своєї нормативно-правової бази європейського типу, джерел позитивного права і користувалось Соборним

укладенням царя Олексія Михайловича 1649 р., що вже давно застаріло, вже в часи Російської імперії, в середині XVIII ст. почались спроби кодифікації малоросійського права, матеріали яких згодом було використано в роботі над Зводом законів Російської імперії, який вступив у дію аж у 1833 році. Українська правова система, яка базувалась на Литовських статутах, Магдебурзькому праві¹, Саксонському зерцалі² і українському звичаєвому праві була набагато більш розвинутою для того часу, ніж російська.

Першою спробою кодифікації місцевого українського права став український правовий кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743), далі «Звід місцевих законів губерній і областей, приєднаних від Польщі» (1804–08), «Зібрання цивільних законів, діючих в Малоросії» («Зібрання малоросійських прав») (1807), які готувались для українських земель, що увійшли до складу Російської імперії після третього поділу Речі Посполитої у 1795 році. Зокрема останній стосувався норм права, які діяли у Чернігівській і Полтавській губерніях на початку XIX століття. Усі ці українські правові кодекси укладались з метою систематизації місцевого українського права, але так і не були офіційно введені в дію. Наприкінці XVIII ст. розпочався процес кодифікації загальноімперського права, який закінчився введенням в дію «Зводу законів Російської імперії» у 1833 році. Далі було здійснено ще одну спробу кодифікації українського права, але вже з метою приведення норм українського права у відповідність до загальноімперського законодавства. Так з'явився «Звід місцевих законів західних губерній Російської імперії» (1837), який також не було введено в дію через те, що у 1840–41 рр. наказом імператора Миколи I на всій території Російської імперії було введено загальноімперське законодавство. А коли, у 1842 р., готувалось друге видання «Зводу законів Російської імперії», в його X том було внесено 53 статті із «Зводу місцевих законів західних губерній», які регулювали сімейні та спадкові правовідносини в Чернігівській і Полтавській губерніях аж до 1917 р. і відрізнялись вищим рівнем юридичної техніки. Існує думка, що зроблено це було через особливу українську ментальність і те, що на цих територіях проживало багато колишніх козаків. Таким чином, на українських землях зберігся діючий інститут місцевого права [5, С.8].

Київське юридичне товариство головною метою своєї діяльності бачило розвиток вітчизняного права, як було написано в його Статуті. Його наукові доповіді, переважно, стосувались питань українського права. Звичайно, в часи такої сильної реакції

¹ *Магдебурзьке право* – поширена система місцевого самоврядування в Центральній Європі у часи Середньовіччя.

² *Саксонське зерцало* – німецький середньовічний збірник правових норм. Укладений близько 1230 року. Зерцало створило спільну німецьку юридичну мову для усіх німецькомовних регіонів імперії. У деяких регіонах Німеччини «Саксонське зерцало» продовжувало діяти до 1 січня 1900 р. – часу введення в дію Німецького цивільного уложення.

на все українське з боку Російської імперії вчені не завжди мали можливості відкрито говорити про здобутки української науки і права, тому відомі поняття зазвичай називались іншими іменами: Україна – Малоросією, українське право – західно-руським правом, відома історична школа якого була створена саме в Київському університеті членами Київського юридичного товариства (М.Ф. Володимирським-Будановим, М.Д. Іванішевим, Ф.І. Леонтовичем) з метою вивчення історії українського права.

Тому, незважаючи на усі складнощі соціально-політичного режиму Російської імперії для українського народу, українські вчені робили усе можливе для того, щоб не втратити зв'язок із своєю національною свідомістю. І зовсім не дивно, що перша наукова доповідь у Товаристві була присвячена саме правам людини на українських землях Чернігівщини і Полтавщини.

Таким чином, вищезазначена доповідь О.А. Квачевського «Про цивільні права жінок за законами Чернігівської і Полтавської губерній» була присвячена розгляду місцевих законів з даного питання у цих регіонах і порівнянню їх із діючим загальнодержавним законодавством. Ці місцеві закони визначали права української доньки, дружини, вдови і матері – саме у такій послідовності.

Це було досить важливе питання, адже нерідко норми місцевого права суттєво відрізнялись від норм права загальнодержавного. У доповіді вчений піднімав питання, наскільки ці місцеві закони були важливими для українського народу у складі Російської імперії, і чи потрібно було їх залишати в рамках діючого законодавства? Зокрема, він зазначав, що Литовський статут – це «цільний кодекс, який був прийнятий стрункністю системи і зв'язком начал, і вже тільки по одному цьому представляв, у порівнянні із Зводом законів, великі переваги єдності і повноти. Окремі положення Статуту були розкидані по Зводу і доповнювали значні прогалини останнього і, таким чином, являлись допоміжним джерелом загальнодержавного права. Звід не взяв всього того багатства, яке пропонував йому Статут, а обмежився окремими нормами» [6, С.3–4]. Таким чином, референт висловлював думку, що діючі на деяких територіях сучасної України закони Литовського статуту були досить корисними і, можна сказати, необхідними, адже його норми були прийнятні більш прогресивними для суспільства положеннями.

Зокрема, він підкреслював, що цивільні права жінок, на той час, представляли великий інтерес для суспільства, адже вони впливали на стан жінки, сімейний і суспільний побут, і що українські закони сприяли розвитку прав жінок, забезпеченню їх стану, натомість Звід законів страждав, у цьому питанні, багатьма недоліками.

Наприклад, за українськими законами жінка мала право вступити в шлюб без дозволу батьків або опікунів за рішенням суду, натомість як за російським батьки і опікуни мали повну владу над дівчиною у даному питанні, що нерідко закінчувалось пе-

реходом меж і батьківським свавіллям у вирішення долі дівчини. Українські дівчата, після досягнення ними 17-річного віку, отримували свій спадок в розпорядження, а російські – ні.

Крім того, у Зводі законів була норма, яка вказувала, що за одруження проти батьківської влади, винні, за поданням жалоби від батьків, піддавались покаранню за викрадення незаміжньої жінки, здійснене із погодження самої викраденої (ув'язнення від 4 до 8 місяців), а також позбавлялися права спадкування по закону за тим з батьків, хто подав жалобу. Також, за українськими законами, придане дівчині, яке було власністю дружини, потрапляло у спільне володіння і користування обох з подружжя, що повністю відповідало ідеям шлюбу, натомість як за російським законом придане залишалось власністю дружини [Там само].

Але далеко не всі члени КЮТ розділяли прогресивні погляди О.А. Квачевського. Зокрема, В.А. Незабитковський висловив думку, що якщо поруч із загальним законодавством діє відмінний місцевий закон, то це говорить тільки про недосконалість системи. І подальше існування і практичний розвиток місцевого закону може бути виправдано лише тільки особливими спеціальними підставами, якими історичне походження і старожитність місцевого закону бути аж ніяк не може, а тільки «своєрідність спільножитних відносин місцевості або чудова внутрішня доброта начал місцевого закону у порівнянні з початками закону загального» [7]. А стосовно даного питання про права жінок зазначав, що вказані місцеві норми були залишком старовини, який свій час вже віджив. І було б бажано, щоб ці норми поступилися місцем нормам загального закону не стільки в інтересах єдності законодавства в державі, скільки тому, що в положеннях загального закону лежать поняття більш досконалі і більш справедливі.

Він вважав, що загальноросійські закони аж ніяк не ставили на меті довільне ускладнення правоздатності дівчини, а просто оберігали незрілу особистість від згубних захоплень.

Думка В.А. Незабитковського була різко зустрінуто іншими членами Товариства. Так, О.Ф. Кистяківський висловив думку, що не можна в рамках однієї великої держави об'єднати єдиним законом усі народності, які знаходяться на різних щаблях розвитку.

Зокрема, він зазначав, що таке об'єднання може мати місце в тому випадку, коли воно здійснюється заради якоїсь великої мети, яка може поглинути дві, три і більше різноманітностей, маючих історичні відмінності і недоліки. Наприклад, таким став Цивільний кодекс Наполеона, який заради єдиних загальних начал знищив усе різноманітне законодавство в провінціях Франції. «Складіть загальний кодекс, заснований з одного боку на глибокому вивченні юридичного побуту нашої Батьківщини, а з іншого на здобутих наукою даних, – такий кодекс буде мати право скасувати уламки Литовського

статуту, відомих під назвою законів Полтавської і Чернігівської губерній» – говорив Олександр Федорович [Там само, С.10]. Крім того, він наголошував на тому, що діюча норма в загальному законодавстві була дуже вигідною для опікунів. Адже розмежування, у даному питанні, між повнолітніми і неповнолітніми дівчатами не існувало, тобто заборона вступати в шлюб без дозволу батьків не обмежувалась повноліттям, тому для опікунів було вигідно якомога довше не видавати дівчину заміж.

Олександр Федорович був досить обурений даною полемікою. Вважав її майже безглуздою. У своєму щоденнику 6 лютого 1877 р. він зробив такий запис: «Ранок витратив на перегляд Литовського статуту, щоб приготуватись до заперечень в Юридичному товаристві... На засіданні Юридичного товариства продовжував своє читання про закони Чернігівської і Полтавської губерній Квачевський... Проти його положень виступив Незабитковський... Потім говорив я. Перш за все вказав на важливість питання про об'єднання законів, на те, що це питання було предметом суперечки на Першому з'їзді російських юристів. Вирішувати це питання в тому абсолютному сенсі і так принципово, як пропонує Незабитковський, неможливо. Можливо, що єдність законодавства є бажаною, але з цією єдністю можна впасти у велику безглуздість... Закони не можна видавати із забуттям того ступеня розвитку цивілізації, на якому знаходиться те населення, для якого вони пишуться. І якщо існує непереможна історична різниця між одним населенням і іншим в одній державі, то об'єднання може супроводжуватись великими насиллями і несправедливостями» [1, С.338–339]

Крім того, О.Ф. Кістяківський наголошував на тій ідеалізації батьківської влади, яка згідно Зводу законів ґрунтувалась на одному лише пієтеті. Останньому, на думку вченого, саме в законі, було надано занадто багато значення, адже існували ще й звичайні громадянські права. І з точки зору прогресивного цивільного законодавства норми українського законодавства були досконалішими, зазначав Олександр Федорович.

Стосовно жіночої опіки, Литовський статут ставився до неї недовірливо. Згідно нього, мати могла бути опікуном дітей тільки згідно заповіту свого чоловіка – батька дітей. У Зводі законів працювала інша норма, згідно якої опікуном ставав той, хто пережив померлого з подружжя. Але якщо таким ставала жінка, Звід призначав їй соопікунів. О.А. Квачевський підкреслював, що поряд із об'єктивними недоліками соопікунства, Звід ще й надав матері довічне володіння майном малолітніх дітей, що аж ніяк не могло бути прогресивною нормою.

Окрему увагу Олександр Андрійович звернув на інститут приданого за українськими і російськими законами. На його думку Литовський статут представляв собою закінчену форму постанов про придане, проникнуту цілісністю ідеї, але при частковому перенесенні цих норм до Зводу вони втрати-

ли свою ясність і закінченість, через що їх важко стало застосовувати на практиці.

Зокрема, він зазначав, що українські закони про придане мали велику перевагу перед загальними законами. Тому що вони мали на меті сформувати найкращі умови для стосунків подружжя стосовно майна і забезпечити жінку як під час шлюбу, так і після нього. За загальним законом, чоловік не мав ніякого права на придане дружини, за місцевим – чоловік мав право користуватись майном дружини нарівні з нею, залишаючи за нею право власності. Тому й чоловік і відповідав перед законом за розтрату її майна. При цьому дружина не мала права відчувувати придане без дозволу чоловіка і вступала у повноцінне право власності тільки після припинення шлюбу [8].

Стосовно спадкування О.А.Квачевський зазначав, що українські і російські закони дуже відрізнялись один від одного. Зокрема він вважав, що останні значно програють, тому що вони носили на собі відбиток глибокої старовини, коли процес наслідування відбувався під впливом родових понять. Право жінок поглиналось інтересами роду, тому жінка, за нормами Зводу законів, або зовсім не спадкувала батьківського майна, або спадкувала досить незначну його частку. Цим дуже користувалась судова практика.

Литовський статут, хоч і підкорив процес спадкування жінок певним родовим поняттям, але уникнув крайнощів і зробив велику поступку на користь жінок, зрівнюючи їх в правах із чоловіками у більшості випадків. Тому, в даному питанні, українські закони мали велику перевагу перед загальнодержавними російськими законами.

Стосовно права спадкування подружжя, за обома законодавствами подружжя не спадкувало майно один за одним. Різниця була лише в тому, що за місцевим законом вдова отримувала певну частку спадку (1/3 майна чоловіка) тільки у довічне володіння, а за загальним зовсім нічого. Тільки у випадку, коли майно було нажите спільними зусиллями, подружжя спадкувало один за одним.

Таким чином, Олександр Андрійович зробив висновок, що українське законодавство стосовно прав жінок було більш досконалою і цілісною системою, і що запозичення норм права з цієї старовинної законодавчої пам'ятки, з метою вдосконалення вітчизняного законодавства, є набагато кращим варіантом, ніж запозичення із законодавства іноземних держав [9].

Проти того, щоб користуватись й надалі нормами Литовського статуту і Чернігівській і Полтавській губерніях був також і В.Р. Коломойцев. У засіданні КЮТ від 7 квітня 1877 р. він зробив велику доповідь із детальним розбором норм обидвох законів і був абсолютно переконаний, що права жінок за Зводом законів були набагато кращі, ніж за Литовським статутом. Що за місцевими законами жінка ніколи не була повноправною і ніколи не користувалась такими цивільними правами, як за законами

загальноімперськими. Що вона завжди мала обмеження і за своїм статусом завжди була нижча за чоловіка.

Детально ознайомившись із доказами вченого ми дійшли висновку, що його переконання не були обґрунтованими, адже він трактував закон переважно широко застосовуючи аналогію закону або на своїх власних домислах, а не писаних встановлених істинах [10].

На критику своїх опонентів О.А. Квачевський зауважив, що Звід законів не був абсолютно новоствореним документом з принципово новими нормами права. Частина норм, зокрема з сімейного права, вільно перекочували у Звід ще з Укладення царя Олексія Михайловича 1649 року. Але ж в 1767 р. в «Наказі» Катерини II було визначено, що ці норми вже стали невідповідними до реалій сучасного життя, зазначав вчений. І ці невідповідності не були виправлені. А Литовський статут позбавився від подібних невідповідностей ще у 16 столітті [11].

Ця дискусія тривала півроку майже на кожному засіданні і стала гарним прикладом вирішення правових питань на території українських земель. Із усього видно, наскільки ще була недосконалою правова система, тому закон можна було трактувати по різному. Нерідко зустрічаються переконання опонентів, збудовані на лексичному оберті «якщо – то», що у сучасному праві розглядаються як домисли, а не доведені факти. Але, разом з цим, дуже добре видно у даній дискусії протистояння двох правових систем XIX ст. – української і російської, представників двох соціально-правових культур на одній етнічній території. Така ситуація склалась через те, що у першій половині XIX ст. українське дворянство розділилось на тих, хто був прихильником місцевих українських законів і тих, хто полюбляв законодавство загальнодержавне російське [4, С.8].

І якою б сильною не була агресія російської держави стосовно всього українського в XIX ст., українським вченим вдалося зберегти вітчизняні правові традиції для нащадків, здійснити свій внесок у розвиток української національної свідомості, що дало можливість, як тільки трапилась нагода, у 1917 р., одразу після жовтневого більшовицького перевороту, почати формування власної української незалежної держави. І хоча ця спроба для України була теж невдалою, без роботи таких українських державних діячів, вчених, працівників культури і мистецтва – патріотів українського народу, вона була б взагалі неможливою. Адже вони тримали у своїх руках зв'язок між минулим і майбутнім українського народу в такі непрості для нашої нації часи. І ми дуже пишаємося тим, що серед них є українські вчені – члени Київського юридичного товариства.

Пізніше, в далекому майбутньому, наша країна, вже в якості УРСР брала участь у створенні Організації Об'єднаних Націй, а у 1948 р. була однією із країн, що підписували Декларацію про права людини, 70-річчя якої ми будемо відзначати у грудні 2018 року. І тільки у 1991 р., як відомо, Україна проголо-

сила Акт про незалежність і стала самостійною одиницею в політичному, економічному і правовому полі.

Л і т е р а т у р а

1. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1879). К.: Наукова думка, 1994. Т.1. 646 с.
2. Музиченко П. Історія держави і права України. К.: Знання, 2007. 471 с.
3. Маркевич М. Історія Малоросії. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 664 с.
4. Радакова Е. Гетьман Даниил Апостол в роли колонизатора. *Киевская старина*, 1891. № 6.
5. Коросташов О.М. Особливості правового регулювання цивільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях (перша половина XIX ст.). Автореф. дис. канд. юр. наук. К., 2001. 16 с.
6. Протокол №2 засідання Киевского юридического общества 23 января 1877 г. Научная хроника. *Университетские известия*. 1877. №2. С. 2–6.
7. Протокол засідання №3 Киевского юридического общества 6 февраля 1877 г. Научная хроника. *Университетские известия*. 1877. №3. С. 7–14.
8. Протокол засідання №4 Киевского юридического общества 20 февраля 1877 г. Научная хроника. *Университетские известия*. 1877. №3. С. 14–16.
9. Протокол засідання №5 Киевского юридического общества 6 марта 1877 г. Научная хроника. *Университетские известия*. 1877. №5. С. 17–20.
10. Протокол засідання №7 Киевского юридического общества 7 апреля 1877 г. Научная хроника. *Университетские известия*. 1877. №5. С. 29–49.
11. Протокол засідання №8 Киевского юридического общества 22 апреля 1877 г. Научная хроника. *Университетские известия*. 1877. №6. С. 63–68.

References

1. Kistiakivskiy O.F. Shchodennyk (1874–1879). K.: Naukova dumka, 1994. T.1. 646 s.
2. Muzychenko P. Istorii derzhavy i prava Ukrainy. K.: Znannia, 2007. 471 s.
3. Markevych M. Istorii Malorosii. K.: Vydavnychiy dim «In Yure», 2003. 664 s.
4. Radakova E. Getman Daniil Apostol v roli kolonizatora. *Kievskaya starina*, 1891. # 6.
5. Korostashov O.M. Osoblyvosti pravovoho rehulivannia tsyvilnykh vidnosyn u Poltavskii i Chernihivskii huberniiakh (persha polovyna KhKh st.). Aref. dys. kand. yur. nauk. K., 2001. 16 s.
6. Protokol #2 zasedaniya Kievskogo yuridicheskogo obschestva 23 yanvarya 1877 g. Nauchnaya hronika. *Universitetskie izvestiya*. 1877. #2. S. 2–6.
7. Protokol zasedaniya #3 Kievskogo yuridicheskogo obschestva 6 fevralya 1877 g. Nauchnaya hronika. *Universitetskie izvestiya*. 1877. #3. S. 7–14.
8. Protokol zasedaniya #4 Kievskogo yuridicheskogo obschestva 20 fevralya 1877 g. Nauchnaya hronika. *Universitetskie izvestiya*. 1877. #3. S. 14–16.
9. Protokol zasedaniya #5 Kievskogo yuridicheskogo obschestva 6 marta 1877 g. Nauchnaya hronika. *Universitetskie izvestiya*. 1877. #5. S. 17–20.
10. Protokol zasedaniya #7 Kievskogo yuridicheskogo obschestva 7 aprelya 1877 g. Nauchnaya hronika. *Universitetskie izvestiya*. 1877. #5. S. 29–49.

11. Protokol zasedaniya #8 Kievskogo yuridicheskogo obschestva 22 aprelya 1877 g. Nauchnaya hronika. Universitetskie izvestiya. 1877. #6. S. 63–68.

Пилипчук О.О. Права женщин на украинской земле по местному законодательству (вторая половина XIX века)

Статья посвящена проблемам прав человека во второй половине XIX в., в частности правам женщин в Черниговской и Полтавской губерниях в контексте развития данного региона в период с XIV по XIX века. В частности показано принципы формирования украинской государственности и права на землях Гетманщины, а также освещены попытки кодификации украинского права в Российской империи. Раскрыты условия, при которых на указанных землях в XIX в. было сохранено действующий институт местного права.

Отражено рассмотрение местных законов о гражданских правах женщин на территории Гетманщины по сравнению с действующим общеимперским законодательством на заседаниях Киевского юридического общества.

Ключевые слова: история права, гражданские права женщин, история Гетманщины, Киевское юридическое общество, кодификация украинского права

Pylypchuk O.O. The women's rights on ukrainian lands by the local legislation (second half of the XIX century)

The article is devoted to the problems of human rights in the second half of the nineteenth century, in particular the rights of women in the Chernihiv and Poltava provinces in the context of the development of this region from the fourteenth to the nineteenth centuries. The article is devoted to the problems of human rights in the second half of the nineteenth century, in particular the rights of women in the Chernihiv and Poltava provinces in the context of the development of this region from the fourteenth to the nineteenth centuries. In particular, the principles of formation of Ukrainian statehood and rights on the lands of the Hetmanate are shown, and also shown attempts to codify Ukrainian law in the Russian Empire. The conditions under which the specified lands in the nineteenth century An effective institute of local law was discovered. The review of local laws on women's civil rights in the territory of the Hetmanate is reviewed in comparison with the current general-imperial legislation at the meetings of the Kyiv Law Society.

Key words: history of law, civil rights of women, history of the Hetmanate, Kyiv Law Society, codification of Ukrainian law

Пилипчук О.О. – к.і.н., старший викладач кафедри філософії та історії науки і техніки Державного університету інфраструктури і технологій МОН України
E-mail: oksanapilipchuk78@gmail.com

Рецензент: д.і.н., проф. **Михайлюк В.П.**

Статтю подано 29.09.2019.

УДК 286:061.3(421)"1905"J(091)

ДО ІСТОРІЇ ПЕРШОГО СВІТОВОГО КОНГРЕСУ БАПТИСТІВ У ЛОНДОНІ У 1905 Р.

Сапицька О.М., Фоменко В.С.

TO THE HISTORY OF THE FIRST WORLD BAPTIST CONGRESS IN LONDON IN 1905

Sapytska O.M., Fomenko V.S.

У статті висвітлені певні соціально-економічні та зовнішньо- й внутрішньополітичні умови, що вплинули на організацію та проведення Першого Всесвітнього конгресу 1905 р. у Лондоні у історичному ракурсі. Висвітлена роль Конгресу у створенні Всесвітнього баптистського альянсу та його подальшій діяльності.

Ключові слова: баптисти, Реформація, Перший Всесвітній конгрес баптистів, Світовий Альянс баптистів.

Вступ.

Історія християн-баптистів, навколо яких обертуються безліч різноманітних міфів та взагалі недостовірної інформації, а також загальне їх положення в суспільстві ось уже довгий час бентежить розуми людей. Але так було не завжди, точніше сказати, не всюди. Захід та Схід, як дві полярні системи, дуже різко відрізняються одна від одної. Тому те, що є нормою для людей Сходу, не завжди вписується в рамки Західного суспільства. Відношення до релігії теж певним образом залежить до спрямування країни на той чи інший політико-суспільний шлях.

Баптистська конфесія займає одне з провідних місць у протестантському віросповіданні, як за численністю, так і за географічним розмежуванням. Баптистські церкви на даному етапі знаходяться майже в кожній країні світу та охоплюють географію з далекої Японії до островів Тихого океану. Тому об'єднання всіх баптистів світу на початку ХХ ст. було неминучим позитивним наслідком їх вікової історії.

Постановка проблеми. З огляду на те, що Перший Всесвітній конгрес баптистів у Лондоні 1905 р. (надалі – Конгрес) не був спонтанним рішенням певної спілки людей, бо його корені глибоко занурені в історію розвитку Реформаційного руху у Європі початку ХVI ст., баптистські церкви вже на період початку ХХ ст. стояли на порозі утворення свого власного світового альянсу, до

чого прийшли саме представники західного баптистського крила. Тож цікавими є питання, чому саме цей період став відправною точкою для утворення Союзу баптистів на світовому рівні, за яким принципом було обрано місто проведення Конгресу та представники яких країн займали переважну більшість загального складу Світового альянсу баптистів? Ці питання на перший погляд можуть показатися дуже простими та легко пояснювальними, але у їх суті закладені майже чотириста років баптистської історії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Одразу слід зазначити, що відчувається значний брак спеціалізованої історіографії досліджуваного питання. У вітчизняному просторі взагалі відсутні вузькоспеціалізовані історичні дослідження означеного питання. Проте загальна історіографія по вказаній тематиці прихована в контексті дослідження історії християнства, котра висвітлена з багатьох аспектів досить об'ємно та якісно. Що ж стосується окремого питання проведення самого Конгресу, тут базову роль займають рукописні протоколи, листи, проповіді, видання тощо, тобто загалом - джерела.

Доповіді на Конгресі здебільшого промовлялися англійською, що було певною проблемою для інших національностей, представники яких не розуміли та не розмовляли англійською, тому для більш об'єктивного висвітлення заявленої тематики ми звернулися саме до англомовних джерел та історіографії. Проте, варто відзначити, на Конгресі були присутні перекладачі різних мов, що стало надзвичайним плюсом в організації процесу ведення заходу.

Базовою історичною працею з історії баптизму вважається «A History of the Baptists» Р. Торбета [6]. Хоча в англомовній літературі історія баптизму описана дуже детально і в популярній, і в науково-дослідницькій формі, проте книга профе-

сора Торбета по праву є класикою в питанні історії баптизму. Описуючи передумови скликання Першого Всесвітнього конгресу та загалом утворення Всесвітнього баптистського альянсу, автор доволі детально описав фактологію не лише з історії баптистської деномінації, але й інших християнських течій, починаючи ще з часів перших апостолів.

Наступною вагомою працею щодо тематики дослідження є «The Baptist World Congress, London, July 11-19, 1905» [1], за авторством Дж. Х. Шекспіра. Ця книга стала результатом ретельної роботи її автора – секретаря Конгресу, який кожний його етап описував з детальною точністю. Ця праця, окрім описання безпосередньо ходу самого Конгресу, описує також історичні передумови його скликання, також названо кожного організатора, куратора, спікера, учасника.

На Конгресі також перебували представники Російської імперії, до складу якої на той час входила й Україна, тому ми маємо таку історичну працю як «Всемирный конгресс баптистов в Лондоне в 1905 году: доклад о поездке на конгресс» [11], який склали делегати, що були присутніми на цьому заході - В. В. Иванов та Д. Мазаєв, втім, доповідь Конгресу, що написана англійською його секретарем, більш детальна та повна, аніж російська. Через це ми спиралися саме на вищевказану працю Дж.Х.Шекспіра.

Одним з найбільш вагомим та виражених результатів Першого Всесвітнього конгресу баптистів було освітлення семи основних баптистських принципів, які базуються на Біблії. І джерелом висвітлення даних принципів в нашій праці було взято брошуру Я. Вінса «Наши баптистские принципы» [9]. Хоча Перший Всесвітній конгрес баптистів у 1905 р. не був документально задекларований основними принципами баптизму, але про них говорилося упродовж усіх зборів. Зазначена брошура викладає всі сім принципів баптизму, що сформувався у даній деномінації упродовж 300 років її існування. Я. Вінс детально описує кожен з них, наводячи зноски за місяця Священного Писання, на яких вони базуються. Дана книга була написана двадцятьма роками пізніше зазначеного часу конгресу, але її декларативність являє собою приклад вираження основних думок Першого Всесвітнього конгресу.

«Historical Sketch in the Philadelphia Association Minutes for 1907» [7], доробок, який оприлюднив Дж. Валкер, сприяв науковому аналізу історичних передумов подій Першого всесвітнього конгресу 1905 р. та його перебігу. Значне місце в американському та загалом світовому баптизмі посідає Філадельфійська асоціація, що поєднує на даному етапі мільйони віруючих баптистів США. Тому, історичний нарис протоколу Філадельфійської асоціації доволі детально оповідає події Першого всесвітнього конгресу, як першовитоку Всесвітнього баптистського альянсу. Фі-

ладельфійська асоціація займає вагомим місце у місіонерській діяльності, що є основним напрямком Світового альянсу, тому асоціація впливає не лише на життєдіяльність баптистів США, але й віруючих баптистської спрямованості у всьому світу.

Л.М.Мітрохін [12,13] досліджував історію становлення баптизму, його соціальну природу, догматику, моральні принципи і культ, виявляє роль церкви в історії суспільства. У книзі дається характеристика сучасного стану баптизму, особливостей діяльності баптистських проповідників. Автор використовує релігійну літературу, особисті спостереження, результати наукових експедицій.

Книга В. С. Саннікова «История баптизма» [14] являє собою збірник, складений з окремих глав книг: Роберта Г. Тербета «A History of the Baptists»; А. В. Вардіна «Baptists Around the World»; С.Н.Савінській «История російсько-українського баптизму». У збірнику вперше зроблена спроба показати історію баптизму та найбільшого об'єднання протестантських церков в країнах, що перебували під культурно-політичним впливом Росії.

Радянський вчений С. А. Токарев, аналізуючи багатий матеріал, накопичений етнографією і археологією, «священні» книги і богословську літературу всіляких напрямків у своїй праці «Религия в истории народов мира» [15], дав загальний огляд релігій різних народів і країн від зародження примітивних первісних вірувань до формування так званих «світових релігій» і в рамках цього представив перед нами розгалужену картину історії баптизму, як одну з течій християнства, що ще з періоду Реформації почав набирати обертів і зараз є однією з найбільших протестантських конфесій.

Завдяки більш-менш збалансованій наявності спеціалізованих джерел та загальної історіографії з історії баптизму, хоча загалом, це інформаційний простір англійських видань, публікацій, журналів тощо, - ми маємо змогу створити об'єктивну картину історичних доконгресійних подій та наслідків Всесвітнього конгресу баптистів у Лондоні, 11-19 липня 1905 р.

Мета. Аналіз соціально-економічних та зовнішньо- й внутрішньополітичних умов, що вплинули на організацію та проведення Першого Всесвітнього конгресу 1905 р. у Лондоні у історичному ракурсі. Висвітлення ролі Конгресу у створенні Всесвітнього баптистського альянсу та його подальшої діяльності.

Матеріали і результати дослідження.

Реформаційний рух XVI-XVII ст., як відомо, став початком зародження баптизму в світі. Хоча свої корені він бере з Європейського континенту, але саме на території Нової Англії розпочалась бурхлива діяльність даної конфесії. З великим потоком іммігрантів Сполучені Штати стають «колійською» майже всіх протестантів, яких пересліду-

вала місцева європейська влада, де вони знайшли певний спокій та почали свою релігійну діяльність.

Історія баптизму в США починається з невеликої громади, яка була організована в Провіденсі (Род-Айленд) Рождером Вільямсом 1639 р. Вільямс був англіканським священиком, який згодом приєднався до руху індепендентів. У 1631 р він, рятуючись від переслідувань архієпископа Лодда, був змушений емігрувати до Нового Світу і оселитися в колонії Массачусетс, заснованої першими англійськими пілігримами.

У Род-Айленді Роджер Вільямс постарався втілити в життя свої соціальні ідеали: була проголошена віротерпимість, а 1639 р. утворена перша в США баптистська громада. У березні 1639 р. Вільямс був хрещений в нову віру, а потім охрестив ряд своїх послідовників. Громада була оголошена незалежною в церковних питаннях; вона складалася лише з відроджених християн, які сповідували особисту віру в спокутну жертву Христа. Роджер Вільямс недовго був баптистським пресвітером. Незабаром він прийшов до висновку, що організована їм церква не «істинна», і приєднався до групи так званих «шукачів» (квакерів) з їх вченням про «внутрішній світ» [14].

Перша баптистська церква не мала строгих традицій, і догляд Роджера Вільямса викликав заворушення серед її послідовників. Відомо, що в 1652 р. вона розкололася, і більшість її членів приєдналося до загальних баптистів. У 1670 р. чотири церкви загальних баптистів в Род-Айленді об'єдналися, створивши першу баптистську асоціацію в Америці.

Центр баптистського руху за океаном поступово переміщався на південь, в штат Пенсільванія, де релігійна нетерпимість виявлялася слабкіше. Тут в 1684 р. Томасом Дангеном була заснована перша церква приватних баптистів. Поступово число церков зростало, і в 1707 р. створювалася Філадельфійська баптистська асоціація, що об'єднала п'ять невеликих церков приватних баптистів. Ця асоціація розвинула активну місіонерську діяльність і поступово стала головною організацією баптистів в США. «Основний потік життя американського баптизму має своє коріння серед баптистів Філадельфійської асоціації. Вони визначили основну початкову орієнтацію течії в віровчення і в організації. Таким чином, будь-яка спроба зрозуміти баптизм в Сполучених Штатах повинна починатися з цієї групи» [2].

Один епізод з історії Філадельфійської асоціації повинен привернути нашу особливу увагу. У 1814 р. в Філадельфії була створена баптистська Трирічна конвенція іноземних місій - організація, що ставила собі за мету поширення баптизму за межами країни. У 1835 р. вона призначила своїм місіонером в Німеччині Йоганна Онкена, за рік до цього хрещеного американським баптистським проповідником Барнабі Сірсом. Згодом, заснова-

ний Онкеном Німецький баптистський союз зіграв вирішальну роль в поширенні баптизму на російському, скандинавському та балтійському ґрунті. Тому слід більш уважно подивитися на особливості американського баптизму, представленого Філадельфійської асоціацією.

Особлива увага приділялася церковній дисципліні, яка підтримувалася чіткою системою прийняття в члени громади і вигнання з неї, а також суворим контролем за поведінкою віруючих. У 1724 р. асоціація відзначила, що член церкви, який поєднується шлюбом з невіруючою стороною, підлягає засудженню і виключенню з громади; в 1742 р. було схвалено спів гімнів під час молитовних зборів і визнавалася необхідність покладання рук на людей, які приймають хрещення; в 1787 р. було вирішено, що з громади виключаються люди, які відмовляються від причастя, а в наступному році це правило було поширено і на тих людей, які вірять в загальний порятунок.

Починаючи з 20-х років XVIII ст. в США відбуваються так звані «великі пробудження», суть яких полягала в швидкому становленні буржуазного варіанту християнства на противагу залишкам пуритансько-кальвіністської олігархії, символом якої була колонія в Массачусетсі [3].

У XVIII ст. в США з'являються нові баптистські організації. У 1708 р. виникає «баптистська церква Христа», в 1740 р. - «баптисти сьомого дня», в 1780 р. - «баптисти вільної волі», в 1723 р. оформляється Асоціація загальних баптистів, пізніше з'являються так звані примітивні баптисти та інше.

Енергійне поширення баптизму всередині країни багато в чому пояснюється тим, що його керівники величезну увагу приділяли «місії», оголошуючи поширення «Світла Євангелія» одним із головних завдань церкви в цілому кожного її члена. На початку XIX ст. ця діяльність завершується виникненням цілого ряду спеціальних місіонерських організацій. У 1812 р. виникає баптистське освітнє товариство середніх штатів, рік по тому - баптистське суспільство з поширення Євангелія в Індії та інших країнах. У 1814 р., як зазначалося, в Філадельфії утворюється Трирічна конвенція. Місіонерська діяльність вимагає значного розширення видавничої діяльності. Виникає Американське баптистське видавниче товариство (1824 р.). У 1823 р. створюється Американське баптистське суспільство внутрішніх місій, в 1850 р. - баптистський Американський біблійний союз, в 1888 році було засновано Американське баптистське освітнє товариство. Незабаром виникають спеціальні молодіжні та жіночі організації. Після того як утворилася самостійна Південна баптистська конвенція, вона стала обростати власними місіонерськими організаціями. При ній виникають «Департамент внутрішніх місій», Жіночий місіонерський союз (1860 р.) і баптистський молодіжний союз

(1896 р.). Аналогічні організації виникають і при Північній баптистській конвенції [13].

Початок ХХ ст. є періодом виходу світового суспільства на новий етап, якому характерно використання науково-дослідного надбання індустріальної епохи ХVІІІ-ХІХ ст. [5]. З досягненнями науки та техніки життя людей певним чином поліпшувалося, а виробництво прискорювалося. Починають утворюватися політичні партії, певні громадські організації, в програмах яких містяться нові положення світових відношень, які базуються на модерністських принципах, де за основу розглядається внутрішній світ людини. По свій Європі вже давно прокотилися революційні хвилі, в США нещодавно закінчилась Громадянська війна (1861-1865 рр.), відміна кріпосного права та надання громадянам певних свобод в Російській імперії 1861 р. - все це певним чином спричинило укладення в розумі людини усвідомлення своєї індивідуальності та ідентичності. Переступивши період багатовікових релігійних конфліктів серед християн часів Середньовіччя, представники різних конфесій, особливо в країнах Європи, навчилися мирно співіснувати один з одним. В основі законодавства Сполучених Штатів релігійні свободи стали одним з основних принципом мирного життя населення. Окрім того, з переходом суспільства на новий рівень, релігійне питання поступово відходило на другий, а то й на третій, четвертий план.

До кінця ХІХ в. світове, в основному, західне суспільство вступає в стадію державно-монополістичного капіталізму. Поступово створюється надбудова, що відповідає новому економічному базису. Монополії підпорядковують собі урядові органи, відбувається централізація коштів ідеологічного впливу на населення - видавничої справи, газетних трестів, радіокомпаній, засобів так званої «масової культури». Швидко йде бюрократизація суспільства. Все це робить помітний вплив на діяльність і організацію церков, в тому числі і баптистської.

Підґрунтя як у фінансовому так і в людському плані на початок ХХ ст. було більш, ніж ґрунтовним. До початку ХХ ст. світовий, і, перш за все, американський та англійський баптизм перетворився в потужне євангельське угруповання, що мало свою чітку структуру, численні відомства і агентства, і зав'язало міцні зв'язки з діловим світом. З розвитком капіталістичних відносин до баптистських церков входили і впливові заможні люди, які частково фінансували безліч місіонерських подорожей та загалом виказували підтримку баптистському руху. Особливо слід відзначити зв'язок баптистів США з фінансовою династією Рокфеллерів, яка надавала їм постійну грошову підтримку.

Західні представники баптистських церков у зв'язку з цими обставинами прийшли до спільного рішення - укладення Світового альянсу, як за-

конного релігійного союзу церков в усьому світі для підтримання своїх вірян, надання певної можливої матеріальної допомоги християнам-баптистам країн третього світу від передових капіталістичних країн, фінансування місіонерських подорожей тощо.

Беручи до уваги, що більшість протестантських віросповідань уже об'єдналися у світові союзи, прийшов час єднання і баптистської деномінації, щоб не втратити вплив на суспільство.

Джон Ньютон Престрідж, редактор видання *The Baptist Argus*, в одній зі своїх публікацій у 1904 р. закликав до всесвітнього з'їзду баптистів. Виступаючи за проведення самого Конгресу в найкоротший термін, доктор Престрідж, отримав думки від баптистів з різних частин світу, опублікував у своїй роботі, і коли був вироблений проєкт зустрічі для загального визнання положень, дозвіл запрошення було прийнято ЄХБ, які налаштувалися зібратися на жовтень 1904 р. для обговорення питань проведення майбутнього Конгресу. Баптистський комітет Союзу був обраний, представники були додані з Комітету Баптистського місіонерського товариства, і почалася підготовка до роботи. Були сформовані спеціальні комітети, щоб мати справу з різними аспектами цього великого заходу.

Втім, на цьому етапі виникли серйозні перші труднощі. Це було явно неможливо, в короткий час довести до кінця деталі такого широкомасштабного заходу без допомоги чіткої та жорсткої організації. Одноставний вибір Комітету упав на У. Т. Уїтлі, який був відомий і в Австралії та Америці серед більшості лідерів баптистських громад на цих двох континентах, отже, мав вплив на їх певні рішення.

Джон Говард Шекспір, редактор *The Baptist Times and Free man* в Лондоні схвалив пропозицію [4]. Місце та час проведення було визначено на 11-19 липня 1905 р. у Лондоні. Це місто стало так званим центром, або витоком світового баптизму, хоча перші баптистські общини з'явилися в Амстердамі на чолі з Джоном Смітом у 1609 р. [10], але свого повного ідеологічного наповнення набули саме у Англії. Лондон, як символічне «місто-батько» багатьох північно- та центральноамериканських міст з переважною більшістю баптистським віросповіданням, саме тому був обраний як центр проведення першого з'їзду баптистів. До того ж, для всіх баптистів світу Лондон того часу був тісно пов'язаний з ім'ям «короля проповідників» - Чарльза Геддона Спердженна, який ще так недавно проповідував тисячам душ в своєму знаменному «Скинні».

Урочисте засідання, присвячене першому баптистському Всесвітньому конгресу проходило в Екстер Холл у вівторок 11 липня 1905 р. Зал був переповнений делегатами, в якому налічувалося приблизно 4 тис. представників з 23 країн світу.

Головою на цих зборах був представник баптистського союзу Великобританії та Ірландії суддя і королівський радник Вілліс.

Перше звертання до конгресу та, відповідно, його початок було покладено на Джона Говарда Шекспіра. Висвітлюючи у вигляді короткої розповіді вплив баптистів на долю США, він звертав увагу присутніх на стрімкий фінансовий розвиток усього Північноамериканського континенту.

З'їзд об'єднав 7 мільйонів баптистів, що мешкали в усіх країнах світу, проте 4,5 мільйона з них склали американці. «Саме американський баптизм, як найбільш потужна і багата національна організація задавав тон на Лондонському конгресі, а згодом і у Світовому союзі баптистів», - відзначав історик Л. М. Мітрохін [12]. Чому так склалося, що саме жителі Сполучених Штатів стали основою світового баптизму? З величезними хвилями іммігрантів у США з усіх країн світу, переважно з Європи, людей нижнього та середнього соціально класу, у яких основна надія була на Бога, склався певний конгломерат баптистського суспільства, який заповнив Дикий Захід. Це відбувалося упродовж декількох століть. Баптистське віроучення стало одним з найбільш масштабним та впливовим в американському суспільстві. Тому саме в США ми спостерігаємо переважну частину баптистів усього світу.

У вітальній промові суддя Вілліс акцентував увагу на тому, що «захід, організований Духом Святим, є ніщо інше, як схожа подія дня П'ятидесятниці, коли кожний слухаючий представник розумів промову іншого саме через всевітнє поширення англійської мови» [1]. Далі, після звертання Вілліс по черзі визивав представників з кожної країни, яким було надано слово. Представник з кожної країни по черзі говорив коротку промову стосовно положення церков у їхньому регіоні, про відношення влади до церков в тій чи іншій частині світу.

Цікавим моментом також є присутність на Конгресі представників Російської імперії В. В. Іванова, Д. Мазаєва та інших. Цей час був переломним для долі цієї країни, де відбувалася перша революція. Конгрес знаменувався наданням певних свобод, в тому числі і релігійним громадам. Певною мірою, ці обставини сприяли появі імперських представників на першому з'їзді баптистів.

Слід зазначити декілька моментів, що були проголошені на Першому всевітньому конгресі баптистів у 1905 р. стосовно новоствореного Всевітнього баптистського альянсу: призначення першого президента та генерального секретаря; утвердження проведення конгресійних зборів з інтервалом у п'ять років (винятками дати проведення були роки Світових воєн).

Отже, на Першому Всевітньому конгресі, що проходив у Лондоні в 1905 р., був створений Всевітній баптистський альянс, на якому було обра-

но першого президента Джона Кліффорда (1905-1911) з Великобританії. Вибори президента та генерального секретаря альянсу були назначені з періодичністю проведення конгресів - загалом, у п'ятирічний період [11].

Його основними цілями, задачами та способами їх досягнення проголошувались заохочення єдності баптистів по всьому світу; світова євангелізація; підтримка непрацюючих народів; використання для захисту прав людини, зокрема свободи віросповідання. Але, якщо уважно перечитати джерела, стає зрозумілим, що все доповіді впродовж кожного дня Конгресу носили чітку спрямованість на певні аспекти життєдіяльності суспільства, що були базовими важелями для створення впливу на свідомість якнайбільшої кількості людей різних прошарків.

Так, у другий день Конгресу підіймалися такі важливі питання як поділ сфер впливу церкви та держави. Поглиблюючи слухачів в історичне минуле появи протестантів, причини їх від'єднання від католицької церкви, де однією з основних було саме питання відокремлення церкви від держави та невтручання однієї в справи іншої, спікер називав подібне об'єднання цих двох інститутів «найбільш згубним мезальянсом століть».

Представник англійського парламенту Ллойд Джордж підняв питання стосовно початкової національної освіти дітей та молоді. На початок ХХ ст. держава певним чином замінила викладання християнських предметів світськими, що занепокоїло й перший всевітній конгрес баптистів. Окрім того, головний акцент в індустріальну епоху став робитися на соціально-економічні напрямки, але не на духовні. Оскільки початкова освіта є плацдармом для подальшої долі людини, баптисти проголошували необхідність упровадження християнських предметів, коті мали б стати невід'ємною частиною освіти дітей та молоді. Це сприяло би розширенню впливу й на молодих представників суспільства, та мало стати основою подальшого життя громадян та загалом духовної моральності країни.

У четвер 13 липня 1905 р. стартував третій день Конгресу. І першим спікером цього дня був назначений Ричард Гловер з Брістолю з доповіддю на красномовну тему «Неспроможність нехристиянських релігій задовольнити потреби світу». Окрім цього, спікер не тільки вказував на існуючу проблему, але й закликав до активної місіонерської діяльності в районах світу, де розповсюджено язичництво в різних його проявах. Особливо свій акцент він робив на азійських країнах та Африці.

Ще одним найважливішим питанням, яке вирішили баптисти на свою користь, стало гендерне. У порівнянні з іншими «світовими релігіями» жінки-баптистки отримали реальну владу у духовному, а від так і у світському повсякденному житті, віддаючи цій релігійній організації неймові-

рною відданістю та високоефективною працею на її благо.

Окрім представників чоловічої статі, на Конгресі були також присутні жінки, яким присвятили окрему сторінку конгресу, яку висвітлила Норман Ватербері, місіонерка з Індії, у своїй промові «Місіонерський сад наших жінок». Як відомо зі статистичних даних, жінок в баптистських церквах більше, ніж чоловіків, в деяких церквах навіть в рази. Отже, масштабне залучення жіноцтва до практичної діяльності, зробило баптистську релігійну організацію ще могутнішою та впливовішою.

Час для об'єднання деномінації був також обраний найвигіднішим чином. Саме кінець XIX – початок XIX століття став періодом науково-технічних досягнень, коли зв'язок по всьому світу міг здійснюватися без особливих труднощів, що з кожним роком стало все легше.

Отже, до складу Світового баптистського альянсу увійшли: Азіатська баптистська федерація, Європейська баптистська федерація, Спільноафриканська баптистська співдружність, Карибська баптистська співдружність, Північноамериканська баптистський співдружність, Союз баптистів Латинської Америки. Тобто до складу альянсу ввійшли країни всіх континентів, тому перша мета, яку поставили на початку його існування, частково була досягнута. Даний альянс об'єднав на період 1905 р. приблизно 7 мільйонів баптистів по всьому світу, 4,5 мільйонів яких були із США, як зазначалося вище, але на початку другої половини XX ст. всесвітній баптистський альянс включав в себе майже 37 млн. членів та 214 баптистських об'єднань, які діяли майже в усьому світі [6].

Упродовж всього XX та початку XXI ст. до Світового баптистського альянсу приєднувалися різні баптистські союзи, які не ввійшли до його складу у 1905 р. Це сталося перш за все через те, що у багатьох, наприклад, Центральноєвропейських, Балканських, Середньоазійських та інших країнах на той час ще не було достатньо розширено баптистське Євангельське вчення, тому вище перелічені країни не мали власних союзів. Наприклад, баптистський союз в Румунії сформувався тільки в 1909 р., Югославський баптистський союз був створений в 1924 р., в Італії - у 1956 р. тощо. Окрім того, у багатьох країнах Центральної та Південно-Східної Азії ще досі не сформований союз церков через утиски з боку влади та малу численність її членів. Також, це частково стосується країн Африки, Центральної та Латинської Америки [8].

Серед позитивних наслідків об'єднання віруючих у Всесвітній баптистський альянс можна виділити наступні: можливість дізнатися потреби інших країн, союзів, церков, як духовних, так і фінансових; спілкування один з одним за для вирішення глобальних проблем як релігійних, так і, за можливістю, світських; виказувати своє спільне

громадське відношення до таких явищ, як війна, голод, закликання до рішення проблем країн третього світу та спонукання до їх вирішення широким загалом та владою; очищувати церкви від різних родів єретичного вчення.

Однак, окрім позитивних явищ єдності баптистських союзів у спільний альянс є також негативні наслідки, які зараз дають певний резонанс як у розповсюдженні баптизму у світі, так і впливають на внутрішній стан церков. Одним з найголовніших є те, що період останньої чверті XX та початку XXI століття за мету об'єднання стає не очищення віросповідання від єретичного впливу, не світова євангелізація, але єднання баптистів заради матеріальних благ.

Плавно переходячи до наступної загальної мети, яка була поставлена як одна з найбільш основних в результаті Першого всесвітнього конгресу та стала метою всього альянсу – це світова Євангелізація. Місіонерські товариства США, Великої Британії, Австралії, Канади з новою силою почали здійснювати подорожі задля розширення сфер свого впливу на протязі всього XX ст. Прикладами такого можуть слугувати країни Латинської та Центральної Америки, багато країн Карибського басейну, країн Азії та островів Тихого океану. Баптистський альянс узяв курс також на країни мусульманського світу. Інтенсивна робота місіонерів продовжувалась і в країнах Африки – Мозамбик (1921), Бурунді (1928), Руанда (1939) та інші. На диво, європейський континент, який пережив багато внутрішніх та світових воєн, релігійних реформацій, де оберталась основна частина цивілізованого людства того часу на момент Першого всесвітнього конгресу ще не мав уяви про баптистів, хоча можливі осередки були, але ці церкви або навіть групи віруючих християн-баптистів були нечисленними. Особливо це стосується країн, де глибоко у коренях історії перебував католицизм та православ'я, наприклад, Італія, Іспанія, Португалія, Франція, Болгарія, Сербія, Греція.

Починаючи з другої половини XX ст. до сьогодення місіонери-баптисти все менше стали виконувати свою першочергову місію – проповідь Євангеліє. На перший план стала виходити така діяльність, як підтримання зголомділих країн, розподіл гуманітарної допомоги країнам «третього світу», організація конференцій, з'їздів, допомога біженцям з країн проведення воєнних дій тощо.

Євангелізація також супроводжувалась і підтримкою народів, які не мали і не мають змоги в певних обставинах через відсутність або незмогу розвитку власного економічного потенціалу забезпечити громадян усім необхідним для життєдіяльності.

Таким чином, утворення Всесвітнього баптистського альянсу на Першому Конгресі у Лондоні в 1905 р. стало початком діяльності нової релігійної організації XX ст., яка поєднувала в собі бап-

тивів з різних країн світу та переслідувала не лише релігійні мотиви, але й впливала на політику та соціум певних країн.

Висновки.

Історія баптистської деномінації глибоко вплітається в коріння реформаторського руху XVI ст. Період його утворення супроводжується як яскравими моментами вільного розповсюдження віровчення протестантів-баптистів, так часами гонінь, переслідувань та репресій.

Історія показує початкову неспроможність баптизму проявити себе як сильну протестантську рушійну силу аж до середини XVIII ст. Саме з цього часу почалося закладення основи для скликання Першого всесвітнього баптистського конгресу в Лондоні у 1905 р. Трьохсотрічна історія баптизму від початку його появи до моменту утворення Всесвітнього альянсу баптистів, пройшла складний шлях переслідувань, гонінь, непорозумінь як із боку світської влади та суспільства, так і з боку духовенства. Соціальний вплив альянсу відчувається у житті людей і сьогодні.

17 липня 1905 р. стало трикраткою у світовій історії баптизму [10]. До укладення Світового баптистського альянсу дана конфесія існувала як одна з неофіційних релігійних організацій світового християнства, хоча складала чималий процент населення планети. Але після З'їзду баптисти зі всього світу отримали можливість підтримувати зв'язок один з одним, матеріально допомагати іншим. Таким чином, Перший всесвітній з'їзд баптистів 11-19 липня 1905 р. поклав початок новій сторінки в історії цієї християнської конфесії. Причин цього об'єднання можна назвати декілька: трансформація світу в політичному, економічному та соціальному аспекті призвела до сприятливих умов для створення Світового Альянсу баптистів, до того ж, з розвитком науки та техніки комунікації розвивалися швидкими темпами, тобто спілкування по сьому світу ставало все більш реальним. Так історично склалося, що більша частина баптистів світу проживала і проживає у Сполучених штатах. На початок XX ст. це була одна з передових країн Заходу з достатніми фінансовими можливостями, громадяни якої могли підтримувати фінансово цю світову організацію, можливо, не повністю, але були її основою як в плані чисельності, так і в матеріальній підтримці. Тому сприятливість умов та своєчасне їх використання, підтримка впливових політичних та фінансових діячів, вирішення гендерного питання тощо призвели до згурпування баптистів у потужну світову організацію з досить великим впливом на суспільство та політику у Західному світі.

Література

1. Authorised record of proceedings the Baptist World Congress, London, July 11-19, 1905; with introduction by J.H. Shakespeare (original from Harvard University)

- // URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044052789161;view=1up;seq=11>
2. Gillette E. Minutes of the association, from 1707 to 1807 – being the first one hundred years of its existence / E. Gillette – 1851. – 492 p. – С. 42.
 3. Kidd T.S. Baptists in America / Kidd T.S., Hankins B. – Oxford University Press, 2015. – 352 p. – С. 158.
 4. Leonard Bill J. Dictionary of Baptists in America / Bill J. Leonard – InterVarsity Press, 1994. – p. 298.
 5. Lord, Townley F. Baptist World Fellowship: A Short History Of The Baptist World Alliance/ Lord, Townley F. – Kessinger Publishing, 2007.- p.56.
 6. Torbet G. Robert A History of the Baptists / Robert G. Torbet / 3 edition. – Chicago: Los Angeles: The Judson Press, 1973. – 585 p. – p.48.
 7. Walker J.G. Historical Sketch in the Philadelphia Association Minutes for 1907 / J.G. Walker – 1907. - P. 85.
 8. Баптисты. URL: <http://www.pravenc.ru/text/77510.html>
 9. Винс Я. Наши баптистские принципы / Я. Винс - Харбин, 1924. URL: <https://equalibra.org/book/nashi-baptistskie-printsipy/>
 10. Всемирный баптистский альянс. URL: http://baptistru.info/index.php?title=Всемирный_баптистский_альянс
 11. Иванов В. В. Всемирный конгресс баптистов в Лондоне в 1905 г. / Иванов В. В., Мазаев Д. И - Ростова-Дону, 1908. – 405 с. – С.22.
 12. Митрохин Л. Н. Баптизм: история и современность (философско-социологические очерки) / Л. Н. Митрохин-СПб.: РХГИ, 1997. - С. 266.
 13. Митрохин Л.Н. Баптизм / Л.Н. Митрохин - 2-е изд. - М.: Политиздат, 1974. - 263 с. С.26-30.
 14. Санников В.С. История Баптизма / В.С. Санников - Одесса: Богомыслие, 1996. — 494 с. - С. 152
 15. Токарев С.А. Религия в истории народов мира / С.А. Токарев - 4-е изд., испр. и доп. - М.: Политиздат, 1986. - 576 с.

References

1. Authorised record of proceedings the Baptist World Congress, London, July 11-19, 1905; with introduction by J.H. Shakespeare (original from Harvard University) // URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044052789161;view=1up;seq=11>
2. Gillette E. Minutes of the association, from 1707 to 1807 – being the first one hundred years of its existence / E. Gillette – 1851. – 492 p. – С. 42.
3. Kidd T.S. Baptists in America / Kidd T.S., Hankins B. – Oxford University Press, 2015. – 352 p. – С. 158.
4. Leonard Bill J. Dictionary of Baptists in America / Bill J. Leonard – InterVarsity Press, 1994. – p. 298.
5. Lord, Townley F. Baptist World Fellowship: A Short History Of The Baptist World Alliance/ Lord, Townley F. – Kessinger Publishing, 2007.- p.56.
6. Torbet G. Robert A History of the Baptists / Robert G. Torbet / 3 edition. – Chicago: Los Angeles: The Judson Press, 1973. – 585 p. – p.48.
7. Walker J.G. Historical Sketch in the Philadelphia Association Minutes for 1907 / J.G. Walker – 1907. - P. 85.
8. Baptisty. URL: <http://www.pravenc.ru/text/77510.html>
9. Vins Ya. Nashi baptistskiye printsipy / Ya. Vins - Kharbin. 1924. URL: <https://equalibra.org/book/nashi-baptistskie-printsipy/>

10. Vsemirnyy baptistskiy alians. URL: http://baptistru.info/index.php?title=Vsemirnyy_baptistskiy_alians
11. Ivanov V. V. Vsemirnyy kongress baptistov v Londone v 1905 g. / Ivanov V. V., Mazayev D. I - Rostov-na-Donu. 1908. – 405 s. – S.22.
12. Mitrokhin L. N. Baptizm: istoriya i sovremennost (filosofsko-sotsiologicheskiye ocherki) / L. N. Mitrokhin-SPb.: RKhGI. 1997. - S. 266.
13. Mitrokhin L.N. Baptizm / L.N. Mitrokhin - 2-e izd. - M.: Politizdat. 1974. - 263 s. S.26-30.
14. Sannikov V.S. Istoriya Baptizma / V.S. Sannikov - Odessa: Bogomysliye. 1996. — 494 s. - S. 152.
15. Tokarev S.A. Religiya v istorii narodov mira / S.A. Tokarev - 4-e izd.. ispr. i dop. - M.: Politizdat. 1986. - 576 s.

Сапицкая Е.М., Фоменко В.С. К истории Первого Всемирного конгресса баптистов в Лондоне в 1905 г.

В статье освещены некоторые социально-экономические, а также внешне и внутривнутриполитические условия, повлиявшие на организацию и проведение Первого Всемирного конгресса 1905 г. в Лондоне в историческом ракурсе. Освещена роль Конгресса в создании Всемирного баптистского альянса и его дальнейшей деятельности.

Ключевые слова: баптисты, Реформация, Первый Всемирный конгресс баптистов, Всемирный Альянс баптистов.

Sapytska O.M., Fomenko V.S. To the history of the first World Baptist Congress in London in 1905

Some socio-economic external and internal political conditions that influenced the organization and holding of the First World Congress of 1905 in London from a historical perspective are analyzed in the article. The role of the Congress in creating the World Baptist Alliance and its future activities is highlighted.

Because the First World Congress of the Baptists in London in 1905 was not a spontaneous decision of a certain union of people, since its roots are deeply embedded in the history of the Reformation movement in Europe at the beginning of the seventeenth century, the Baptist churches have stood on the threshold of the formation of their own world alliance in the period early twentieth century, to which came the representatives of the Western Baptist wing. So the interesting question is why this period was the starting point for the formation of the Baptist Union at the world level and according to what aspects the city of the Congress was elected and whose representatives occupied the overwhelming majority of the Baptist World Alliance? At first glance these questions may seem very simple and easy to explain, but their essence is almost four hundred years of Baptist history.

Favorable conditions and their timely use, support for influential political and financial figures, the resolution of a gender issue, etc., led Baptists into a powerful world organization with a rather large influence on society and politics in the Western world.

Keywords: Baptists, Reformation, First World Baptist Congress, World Baptist Alliance.

Сапицька О.М. – к.і.н., доц., доцент кафедри історії та археології Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля, e-mail: helensapitskaya@gmail.com
Фоменко В.С. – магістр історії та археології.

Рецензент: д.і.н., проф. **Михайлюк В.П.**

Стаття подана 21.11.2018.

УДК: 930: [321.01:008:2](477)«20»

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО У КУЛЬТУРНІЙ ТА РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРАХ

Теміров В.І.

HISTORIOGRAPHICAL ASPECT OF RESEARCH OF THE POLITICS OF PAVLO SKOROPADSKY UKRAINIAN STATE IN THE CULTURAL AND RELIGIOUS SPHERES

Temirov V.I.

У статті розглянуто концептуальний ознайомчий підхід до вивчення питань культурної та релігійної сутності перетворень, здійснюваних урядом Гетьманату, задля побудови Української Держави.

Ключові слова: історіографія, Гетьманат, Українська Держава, Павло Скоропадський, політика, культура, релігія, українські визвольні змагання.

Вступ. У складних умовах українських визвольних змагань 1918 р. створення Української Держави гетьмана Павла Скоропадського, попри численні внутрішньополітичні та національні помилки і залежність від Центральних держав, слід вважати не тільки важливим етапом формування національної свідомості українського суспільства, але й незаперечним досягненням на шляху створення власного державницького базису, визнаного міжнародною спільнотою. Тоді уряд Гетьманату, підкреслюючи соборний зміст взятого у квітні 1918 р. курсу державного побудування, ставив за мету опанування процесів революційної руйнації країни, зупинення погіршення народного буття, відновлення суспільної єдності, налагодження роботи державних адміністративно-керівних інституцій, назагал колишньої Російської імперії.

Але за незворотності соціально-революційних перетворень 1917 року та брестських зобов'язань Центральної Ради 1918 року така спрямованість наражалася на великий супротив більшості діючих в Україні суспільно-політичних сил. Намагаючись подолати підвалини кризового антагонізму та позбутися перманенти протистояння, вище керівництво країни зажадало вдатися до побудови ідеологічної платформи національного об'єднання країни та підвищення свідомості української спільноти. Прогресивна консолідація усіх політичних рухів, культурно-просвітницькі впровадження широкого загалу та реформування

у церковній сфері – склали головну сутність цієї політики.

Постановка проблеми. Слід підкреслити, що культурний та релігійний аспекти українських визвольних змагань 1917-1921 рр. мають надто складний та суперечливий характер. Щодо Української Держави Павла Скоропадського, то глибокий історичний догляд цих чинників викреслює системний конфігурат гетьманату саме у спектрі гуманістично-ідеологічних пошуків українства. Комплексне та змістовне дослідження політики впливу культурної та духовної компоненти гетьманських реформ на побудову держави надає змогу об'єктивно, на принципах історизму, відтворити концепцію прагнення України до незалежності за першої чверті ХХ ст. - доби світового військового протистояння імперій. На сьогодні історіографія з цього питання налічує у своєму активі обмежену кількість розвинутих наукових досліджень, які всебічно та неупереджено описують інтегративний вплив духовно-творчої компоненти релігії та культури на українське суспільство; моделюють або реконструюють комбінаторику й взаємодію обох чинників на ойкуменістичну сутність повсталі держави. Наразі, автором статті робиться спроба доповнити вітчизняну історію революційних змагань 1917-1921 рр. за цієї спеціфікою.

Мета статті. Тому метою статті є опис провідних джерел - мемуарів та науково-дослідних праць, - з котрих складається культурологічний (національно-духовного) базис побудови українства за часів Гетьманату. **Предметом статті** виступає унікальне або персональне авторське бачення означеної проблематики у їх творах.

Результати досліджень. Головний інформаційний базис теми складається з двох загальних пластів, а саме: описів, спогадів, мемуарів, історич-

чних робіт свідків і учасників подій та науково-аналітичних праць істориків-дослідників ХХ - ХХІ ст. Підкреслимо, що за обмеженою кількістю описів проблематиці суто релігійного питання, а також специфіки інформаційної проробки культурної спадщини гетьманування, історіографічний аспект подібного дослідження Української Держави набуває складної форми. Тому схема історіографічного пошуку означеної тематики - то є процес аналітичної диверсифікації загального-історичного джерельного контенту. Акумуляція тематичних фрагментарно-інформаційних блоків до єдиної логічної концепт-системи становить сутність дослідження.

Актив першого і головного рівня цієї системи згенеровано працями саме урядовців гетьманату та їх політичних опонентів. Головна цінність подібної інформації виходить з функціоналу історичної постаті: дії державно-політичного або релігійного діяча у напрямку реформування церковної та культурної спадщини російського імперативу й тимчасового російського демокративу. Відповідно з боку політичної опонентури державної влади вслідковуються дії альтернативного напрямку (здебільшого супротивного характеру), які теж безпосередньо впливали на процеси побудови єдиного національно-культурного й духовного простору країни.

Означимо, що за численних обставин світової кризи та громадянської війни на Україні 1917-1921 рр., кількість праць колишніх гетьманців-урядовців та інших свідків подій має певну обмеженість. Зокрема це історичні спогади Павла Скоропадського [1], Василя Зеньківського [2, стор. 209], Дмитра Донцова [3], Вячеслава Липинського [4], Віктора Рейнбота [5, стор. 64], Володимира Мустафіна [6, стор. 426], Сергія Гребенщикова [7, стор. 511], Миколи Могилянського [8], Дмитра Дорошенко [9], Володимира Винниченка [10], Миколи Шаповала [11], Ісаака Мазепи [12], Павла Христюка [13] та ін. Перший актив доповнюють спогади пересічних очевидців революційних змагань 1918 року: людей різного вікового, соціального та культурного статусу, що лише фіксували окремі трансформаційні зміни буття навколо себе, не маючи коректурних важелів для їх підпорядкування. Це спогади та праці Володимира Короленко [14], Костянтина Паустовського [15], Олександра Слободського [16], Василя Шульгіна [17], Наталії Полонської-Василенко [18] та ін.

Об'єднуючим для цих джерел з історіографії культурно-релігійної спадщини гетьманату є те, що вони, з опису проблематиці саме духовно-культурної розбудови незалежності, несуть мало тематичний і подекуди політизований кут огляду державного будівництва України зразка 1918 року, мають окремі й обмежені діапазони. Так у багатосторінкових спогадах Павла Скоропадського тема релігійної розбудови Української Держави займає лише декілька сторінок, та акцентує саме

політичну необхідність реформування традиційної православної церкви у напрямку «українізації». Згадуючи з минулого, що «... *криме организационной работы, которая требовала много времени, был церковный вопрос, из-за которого я попал в ужасное положение.*», - гетьман вважав провести, за державну необхідність, обов'язкове ківомосковське розмежування (поки що не канонічне) церковної спадщини колишньої Російської імперії, задля отримання додатковий важелів урядового впливу на слабко зорганізоване українське суспільство [1, стор. 198].

Та вже у спогадах міністра віросповідання В. Зеньківського, в яких теж читаємо що, «... *пост министра исповеданий оказался очень трудным для замещения - в виду крайней остроты (см. дальше) именно церковных русско-украинских отношений.*», можна бачити послідовну політику уряду Гетьманату на автономізацію і українське «одержавлення» найбільшої з усіх церков України - православної церкви. Питання автокефалії, відношення до уніатської церкви, впровадження української мови у богослужінні, зношення з константинопольським першоієрархом, промова осанни, - зчитуються у мемуарах тих чи інших державних діячів, як процес взаємного протистояння уряду та православної церкви і духовний розкол.

Базу другого активу складають наукові фундаментальні праці, історичні статті або роботи з публічної історії, які сформовані науковцями-дослідниками за допомогою відпрацювання архіво-документованого матеріалу: аналітичним співставленням і системним впорядкуванням різнобічної інформації, доповненої сучасними методами обробки даних, статистичними, демографічними, соціоекономічними та ін. показниками. Кінцевий та неупереджений науковий синтез матеріалів у цих працях, залучених до проведення дослідної роботи, визначає ступінь історичної цінності й сутність новоствореного культурологічного продукту.

Слід відзначити, що, на сьогодні, з історії Гетьманату 1918 року архівним пошуком напрацьовано вже багато робіт. Зарубіжні (іноземні та з емігрантських кіл), радянські, сучасні українські та російські вчені-історики сформували великий масив даних. За кількісними показниками праці цього рівня перевершують контент першого активу - безпосередніх ідеологів, керманічів або свідків революційних подій 1918 року на Україні. Але роботи суто релігійного або культурно-релігійного дослідження політики Української Держави становлять все ще невелику частку від загального об'єму опрацьованої інформації. Тому тут також, при вивченні вбачається за потрібне сепарувати до шуканого формату окремі діапазони загально-змістовної інформації минулих подій.

Другий рівень напрацювання це насамперед твори таких авторів як Олександра Реєнта [19],

Валерія Солдатенко [20, 21], Станіслава Кульчицького [22], Юрія Павленко [23], Юрія Храмова [23], Віктора Савченко [24, 25], Федіра Проданюка [26], Георгій Папакін [27], Ігоря Довжука [28] та ін.

Важливо відзначити, що за часів обранням країною незалежності у 1991 році, попит у суспільстві на історію її революційних змагань 1917-1921 рр. демонструє стабільну тенденцію сталої цікавості. Попри всю належність праць, що надходять від зарубіжної української науково-історичної думки до народу України, задовольнити повністю цю прогалину історичного минулого досі не вдається. Особливо це стосується доби 1918 року, зокрема Гетьманату Павла Скоропадського.

На сьогодні, за відмови в Україні від комуністичних ідеологем та політичного ангажування революційних подій 1917-1918 рр., праці радянських вчених майже нівельовані і як історичні, і як джерельні контенти [29, 30]. Зарубіжна історична думка теж, деякою мірою, деформована впливом засудження постаті керманіча Української держави та його міністрів «москвофільством вісімнадцятого року». Саме тому потрібність у зваженому та об'єктивному описі доби Гетьманату потребує залучення до досліджень власного наукового потенціалу держави.

З цього приводу наукові роботи О. Реєнта, В. Солдатенко, І. Довжука та В. Савченко вигідно вирізняються серед інших робіт суто історичним поміркованим підходом у дослідженні означеної тематиці. Наприклад праця Олександра Реєнта «Павло Скоропадський» [19], завдяки повноті опису та неупередженої (центристський) позиції автора як у висвітленні діяльності керманіча Української Держави, так і гетьманської доби, містить у собі не тільки глибокий історичний дослід Гетьманату, але й виконує важливу соціально-просвітницьку функцію, спрямовану на розбудову українського суспільства.

Висновки. Культура та релігія завжди були чинниками побудови нації і держави. Мова, віросповідання, традиції, перекази та спадкоємність - є головною складовою культурологічного коду народу. Втрата контролю над цим показником з боку держави призводить до настання умов ланцюгової реакції розпаду не тільки національної свідомості і народної самобутності але й державної незалежності. У 1918 році спроба Української Держави вдатися до залучення культурно-духовного потенціалу української нації у справах створення міцної країни та замирення суспільства скінчилося повною державною та національною поразкою. Сто років поспіль, за аналогічних політичних обставин, перед Україною знов постає питання про збереження національних констант українського етносу. Проблема має близьке історичне коріння, тому, за допомогою минулого історичного досвіду, може будь успішно подолана.

Література

1. Скоропадський П.П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918 рр.). / П.П. Скоропадський. – Київ, Філадельфія, 1995. – 491с.
2. Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сборник документов [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://statearchive.ru/assets/files/getman.pdf> - Назва з екрана.
3. Донцов Д. Рік 1918, Київ [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/384/file.pdf> - Назва з екрана.
4. Липинський В. Листи до Братів-Хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919 – 1920 рр. / В. Липинський. – Відень, 1923. – 150с.
5. Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сборник документов [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://statearchive.ru/assets/files/getman.pdf> - Назва з екрана.
6. Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сборник документов [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://statearchive.ru/assets/files/getman.pdf> - Назва з екрана.
7. Гребенщиков С.Я. Воспоминания генерала Сергея Яковлевича Гребенщикова/ С.Я. Гребенщиков. - Симферополь, 2009. - 344 с.
8. Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сборник документов [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://statearchive.ru/assets/files/getman.pdf> - Назва з екрана.
9. Дорошенко Д.І. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920 рр.)/ Д.І. Дорошенко – Львів, 1923. – 543с (перевид. – Мюнхен, 1969).
10. Винниченко В.В. Відродження нації. У 3-х частинах. / В.В. Винниченко. – Київ-Відень, 1920. – 1044с.
11. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. / М. Шаповал. – Прага, 1928. – 270с.
12. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. / І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 607с.
13. Христюк П. Замітки та матеріали до історії Української революції. У 4-х томах. / П. О. Христюк. – Київ, Відень, 1921. – Т. 1. – Т.4. - 804с.
14. Негретов П. В.Г. Короленко. Летопись жизни и творчества. 1917-1921/ П.И. Негретов. - М.: Книга, 1990. - 287с.
15. Паустовский К.Г. Начало неведомого века. Время больших ожиданий. Повести./ К.Г. Паустовский - К.: Дніпро. 1985. - 400 с.
16. Слободской А. Среди эмиграции. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://flibusta.site/b/532698/read> - Назва з екрана.
17. Шульгин В.В. Три столицы.[Текст]/ В.В. Шульгин. - М.: Современник, 1991. - 496с.
18. Н. Полонська-Василенко. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Polonska-Vasylenko_Nataliia/Istorychna_nauka_v_Ukraini_za_sovietskoj_doby_ta_dolia_istorykiv_Istorychna_nauka_v_Ukraini_do_kintsia_1920-ykh_rokiv.pdf - Назва з екрана.
19. Реєнт О.П. Павло Скоропадський. / О.П. Реєнт. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 304с.
20. Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917—1920 роки): логіка пізнання, історичні епізоди, ключові постаті / В.Ф. Солдатенко. — 2-ге вид.,

- доп. і перероб. — К. : НВЦ «Пріоритети», 2012. — 521 с.
21. Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917—1920 рр.) / В.Ф. Солдатенко — К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2001. — 248 с. (співавтор І. Ф. Курас).
 22. Кульчицький С.В. Місце гетьманської держави в українському державотворчому процесі 1917 – 1920 рр. //Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 року. / С.В. Кульчицький. – К., 1998. – С – 4-54.
 23. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-правовий аналіз) / Ю.В. Павленко, Ю.О. Храмов. – К.: «Манускрипт», 1995. – 264с.
 24. Савченко В. Павло Скоропадський — останній гетьман України. / В.А. Савченко. — К., 2008. — 410с.
 25. Савченко В. Павло Скоропадський / В.А. Савченко. — Харків, Фоліо, 2015 – 63с.
 26. Проданюк Ф. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня-14 грудня 1918 р.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1997.
 27. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Державний комітет архівів України. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. - К., 2003. - 300 с.
 28. Довжук І.В. Нариси історії культури України (до кінця XX ст.) : навч. посіб. / І. В. Довжук; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Далі. - Луганськ, 2007. - 506 с.
 29. Скляренко Є. М. Боротьба гурдящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — 284 с.
 30. Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). — М.: Наука, 1966. — 454 с.
 9. Doroshenko D.I. Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914 – 1920 rr.) / D.I. Doroshenko – Lviv, 1923. – 543s (perevyd. – Miunxen, 1969).
 10. Vynnychenko V.V. Vidrozhennia natsii. U 3-kh chastynakh. / V.V. Vynnychenko. – Kyiv-Viden, 1920. – 1044s.
 11. Shapoval M. Velyka revoliutsiia i ukrainska vyzvolna programa. / M. Shapoval. – Praga, 1928. – 270s.
 12. Mazepa I. Ukraina v ohni i buri revoliutsii. /I. Mazepa. – K.: Tempora, 2003. – 607s.
 13. Khrystiuk P. Zamitky ta materialy do istorii Ukrainскоi revoliutsii. U 4-kh tomakh. / P. O. Khrystiuk. – Kyiv, Viden, 1921. – T. 1. – T.4. - 804s.
 14. Negretov P. V.H. Korolenko. Letopis zhizni i tvorchestva. 1917-1921/ P.I. Negretov. - M.: Kniga, 1990. - 287s.
 15. Paustovskii K. G. Nachalo nevedomogo veka. Vremya bolshikh ozhidanii. Povesti./ K.G. Paustovskii - K.: Dnipro. 1985. - 400 s.
 16. Slobodskoi A. Sredi emigratsii. [Elektroni resurs] // Rezhym dostupu: <http://flibusta.site/b/532698/read> - Nazva z ekrana.
 17. Shulgin V.V. Tri stolitsy.[Tekst]/ V.V. Shulgin. - M.: Sovremennik, 1991. - 496s.
 18. N. Polonska-Vasilenko. Istorichna nauka v Ukraini za sovetskoi doby ta dolia istorykiv. [Elektroni resurs] // Rezhym dostupu: http://shron1.chtyvo.org.ua/Polonska-Vasilenko_Nataliia/Istorichna_nauka_v_Ukraini_za_sovietskoi_doby_ta_dolia_istorykiv_Ist_orychna_nauka_v_Ukraini_do_kintsia_1920-ykh_rokiv.pdf - Nazva z ekrana.
 19. Reient O.P. Pavlo Skoropadskyyi. / O.P. Reient. – K.: Vydavnychiy dim «Alternatyvy», 2003. – 304s.
 20. Soldatenko V. F. Revoliutsiina doba v Ukraini (1917—1920 roky): logika piznannia, istorychni epizody, kliuchovi postati / V.F. Soldatenko. — 2-he vyd., dop. i pererob. — K.: NVCz «Priorytety», 2012. — 521 s.
 21. Soldatenko V. F. Sobornystvo i regionalizm v ukrainskomu derzhavotvorenni (1917—1920 rr.)/ V.F. Soldatenko — K.: Instytut politychnykh i etnonsotsionalnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2001. — 248 s. (spivavtor I. F. Kuras).
 22. Kulchytskyi S.V. Misce hetmanskoï derzhavy v ukrainskomu derzhavotvorchomu protsesi 1917 – 1920 rr. //Hetman P. Skoropadskyyi ta Ukrainska Derzhava 1918 roku. / S.V. Kulchytskyi. – K., 1998. – S – 4-54.
 23. Pavlenko Iu., Khramov Iu. Ukrainska derzhavnist u 1917-1919 rr. (istoryko-pravovy analiz) / Iu.V. Pavlenko, Iu.O. Khramov. – K.: «Manuskrypt», 1995. – 264s.
 24. Savchenko V. Pavlo Skoropadskyyi — ostannii hetman Ukrainy. / V.A. Savchenko. — K., 2008. — 410с.
 25. Savchenko V. Pavlo Skoropadskyyi / V.A. Savchenko. – Xarkiv, Folio, 2015 – 63s.
 26. Prodaniuk F. Vnutrishnia polityka Ukrainскоi Derzhavy (29 kvitnia-14 hrudnia 1918 r.). Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. — K., 1997.
 27. Papakin H. Pavlo Skoropadskyyi: patriot, derzhavotvorets, liudyna. Istoryko-arkhivni narisy / Derzhavnyi komitet arkhiviv Ukrainy. Centralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. - K., 2003. - 300 s.
 28. Dovzhuk I.V. Narisy istorii kultury Ukrainy (do kintsia XX st.) : navch. posib. / I. V. Dovzhuk; Skhidnoukr. nats. un-t im. V.Dalia. - Lugansk, 2007. - 506 с.

References

1. Skoropadskyyi P.P. Spogady (kinets1917 – hruden 1918 rr.) /P.P. Skoropadskyyi. – Kyiv, Filadelfia, 1995. – 491s.
2. Hetman P.P. Skoropadskyyi. Ukraina na perelome. 1918 god: Sbornik dokumentov [Elektroni resurs] // Rezhym dostupu: <http://statearchive.ru/assets/files/getman.pdf> - Nazva z ekrana.
3. Dontsov D. Rik 1918, Kyiv [Elektroni resurs] // Rezhym dostupu: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/384/file.pdf> - Nazva z ekrana.
4. Lypynskyyi V. Lysty do Brativ-Khliborobiv pro ideiu i organizatsiiu ukrainskogo monarkhizmu. Pysani 1919 – 1920 rr. /V. Lypynskyyi. – Viden, 1923. –150s.
5. Hetman P.P. Skoropadskyyi. Ukraina na perelome. 1918 god: Sbornyk dokumentov [Elektroni resurs] // Rezhym dostupu: <http://statearchive.ru/assets/files/getman.pdf> - Nazva z ekrana.
6. Hetman P.P. Skoropadskyyi. Ukraina na perelome. 1918 god: Sbornyk dokumentov [Elektroni resurs] // Rezhym dostupu: <http://statearchive.ru/assets/files/getman.pdf> - Nazva z ekrana.
7. Hrebenshchikov S.Ia. Vospominaniia generala Sergeia Yakovlevicha Hrebenshchikova/ S.Ia. Hrebenshchikov. - Simferopol, 2009. - 344 s.
8. Hetman P.P. Skoropadskyyi. Ukraina na perelome. 1918 god: Sbornik dokumentov [Elektroni resurs] // Rezhym dostupu: <http://statearchive.ru/assets/files/getman.pdf> - Nazva z ekrana.

29. Skliarenko Ye. M. Borotba trudiashchykh Ukrainy proty nimetsko-avstriiskykh okupantiv i hetmanshchyny v 1918 roci. – K.: Vyd-vo AN URSS, 1960. – 284 s.
30. Suprunenko N. I. Ocherki istorii grazhdanskoj voiny i inostrannoj voennoj intervetsii na Ukraine (1918–1920). – M.: Nauka, 1966. – 454 s.

Темиров В.И. Историкографический аспект исследования политики Украинской Державы Павла Скоропадского в культурной и религиозной сферах.

В статье рассматривается концептуальный ознакомительный поход при изучении вопросов культурной и религиозной сущности преобразований, которые проводило правительство Гетьманата, с целью построения государства - Украинская Держава.

Ключові слова: *историография, Гетьманат, Украинская Держава, Павел Скоропадський, политика, культура, религия, украинское национально-освободительное движение.*

Temirov V.I. Historiographical aspect of research of the politics of Pavlo Skoropadsky Ukrainian State in the cultural and religious spheres.

The article discusses the conceptual research way of studying the cultural and religious processes conducted by the Hetman government for the construction of the Ukrainian State.

Key words: *historiography, Hetmanat, Ukrainian State, Pavel Skoropadsky, politics, culture, religion, Ukrainian liberation struggle.*

Теміров Володимир Іванович – аспірант Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: д.і.н., проф. **Пекарчук В.М.**

Стаття подана 12.11.2018

УДК 929.625.629.4.014 (09)

**ФОРМУВАННЯ ПЕРШОГО ВАГОННОГО ПАРКУ:
АНАЛІЗ ТЕХНІЧНИХ РІШЕНЬ ПРОФЕСОРОМ М.В.ВИНОКУРОВИМ**

Устяк Н.В.

**DEVELOPMENT OF THE FIRST ROLLING-STOCK:
ANALYSIS OF TECHNICAL SOLUTIONS BY M.V. VYNOKUROV**

Ustiak N.V.

У статті висвітлюється процес формування першого вагонного парку, показана роль проектів професора М.В. Винокурова у конструюванні вітчизняних вагонів. Встановлення «нормального» типу вантажних вагонів і платформ мало важливе значення для розвитку вітчизняних залізниць. Простежено та проаналізовано внесок М.В. Винокурова в транспортну науку.

Ключові слова: М.В. Винокуров, вагони, залізничний транспорт, вагонний парк, техніка.

Михайло Васильович Винокуров (1890–1955) – інженер-технолог конструкцій рухомого складу залізниць, динамічної взаємодії рухомого складу і колії, педагог, організатор наукових напрямів транспортної науки, доктор технічних наук, професор.

Проекти і винаходи: преси, верстати, топки, повітряні компресори, гідравлічні та пневматичні акумулятори, переробки газогенераторних двигунів на рідке паливо, парові машини, мостові й лінійні крани, заводські печі (мартени, випалювальні), пародуттєві топки, системи вентиляції цехів, вагони різних типів, цистерни, спецпоїзда, котельні установки, теплоелектроцентралі, холодильники, чавунно-ливарні та механічні заводи.

Друковані праці: курс паровозів, наукова організація праці, динаміка, колювання і стійкість вагонів, топкове обладнання, виносні топки, конструювання, експлуатація, економіка і ремонт всіх типів вагонів, підвищення економічності паровозів.

1936 р. М.В. Винокуров захистив кандидатську дисертацію, присвячену дослідженню колювань і стійкості вагонів, а 1939 року опублікував свою працю. В роботі детально викладені методи удосконалення ходових якостей нових вагонів радянського пасажирського і вантажного парку, саме ця праця склала основу читання курсу лекцій динаміки вагонів у залізничних закладах вищої освіти [1].

1945 р. М.В. Винокуров написав докторську дисертацію «Основні динамічні характеристики вагонів», в праці викладені методи динамічного розрахунку вагонів, на основі експериментальних досліджень, оцінені переваги і недоліки вітчизняних вагонів, запропоновані шляхи подальшого вдосконалення.

1945 р. опублікована фундаментальна праця «Вагони», написана за участю ряду його учнів, була перекладена на кілька іноземних мов та неодноразово перевидавалася. Ця праця є цілком актуальною і

нині, використовується не лише як підручник для залізничних закладів вищої освіти пострадянських країн, а також як керівництво у практичній діяльності науковців і заводських вагонних конструкторів.

Професор М.В. Винокуров також є автором сьомого тому «Технічного довідника залізничника», що створений у 13 томах – том 7 «Локомотивне та вагонне господарство» 1953 року [1,5].

Нині проводячи ретроспективний аналіз вітчизняного парку вагонів, який зародився ще 172 роки тому, доречно згадати про початок його формування. За такий довгий період свого формування, створювалося, й сьогодні проводиться колосальний об'єм у напрямку досліджень і випробовувань, багато оригінальних вагонних конструкцій, різних їхніх частин та деталей, які багато в чому перевершували зарубіжні звірці.

Будівництво вагонів для колії шириною 1524 мм вперше розпочато 1846 р. на колишньому Олександрівському державному механічному заводі у м. Санкт-Петербург. Веде початок свого існування цей завод з 1826 р., до початку розвитку залізниць він займався випуском різної продукції для будівництва міста, морського і військового відомств.

За рішенням Миколи I завод 1845 р. став Олександрівським литтєвим, випускав парові машини, металообробні станки, артилерійські снаряди, промислове обладнання, будував пароходи і належав до Департаменту гірничого відомства.

За ініціативою 1844 р П.П. Мельникова, Олександрівський завод було передано до Головного управління шляхів сполучення для потреб у будівництві Московської залізниці, а також запрошені із США інженери Е.М. Іствик, Д. Гаррисон і Т. Уайненс. 1845 р. випущений перший паровоз для залізниці між Санкт-Петербургом і Москвою [2].

1846 р. Олександрівський механічний завод розпочав випускати пасажирські і вантажні вагони. Пасажирські вагони були трьох класів:

- I класу для багатих людей, де розміщалося 12 пасажирів, стояли дивани, обшиті червоним оксамитом;
- II класу, ставили глибокі крісла для 20 пасажирів;
- III класу для «простих» людей стояли дерев'яні лавки для 36 пасажирів.

Першими типами вагонів вантажного парку вітчизняних залізниць були чотиривісні візкові платформи і криті вагони з центральним зчепленням без буферів. Вантажопідйомність чотиривісних вантажних вагонів становила –8,2 т та тара –7,8 т і тиск від осі на рейки всього 4 т при максимальному навантаженні 10 т. Зниження коефіцієнту тари і збільшенні навантаження від осі на рейки при встановленій вантажопідйомності можливо було здійснити за рахунок заміни несучих дерев'яних елементів металевими чи перехід на випуск двовісних вагонів.

Перші двовісні вантажні вагони випущені 1955 р., вантажопідйомністю від 6,5 т до 10 т і тарою 6 т,

мали дерев'яні несучі елементи, пружні бокові буфери та центральне гвинтове зчеплення між ними.

1863 р. розпочалася перебудова чотиривісних вагонів випуску Олександрівського заводу на двовісні з центральним гвинтовим зчепленням (рис. 1). Потреба у випуску вагонів для новозбудованих залізниць та вдалий досвід виготовлення їх на колишньому Олександрівському заводі сприяли розвитку вітчизняного вагонобудування того часу. Будівництво вагонів проводилось в ремонтних майстернях залізниць і на приватних заводах Санкт-Петербургу, Москви, Сормово, Коломни, Радиці, Риги, Варшави та ін.

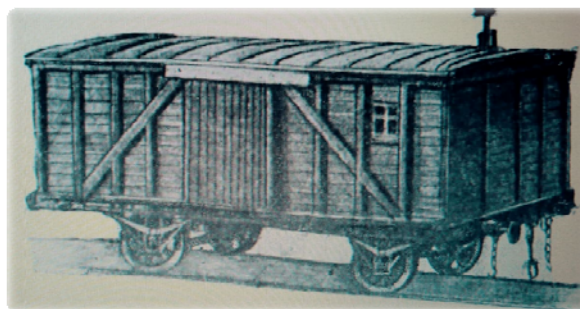

Рис. 1. Двовісний вагон Петербурго-Московської залізниці, перероблений із чотиривісного 1863 р.

Деякі із майстерень залізниць, таких, як Ковровські та Південно-Західні і інші згодом, не лише ремонтували вагони, а й створювали нові типи вагонів, які за своїми якостями значно перевершували закордонні вагонні конструкції.

До кінця XIX ст. тип двовісного вантажного вагону і платформи був переважаючим на усіх вітчизняних залізницях.

Посеред критих вагонів і платформ будували напіввагони для перевезення вугілля і вагони спеціального призначення (вагони для перевезення живої риби, тварин, вагони бані, санітарні, льодовики та ін.).

На п'ять років раніше ніж у Сполучених Штатах Америки, перші вагони-льодовики з'явилися 1862 р. на колишній Московсько-Казанській залізниці [3].

Варто відмітити, що ще 60-х роках XIX ст. в Домбровському вугільному районі використовували суцільнометалеві напіввагони, призначені для механічного розвантаження. Попередником сучасних вагонів з перекидним кузовом є баластний вагон з перекидною платформою, випущений 1868 р., завдогдо до з'явлення думпкарів в США.

Розвиток нафтової промисловості в Російській імперії і необхідність перевезення нафтопродуктів вимагали створення вагонів-цистерн.

Перші двовісні цистерни з об'ємом котла 8-10 м³ випущені 1872 р. залізничними майстернями Грязе-Царищенської і Московсько-Ниžньгородськими залізницями.

1869 р. вперше в світі на залізницях Російської імперії було здійснено пряме безперевантажувальне сполучення між декількома залізницями. За статистикою 1875 р. існувало 50 типів критих вагонів і 35 типів напіввагонів і платформ, отже, різноманітність вагонного парку почала створювати ускладнення в експлуатації вагонів. Звідси виникла потреба нормалізації парку вантажних вагонів, випуску однакових за типом, розміром і конструкцією вантажних вагонів на всій території залізниць імперії.

1875 р. видано рішення про обов'язкове будівництво нових критих вагонів зі стандартними внутрішніми розмірами кузова, які отримали назву вагон «нормальних» розмірів (довжина 6,4 м і ширина 2,743 м). Вантажопідйомність складала 10 т.

Прототипом цього вагону був вагон із металевими брусами випущений Ковровськими майстернями 1872 р.

1884 р. VII дорадчий з'їзд інженерів служби тяги і рухомого складу імперських залізниць приступив до перегляду креслень і технічних умов на будівництво вантажних вагонів. З'їзд також розглянув креслення і опис вантажних вагонів і платформ, розроблених Південно-Західними залізницями (історична система залізниць більшої частини нинішньої території України), Ковровськими майстернями та іншими залізницями.

З'їзд визнав «нормальні креслення» 1875 р. цілком задовольняючими, відмітив вдалі типи критих вагонів і платформ, проєктованих Південно-Західними залізницями, які мали суттєві переваги. З'їзд прийняв за основу креслення колісних пар, рам, кузовів і інших частин критого вагону та платформ, виробленими Південно-Західними залізницями. Ці креслення були складені на основі «нормальних креслень», але з усуненням існуючих недоліків. Узгоджений з'їздом тип вантажного критого вагону був прийнятий залізницями і заводами до будівництва. Питання про покращення деяких деталей вагонів і платформ неодноразово обговорювалося і на наступних з'їздах.

1889 р. розроблено і введено «Загальну угоду про взаємне користування вантажними вагонами», яке встановило поточний порядок переходу вантажних вагонів з однієї залізниці на інші, спосіб ремонту вагонів і відповідальність залізниць за кожен вагон. Отже, на усіх вітчизняних залізницях вперше в світі було здійснено загальне безперевантажувальне використання вантажним вагонним парком. Цей захід сприяв прискоренню доставки вантажів, кращому використанню вагонів та прискорив нормалізацію вантажного парку.

Тип критого вантажного гальмівного і не гальмівного вагону, а також гальмівної і не гальмівної платформи, як обов'язковий для усіх залізниць введений у законодавчому порядку 1892 р. Цим вагонам було присвоєно назву вагони «нормального» типу. За своїми якостями вагон нормального типу перевершував зарубіжні вагони того часу.

Отримавши порівняно невеликі зміни, цей вагон широко використовувався в перевезенні залізницями на протязі довгого часу.

Конструкція нормального вагону була раціональною. Ретельне вивчення експлуатації «нормального» вагону дозволило послідовно збільшити його вантажопідйомність 1891 р. – 12,5 т, 1905 р. – 15 т, 1911 р. – 16,5 т, 1933 р. – 18 т.

При зміні вантажопідйомності вагону несучі елементи рами і кузова посиленню не піддавалися; посилення торкалося лише ресорного підвішування і осей колісних пар. На базі конструкції «нормального» критого вагону проводилась широка нормалізація і інших типів вантажних вагонів. Всі вагони вантажного парку (платформи, цистерни, ізотермічні та ін.) проєктувалися і будувалися з рамою, ресорним підвішуванням і ходовими частинами, подібними відповідним частинам «нормального» типу критого вагону.

Встановлення «нормального» типу вантажних вагонів і платформ мало велике значення для вітчизняних залізниць. 80% усього вантажного парку склали вагони нормального типу, що значно спрощувало їх ремонт і обмінні операції між залізницями.

Розвиток вагонобудування йшов переважно за шляхом створення спеціальних типів вантажних вагонів: льодовиків, цистерн, вугільних напіввагонів і ін.

Після введення більш потужних паровозів на вітчизняних залізницях, початок 1900 р., склади вантажних вагонів збільшилися до 50–60 вагонів. Досвід експлуатації таких поїздів довів, що для важких складів чотирирівний вагон має значну перевагу над двохісним. По ініціативі окремих залізниць, що мали великий вантажообіг, почали будувати вантажні вагони вантажопідйомністю більшою, ніж у «нормальних» типів вагонів.

Безвізкові чотирирівні вагони оригінальної конструкції вантажопідйомністю 30 т, збудовані 1905 р. для внутрішнього сполучення Московсько-Казанською залізницею.

1906 р. для Південно-Західної та колишньої Катерининської залізниці були збудовані криті чотирирівні візкові вагони вантажопідйомністю 37,5 т.

Будівництво перших чотирирівних критих вагонів з хребтовими балками вантажопідйомністю 37,5 т 1908 р. Такі вагони розраховувалися на 50 т вантажу, але слабка верхня будова колії не дозволяла використовувати підйомну силу вагону у повному обсязі (рис.2).

Вітчизняні інженери і техніки самостійно розробляли оригінальні конструкції вагонів для різних вантажів, часто випереджаючи досягнення зарубіжного вагонобудування.

Конструкції вітчизняних інженерів збудовані Усть-Катавським заводом 1900-1902 роками, набули особливо швидкого розповсюдження на залізницях Донецького і Кузнецького басейнів – це чотирирівні вугільні напіввагони вантажопідйомністю 30 т.

Великовантажні платформи для довгомірних вантажів підйомною силою 33 т – побудовано 1903 р, а перший чотирирівний вагон-льодовик вантажопідйомністю 17 т – випущений 1902 р.

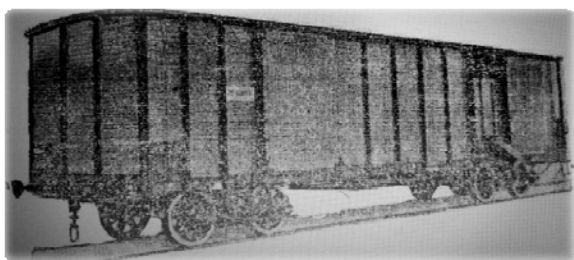

Рис. 2. Гальмівний критий вагон з хребтовими балками 1908 р. вантажопідйомність 37,5 т.

1910 р. побудовано вагон-холодильник з механічним охолодженням системи Силача конструкції вітчизняних інженерів з тарою 47 т і вантажопідйомністю 11 т (рис.3).

Об'єм котла першої великовантажної цистерни збудованої 1895 р. становив 29 м³. Цистерни з хребтовими балками і об'ємом котла 38 м³ будувались на вітчизняних залізницях з 1838 року (рис.4) [4].

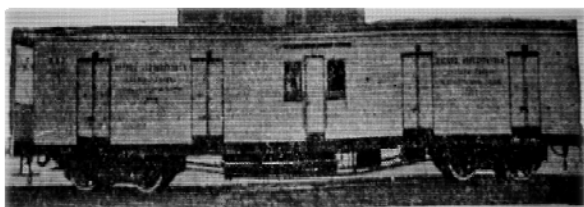

Рис. 3. Вагон-холодильник з механічним охолодженням системи Силача 1910 р.

Рис. 4. «Нормальна» цистерна для перевезення нафти та олії 1895 р.

Під час першої світової війни парк вантажних вагонів поповнився критими двовісними вагонами вантажопідйомністю 20 т і чотиривісними – вантажопідйомністю 40–50 т, а також напіввагонами типу «гондоли» вантажопідйомністю 50 т, такі напіввагоони мали дерев'яну та металеву оббивку [5].

Поглиблюючись у формування вітчизняного вагонного парку, здійснюючи екскурс у аналіз технічних рішень та дослідження Михайла Васильовича Винокурова, ми простежуємо його вагомий внесок в транспортну науку, впровадження низки важливих рішень учнів та самого професора.

Література

1. Винокуров Михаил Васильевич (1890–1955) // Железнодорожный транспорт: Энциклопедия / Гл. ред Н.С. Конарев. Москва: Большая советская энциклопедия, 1994. С. 543.
2. Мокршицкий И.Е. История вагонного парка железных дорог СССР. Москва: Трансжелдориздат, 1946. 210 с.
3. Винокуров М. В. Вагоны, Москва: Трансжелдориздат, 1949. 612 с.
4. Винокуров М. В. Вагоны, Москва: Трансжелдориздат, 1953. 704 с.
5. Винокуров М. В. Технический справочник железнодорожника, Том 7 Локомотивное и вагонное хозяйство. 1953. 568 с.

References

1. Vynokurov Mykhayl Vasylevych (1890–1955) // Zheleznodorozhnyi transport: Entsiklopedyia. Moskva: Nauchnoe yzd-vo «Bolshaiia Rossyiskaia entsiklopedyia», 1994. S. 543.
2. Mokrshtytskyi E.Y. Ystoryia vahonnoho parka zheleznykh doroh SSSR. Moskva: Transzheldoryzdat, 1946. 203s.
3. Vahony / Pod red. M.V. Vynokurova. Moskva: Transzheldoryzdat, 1949. 612 s.
4. Vahony / Pod red. M.V. Vynokurova. Moskva: Transzheldoryzdat, 1953. 704 s.
5. Vynokurov M. V. Tekhnycheskyi spravochnyk zheleznodorozhnyka, Tom 7 Lokomotyvnoe y vahonnoe khoziaistvo. 1953. 568 s.

Устяк Н.В. Формирование первого вагонного парка: анализ технических решений профессором М.В. Винокуровим.

В статье освещается процесс формирования первого вагонного парка, показана роль проектов профессора М.В. Винокурова в конструировании отечественных вагонов. Установление «нормального» типа грузовых вагонов и платформ имело существенное значение для развития отечественных железных дорог. Прослежено и проанализировано вклад М.В. Винокурова в транспортную науку.

Ключевые слова: М.В. Винокуров, вагоны, железнодорожный транспорт, вагонный парк, техника.

Ustiak N.V. Development of the first rolling-stock: analysis of technical solutions by M.V. Vynokurov

This article describes the development of the first rolling-stock, depicts the role of professor M.V. Vynokurov's projects in the process of domestic cars construction. Establishment of the "normal" freight cars and platforms was essential for development of the national railway system. The article traces and analyzes the contribution of M.V. Vynokurov to the transport science.

Key words: M.V. Vynokurov, cars, railway transport, rolling-stock, technology.

Устяк Наталія Володимирівна, к.і.н., доцент кафедри «Міжнародний туризм», Київський міжнародний університет

Рецензент: д.і. н., проф. Довжук І.В.

Стаття подана: 29.09.2018.

**ВІСНИК
СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ
№ 5 (246) 2018**

Науковий журнал

Відповідальний за випуск

Михайлюк В.П.

Оригінал-макет

Могильна О.В.

Статті надруковано в авторській редакції

Підписано до друку 20.12.2018 р.
Формат 60 x 84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 8,8. Обл.-вид. арк. 10,2.
Наклад 300 прим. Вид. № 3201. Заказ № 46. Ціна вільна.

Видавництво
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля

Свідоцтво про реєстрацію: серія ДК № 1620 від 18.12.03 р.

Адреса університета: просп. Центральний 59-А
м. Северодонецьк, 93400, Україна
E-mail: vidavnictvoSNU.ua@gmail.com

Надруковано:
Відділ технічного обслуговування СНУ ім. В. Даля
Адреса: просп. Центральний, 59-а
м. Северодонецьк, 93400